

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTO HISTORIAE
ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS
SUPPLEMENTUM XII

FTE Központi Könyvtár

C 108631

RES MILITARES ANTIQUAE

ÓKORI HADTÖRTÉNETI ÉS FEGYVERTÖRTÉNETI KONFERENCIA
TANULMÁNYAI, PÉCS, 2013. FEBRUÁR 22-23.

PÉCS
2013

ÚJ SZÉCHENYI TERV

RES MILITARES ANTIQUAE

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTO
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS**

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
RÉGÉSZET TANSZÉK
7624 PÉCS, RÓKUS U. 2.

ISSN 0238-4078

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
KERÉNYI KÁROLY SZAKKOLLÉGIUM
'HEURÉKA TÁRSASÁG' SZAKKOLLÉGIUMI EGYSÉG

PÉCS

RES MILITARES ANTIQUAE

ÓKORI HADTÖRTÉNETI ÉS FEGYVERTÖRTÉNETI KONFERENCIA
TANULMÁNYAI, PÉCS, 2013. FEBRUÁR 22-23.

2013

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTO
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS**

SUPPLEMENTUM XII

**Felelős szerkesztő:
SZABÓ ÁDÁM**

Res Militares Antiquae (ReMiA)

**A kötetet szerkesztették:
FARKAS ISTVÁN GERGŐ – SZABÓ ANDRÁS**

**Borítórajz:
AGÓCS NÁNDOR**

*A kiadvány a TAMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés
műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetem nevű pályázat
keretében jelent meg.*

(A közölt képek jogtisztasága, a szövegek tartalma és nyelvezete szerzői felelősség. Szerk.)

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszchenyiterv.gov.hu
06 40 838 838

HÁGYARORSZÁG MEGJÜL

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai
Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ISBN: 978-963-642-535-7

Kiadó: PTE-BTK TTI Régészet Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.

Nyomda: Bolko Print Kft.
H-7622 Pécs, Rét u. 47.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A KONFERENCIÁRÓL	8
TANULMÁNYOK	9
BACSA BALÁZS ANTAL	
Athénaios Méchanikos és az ókori ostromművészet <i>Athenaeus Mechanicus and Ancient poliorcetics</i>	11
CSIKI JÓZSEF ATTILA	
Állt-e állandó híd a Dunán a római korban Aquincumnál? <i>Was there a Roman bridge at Aquincum?</i>	21
FARKAS ISTVÁN GERGŐ	
Egy legio jelenlétének társadalmi és gazdasági hatása a tartományra. A legio III Italica nem katonai szerepe Raetiában <i>Social and Economical aspects of Legionary presence on the life of a province. The non-military role of the legio III Italica in Raetia</i>	35
FORISEK PÉTER	
Arrianos és a görög-római taktikai irodalom <i>Arrianos and the Greco-Roman tactical literature</i>	59
HORTI GÁBOR	
A Római Birodalom védelmi rendszere Britanniában és Pannoniában <i>The defensive systems of Roman Pannonia and Britannia</i>	73
HULLÁM DÉNES – HULLÁM GÁBOR	
Mi mellert törünk lándzsát? Kísérlet a Kárpát-medencei Barbaricum lándzsáinak új szempontú vizsgálatára <i>A cluster analysis of Przeworsk and Sarmatian spearheads</i>	91
KÁKÓCZKI BALÁZS	
Vegetius hadtudományi munkájának hatása Zrínyi Miklós hadügyi reformjaira <i>The influence of Vegetius' military work on Miklós Zrínyi's military reforms</i>	129

MASEK ZSÓFIA

Római kori bronz sarkantyú Pér–Mindszentpusztáról

Ein römischerzeitlicher bronzener Sporn von Pér–Mindszentpuszta 145**MRÁV ZSOLT**

A római hadsereg Tác-Fövenypusztán I.

A Sárvíz átkelőjének katonai jelentősége a Kr. u. 1-3. században

The Roman Army in Tác-Fövenypuszta (1st-3rd c. AD) 161**SZABÓ ÁDÁM**A pannoniai segédcsoportok vallási életéhez. Az *alae* vallási feliratai*Sulla vita religiosa delle truppe ausiliarie di Pannonia. L'iscrizioni religiose delle alae* 215**SZABÓ ANDRÁS**

Maximinus Thrax alföldi hadjárata.

Adatok a magyarországi dák népesség történetéhez

The campaign of Maximinus Thrax in the Great Hungarian Plain 231**A KONFERENCIA PROGRAMJA**..... 249

ELŐSZÓ

A PTE Régészet és Ókortörténeti Tanszékeinek hallgatói által 2011-ben alapított Heuréka Társaság havonta tartott színvonalas előadó estjeivel egy csapásra a figyelem középpontjába került. Az önképzőkori mozgalom legjobb hagyományait felelevenítve, jó szervezéssel sikerült pezsgő életet teremteni, és az MA és PhD hallgatók előadásai megmutatták, hogy a fiatal kutatók milyen jelentős eredményeket tudnak elérni, felmutatni az óorkutatásban.

Ennek a folyamatnak az ismeretében nem véletlen, hogy a Heuréka Társaság jelen kötetet is jegyző vezetői a magyar egyetemek régészetet és ókortörténetet oktató tanszékeinek a hallgatóival is fölvtették a kapcsolatot, és a hasonló érdeklődés, valamint rokon témakörök ismeretében kézenfekvőnek tartották, hogy meghirdessék és megszervezzék az Ókori had- és fegyvertörténeti konferenciát. A kétnapos konferencián a hallgatói körön és néhány tanárunkon kívül fiatal, nemrégiben végzett régészek is rész vettek. A jelen kötet ennek a konferenciának a tudományos eredményeit teszi közzé, közöl néhány előadást.

Hasonló témájú egyetemi önképzőkori konferenciára még nem került sor, ezért külön dicséret illet a szervezőket és a résztvevőket. A konferencia megmutatta, hogy milyen széles körű összefüggések rejlenek az emberiség egyik legrégebbi, de sohasem dicséretére való foglalkozásának, a hadtörténetnek a kutatásában, a különféle források, létesítmények és tárgytipusok elemzésében. Külön kiemelendő a közlésre került tanulmányok sokrétűsége, az írott és a tárgyi források egyenrangú kezelése, az epigráfiai és a numizmatikai anyag alapos ismerete. A különféle források révén lehetővé válik az, hogy a hadseregnek, a katonáknak ne csak a háborúban való viselkedése és tettei kerüljenek alapos vizsgálat alá, hanem vallási szokásaik, békében és háborúban folytatott életmódjuk, leszerelés utáni családi életük és gazdálkodásuk, a környezetükben lakó civil lakosságra, a határon túli népekre gyakorolt széleskörű hatásuk is. A katonaság volt az antik civilizáció és kultúra legfontosabb letéteményese, terjesztője, a Római Birodalomban pedig a romanizáció legfontosabb terjesztője.

A jól sikerült konferenciát remélhetőleg további konferenciák is követik majd, és ezáltal olyan új műhely jön létre, amelyik egyesíti magában a hazai óorkutatás fiatal generációját. Köszönet érte a szervezőknek, Agócs Nándornak, Farkas István Gergőnek és Szabó Andrásnak.

Visy Zsolt

A KONFERENCIÁRÓL

Az ókori világ hadtörténete az utóbbi évtizedekben egyre erőteljesebben kerül a magyar ókortudomány figyelmébe is, hasonlóképpen a nemzetközi kutatási irányokhoz.

A téma forrásainak száma nagy és változatos, ennek megfelelően a velük foglalkozó kutatók is más-más megközelítésből tanulmányozzák a felvetődő kérdéseket, főleg a saját szakterülethez közelebb álló forrásanyag közlése – elemzése által. Szükségképpen egyik megközelítés sem lehet így teljes a hadtörténet és hadművészet kérdésköreit illetően. A szakterületfüggő, saját forrásanyagon alapuló kutatási eredmények megosztása és közzététele, ugyanakkor mások eredményeinek megismerése viszont minden érdeklődőt közelebb vihet a témakör jobb belátásához, egyúttal az új felismerések beépítéséhez a saját kutatásokba.

Ez a szükség és lehetőség hívta életre egy ókori hadtörténettel foglalkozó konferenciasorozat megszervezését, amely kezdeményezést a *PTE-BTK TTI Régészeti Tanszéke* vállalta magára 2013-ban.

Az *I. Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferenciára*, amelynek a szervező tanszék adott otthont Pécsen, 2013. február 22-23. között került sor. Az előadók között hazai múzeumokban dolgozó és egyetemeken oktató ókortörténész és régész szakemberek egyaránt szerepeltek.

A kétnapos rendezvényt a házigazda tanszék vezetője és az esemény főszervezője, *Szabó Ádám* nyitotta meg, az elnöklétet *Visy Zsolt* és *Vaday Andrea* látták el.

Jelen kötet részben a konferencián elhangzott előadások közül néhányak az írott változatát tartalmazza, részben pedig olyan dolgozatokat, melyek ugyan nem kerültek bemutatásra, de témájuk miatt helyet kaptak a kötetben.

Reményeink szerint – a konferenciához hasonlóan – egy sorozat első részeként tekinthetünk rá, amely a jövőben a magyarországi ókori hadtörténeti kutatások egyik műhelyként szolgálhat majd.

A szerkesztők

TANULMÁNYOK

RES MILITARES ANTIQUAE

ATHÉNAIOS MÉCHANIKOS ÉS AZ ÓKORI OSTROMMŰVÉSZET¹

Bacsa Balázs Antal
DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Debrecen

Annak ellenére, hogy a Kr. e. 3. századtól viszonylag gyakori névnek számított, csupán hét ismert Athénaiosról van tudomásunk az antikvitásból.² Az első egy spártai, Perikleidas fia, aki részt vett a peloponnésosi háború Kr. e. 423-as harcaiban.³ A második, I. Attalos pergamoni király fia, aki Kr. e. 167-ben a rómaiak oldalán harcolt a makedón király Perseus, majd Kr. e. 154-ben a bithyniai király Prusias ellen.⁴ A harmadik egy Kr. e. 2. században élt rhétor aki a Quintilianus által említett híres szónok, a Thémnosi Hermagoras kortársa volt.⁵ A következő, egy Strabón által említett Seleukeiai Athénaios (rá még visszatérünk).⁶ Az ötödik az Attaleiai Athénaios, aki a pneumatikai orvosi iskola megalapítója volt, a stóikus Poseidónios tanítványa, a Kr. e. 1. század és Kr. u. 1. század fordulóján élt.⁷ Időrendben haladva a következő a filozófus, Naukratisi Athénaios a Kr. u. 2. századból.⁸ A hetedik egy bizonyos Byzantioni Athénaios, aki Gallienus császár alatt szolgált.⁹

Négy olyan művet ismerünk, amelyet Athénaios nevű szerző írt, a legismertebb a filozófus Athénaios műve: a *Deipnosophistai*, azaz *A sophisták lakomája*, amely 15 könyvből áll, az I. könyv, a II. könyv és a III. könyv eleje csak kivonatban maradt ránk, a IV. pedig hiányos, de a többi rész sértetlen maradt.¹⁰ Ugyancsen szerzőnek van még két másik műve, az egyik a *Peri tón en Syria basileysantón*, magyarul *A Szíria királyainak története*, a másik pedig egy értekezés a *thratia* nevű tengeri halról. Ez a két utóbbi mű teljes egészében elveszett, csak későbbi utalásokból tudunk létezésükről. Ugyanakkor van egy hadművészeti értekezés is *Peri méchanématón*, vagyis *A hadigépekről* címmel, amely teljes egészében fennmaradt.

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt (A Debreceni Egyetem tudományos képzési műhelyeinek támogatása) támogatta.

² Athénaios. In: *Der Neue Pauly*. II. Bd. 196-201.

³ Thukydides IV. 19.

⁴ Polybios XXIII. 1. 4; XXXI. 9. 2; XXXII. 28. 1; XXXIII. 1.; Livius XXXIX. 46.

⁵ Quintilianus II. 1. 16; III. 5. 5; III. 6. 47.

⁶ Strabón XIV. V. 4.

⁷ Galénos I. 468.

⁸ Cassius Dio LXXX. 2. 2.

⁹ SHA Gallienus XIII.

¹⁰ FALUS 1970, 539.

Nagy kérdés, hogy ezen legutóbbi mű szerzője azonos-e a három előző mű szerzőjével, vagy pedig egy másik Athénaiosról van szó. Ezzel a kérdéssel az elmúlt századokban többen foglalkoztak és számos elképzelés született ezzel kapcsolatban.

Athénaios Méchanikos egy, az ókori történetírással és hadászattal foglalkozó tudósok figyelmét általában elkerülő író. Arról, hogy melyik korszakban élt, több feltételezés is született. A témával foglalkozók a Kr. e. 3. század és a Kr. u. 3. század közé datálják.

Isaac Casaubon (1559-1614) szerint Athénaios azonos a Kr. u. 3. században élt byzantioniai Athénaiossal,¹¹ aki erődök építésével és javításával foglalkozott Gallienus császár uralkodása alatt. Állítását a *Historia Augusta* Gallienus életrajzára alapozza. „*Gallienus megtudva ezeket a bizánci Cleodamust és Athenaeust állította a városok élére, hogy helyreállítsák és megerősítsék őket.*”¹² Vele szemben Peter Lambeck (1628-1680) a Bécsi Császári Könyvtár könyvtárosa azt állítja, hogy szerzőnk a Kr. e. 3. század második felében élt, amit a mű dedikációjából valószínűsít, mivel Athénaios egy bizonyos Marcellusnak ajánlotta könyvét, aki Lambeck szerint a pun háborúk legendás római hadvezérével, M. Claudius Marcellussal azonos.¹³ Ő a véleményét arra alapozza, hogy Marcellus a második pun háború során Syrakusait ostromolta (Kr. e. 213-212-ben), amelynek védelmét Archimédész szervezte, ezért a rómaiaknak is mindenféle technikai újítást kellett bevetniük az ostrom során.¹⁴ A 17-18. században ezen utóbbi feltevést fogadta el mindenki, ugyanakkor a 19. században ismét Casaubon nézete nyert teret. Johann Schweighaeuser és Johann Gottlob Schneider is a Kr. u. 3. századi datálás mellett tették le voksukat.¹⁵ Állításukat elsősorban arra alapozták, hogy szerzőnk említi a Kr. e. 3. századi Ktésibioszt.

Rochas d'Aiglun volt az első, aki a Kr. e. 1. századra helyezte Athénaiost. Ő Marcellust, a Pompeius-párti M. Claudius Marcellussal azonosította, aki Kr. e. 51-ben volt római consul.¹⁶ d'Aiglun szerint a Kr. e. 1. századi keltezés az erősíti

¹¹ SHA Gallienus XIII.; WHITEHEAD-BLYTH 2004, 15.

¹² SHA Gallienus XIII.; HAVAS-HEGYI-SZABÓ 2007, 568-569.

¹³ WHITEHEAD-BLYTH 2004, 16.

¹⁴ Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Marcellus életrajz. 15. Archimédész olyan hadigépeket tervezett, amelyek felborították a Syrakusai falai alá hajózó római hajókat. Egy legenda szerint egy római támadást pedig úgy hiúsított meg, hogy tükrökkel felgyújtotta a támadó hajók vitorláit. Ez azonban vitatható, mivel a korszakban csak a síktükröket ismerték, amellyel nem lehet egy pontra koncentrálni az összegyűjtött napfényt, az állítható fókuszú homorú tükröt még nem ismerték. A legvalószínűbb, hogy a tükrökkel csak elvakították a legénységet, és a hajókat gyújtólövedékekkel bombázták fel. LANCEL 2005, 149.

¹⁵ WHITEHEAD-BLYTH 2004, 16.

¹⁶ Plut. *Pompeius* 58.; Suet. *Iulius Caesar* 29.; PETZ 1902-1904. Marcelli címszó (<http://mek.nif.hu/03400/03410/html/4913.html>, letöltve: 2011. március)

meg, hogy Athénaios hivatkozik Agésistratosra, akinek mestere a Pergéi Apollónios (Kr. e. 262 – ca. Kr. e. 190) volt, aki – minden valószínűség szerint – a Kr. e. 2. században élt.¹⁷

Az előző véleményeket részben osztja Otto Hultsch is,¹⁸ aki a Krésibios említése miatt szintén kizárja a Kr. e. 3. századot, ő a Kr. e. 2. századra helyezi szerzőnket, mivel szerinte a mű címzettje, nem kell, hogy azonos legyen bármelyik híres, általunk is ismert Marcellussal. Elsőként Maximilian Thiel vetette fel azt az elképzelést, hogy Athénaios és Vitruvius kortársai egymásnak.¹⁹

Conrad Cichorius arra hívta fel a figyelmet, hogy tudjuk, Rhodos ostromakor Apollónios hatalmas köveket hozatott a város megerősítésére.²⁰ Az első feltételezés, hogy ez Démétrios Poliorkétés híres Kr. e. 305/304-es ostromára vonatkozik, azonban Krésibios említése miatt tudjuk, hogy szerzőnk mindenképpen a Kr. e. 3. század után élt. Rhodost VI Mithridatés Eupatór is megostromolta Kr. e. 88/87-ben. Appianostól tudjuk, hogy ez előtt a rhodosiak megerősítették a városfalakat. Ha ezeket az erődítési munkálatokat Apollónios vezette, akkor tanítványának, Agésistratosnak a tanítványa, Athénaios a Kr. e. 1. század második felében élt. Így azonosíthatjuk Marcellust a Kr. e. 42-23 között élt M. Claudius Marcellussal, Augustus unokaöccsével.²¹ Tudjuk, hogy ő Kr. e. 27-ben, két éves útra indult Észak-Hispaniába, hogy részt vegyen a cantabriai háborúban, ahol több várost is megostromoltak. Így elképzelhető, hogy Athénaios elkísérte Marcellust és a mester itt képezte ki a várvívás alapjaira tanítványát. Ezt a nézetet osztja Eric Marsden is²²

A fenti érveken túl régészeti leletekkel is alá lehet támasztani az elképzelést. A korszakban a katapultokon jelentős technikai újítást hajtottak végre: az alátéteket kerekről oválisra formálták át. A kicsiny újítás révén lényegesen nagyobb mennyiségű kőtel kerülhetett a befogókra, amelyek így nagyobb erőt és ezzel nagyobb hatótávolságot biztosítottak. Marsden kiemeli, hogy azok a fém katapult alkatrészek, amelyeket a Hispania északkeleti részén lévő Emporionban találtak, a Kr. e. 2. század második feléből valók és kör alakú az alátétjük.²³ Ez alapján nyilvánvaló, hogy az Athénaios által leírt ovális alátétek használta ennél később terjedt el.

¹⁷ A vele kapcsolatos életrajzi adatok a késő hellénisztikus korszakra vonatkoznak, illetve a korai római időszakra.

¹⁸ WHITEHEAD-BLYTH 2004, 17.

²⁰ WHITEHEAD-BLYTH 2004, 18.

²¹ Tacitus *Annales* I. 3.; Tacitus *Historiae* I. 15; Suetonius *Octavianus* 63.; PEIZ 1902-1904. Marcelli címszó (<http://mek.nif.hu/03400/03410/html/4913.html>, letöltve: 2011. március)

²² WHITEHEAD-BLYTH 2004, 21.

²³ MARSDEN 1999, 42, 88-89, 205-206.

Strabón megemlíti egy bizonyos Athénaiost,²⁴ aki Seleukeiában lakott. Előkelő származású volt, államügyekkel is foglalkozott és jó barátja volt Aulus Terentius Varro Murenának, a Kr. e. 23-as év consulának, akit Augustus ellenes összeesküvéssel vádoltak majd egy évvel később ki is végeztek. Strabón azt írja, hogy ezt az Athénaiost is elfogták, de aztán szabadon engedték, mert ártatlannak bizonyult. Athénaiost Strabón bizonyára azért említette meg, mert valamilyen szempontból fontos volt, hiszen ugyanezen a helyen említi meg a korabeli Seleukeia másik híres tudósát, Xenarchost, aki Strabón mestere volt.

A Claudius Marcellus (Augustus unokaöccse) és Athénaios közötti kapcsolat a Campus Martiuson álló *Porticus Octaviae* könyvtárból is kikövetkeztethető. Tudjuk, hogy Marcellus anyja, Octavia létesítette ezt a nyilvános könyvtárat fia korai halála miatt, amelyben latin és görög szerzők művei egyaránt megtalálhatóak voltak.²⁵ A könyvtár magját valószínűleg a Marcellus család magángyűjteménye adta. Marsden véleménye szerint Athénaiosnak és Vitruviusnak egyaránt Octavia, Augustus nővére volt a patrónusa, és mindketten ugyanabból az Agésistratos által írt műből dolgoztak. Amennyiben így történt, akkor Vitruvius és Athénaios korábban használhatták ugyanazt a gyűjteményt.²⁶ Az elképzelésnek egyetlen gyenge pontja van, az hogy tudomásunk szerint Agésistratos sohasem írt egyetlen művet sem, tanításait csupán tanítványaitól ismerjük. Az viszont elfogadható, hogy Athénaios a fiatal Marcellusnak címezte művét és ez esetben a *Peri méchanématón* még Marcellus halála előtt született, az emlékének emelt könyvtár nyilvános megnyitója előtt. Nagy esély van rá, hogy ez Kr. e. 27-ben történt, amikor Marcellus elutazott Cantabriába, hogy ott hasznos kézikönyvként forgathassa.²⁷

Athénaios műve öt fő részből áll. Az első egy elég terjedős bevezető fejezet, melyben leírja munkája elkészítésének felületes filozófiai okait, illetve hivatkozik hadmérnökökre és filozófusokra, mint az indiai Kalanos vagy a tarasi Archytas. Annak ellenére, hogy azt írja, kerülni kell a bőbeszédűséget, a bevezető az egész munka majdnem egyharmadát teszi ki. A második részben leír néhány hasznos hadigépet, mint a faltörő kos (*κρίος*) vagy a hordozható ostromtornyok (*Phoretói pyrroi*). Ezt Diadés elbeszélése alapján adja meg, az általa ismertetett falfúróval (*trypanon*) egyetemben. A következő részben az ostromtető (*chelóné chōstris*) részletes leírását találjuk, melynek segítségével a katonák könnyedén juthattak el a város faláig. Ezen belül a 'gondolatok az ostromtetőről' című részben ismerteti a bizánci Héégétor által kifejlesztett teknőst, ami hasonlatos a Démétrios Poliorketés által épített gépezetekre. A negyedik a hajó (*plōion*) és az azon használ-

²⁴ Strabón XIV. V. 4.

²⁵ Plut. *Marcellus* 30.

²⁶ MARS DEN 1999, 5.

²⁷ WHITEHEAD-BLATH 2004, 18-19.

latos eszközök, illetve az árbc csiga-illesztés (*karchiésion*) leírása. Athénaios azzal zárja művét, hogy elmondja, nem saját kegyetlensége miatt írta meg ezen szerkezetek felépítését, hogy másoknak ártson, hanem épp ellenkezőleg, hogy minden várost biztonságossá tegyen. Mivel ha valaki ismeri ezen ostromgépek felépítését, akkor az tud védekezni is ellenük. Művének befejezése gyakorlatilag teljesen egybevág Hérón művének a bevezetőjével, aki azt írja, hogy a hadigépek építésének tana gyakorlatilag teszi lehetővé a nyugodt életet.²⁸

A *Peri méchanématón* leírásai sok helyen hasonlítanak Vitruvius leírásaihoz, ebből nem feltétlenül következik az, hogy valamelyikük kisebb-nagyobb változtatásokkal lemásolta a másik művét, hanem, hogy ugyanaz a személy volt a tanítójuk, valószínűleg a korszak híres hadmérnöke Agésistratos. Mint már említettem, róla tudjuk, hogy ő maga nem írta le tanításait. Athénaios mindössze kétszer hivatkozik rá, de két igen terjedelmes részben, amelyek a teljes mű kb 30 %-át jelentik.²⁹

Agésistratos iskolája minden bizonnyal Rhodoson volt, bár erre sincs közvetlen bizonyítékunk, csupán utalásokból következtethetünk rá. Egyrészt Apollónios Agésistratos mestere ott tanított, másrészt Strabón írja, hogy sehol sem foglalkoznak annyit hadigépekkel, mint ott. Nincs bizonyítékunk arra sem, hogy Vitruvius Rhodoson tanult volna, de elképzelhető, a pedig azt is elfogadjuk, hogy a seleukeiai Athénaios azonos műünk szerzőjével, akkor Rhodos szigete földrajzilag ideális hely volt a számára.

Tanulmányai befejeztével hazatért szülővárosába és ott politikai karriert futott be Strabón szerint. Augustus uralomra kerülése idején viszont a legmagasabb római körökkel került kapcsolatba, többek között szoros barátságot ápolt Murenával, sőt még a *princeps* családjával is az ifjú Claudius Marcelluson keresztül. Athénaios ezután megírta művét Marcellusnak és vagy elkísérte Hispaniába, vagy nem, mindenesetre az ifjú korai halálát követően élete ismét radikális fordulatot vett, miután Kr. e. 22-ben valószínűleg el kellett hagynia Rómát.

Agésistratoson és Ktésibioson kívül szerzőnk még a Pellai Diadést említi meg forrásként, aki II. Philippos hadmérnökének a thessaliai Polyeidosnak volt a tanítványa.³⁰ Diadés részt vett a makedón Nagy Sándor hadjáratában, világhódító hadmérnökeként kivette részét a makedón sikerekből, Tyros Kr. e. 332-es ostrománál például az ő hadigépei döntő módon járultak hozzá a makedónok sikeréhez. Athénaios a bevezető részben megemlíti, hogy Diadés találta fel a furdan-

²⁸ Hérón 1. In: HAHN (ed.) 1963, 405.

²⁹ Ath. 7.5-6; Ath. 8.5. A szövegben Athénaios azt írja, hogy Agésistratos *Belikájából* ismeri a gépeket, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Agésistratosnak volt egy *Belika* c.műve, inkább azokat az előadásokat jelenti, amelyeket a mester tartott tanítványainak.

³⁰ Ath. 10.10-11; Vitr. 10. 13. 3.; HECKEL 2006, 111.

csot, a hollót és az ostromhidat. Agésistratosra hivatkozva leírja, a faltörő kost a karthágóiak találták fel a Kr. e. 5. században.³¹

„Azt állította [ti. Agésistratos], hogy a kost először a karthágóiak találták fel Gadeira ostroma idején.³² Midőn egy kis erődöt vettek be és falait a földdel tették egyenlővé, néhány fiatal ember akiknek nem voltak romboló eszközeik, egy gerendát vettek kezükbe, a falnak ütötték és könnyedén lerombolták azt. Egy bizonyos tirooszi hajóács, név szerint Pephrasmenos, miután végigszemlélte az egészet, felállította a hajója árbocát és egy vízszintes árbocot erősített rá, mint egy egyensúlykart és azzal ütötte a falat úgy, hogy egy csigára tekert kötéllal előre húzta a vízszintes árbocot. Azok, akik a falon túl voltak, nem tudták mitévők legyenek, annyira ismeretlen volt ez az eszköz, és az eredmény a fal gyors összeomlása volt.”

Athénaios itt valószínűleg téved, valószínűbb, hogy a faltörő kost az asszírok találták fel. Szorosan kötődik a mű datálásához annak kapcsolata Vitruvius *De Architecturájának* tizedik könyvével. Ha összehasonlítjuk Athénaios munkáját Vitruvius 10. könyvének 13-16 fejezetével, akkor egyből felrúnik a hasonlóság, mely oly mértékű, hogy sokan úgy gondolják, a munkák egymás másolatai. Ez sok kiadót arra sarkallt, hogy kijavítsák Vitruviust és összhangba hozzák Athénaiossal és fordítva. Ám ha közelebbről megvizsgáljuk a könyveket, néhány különbség is megfigyelhető.

Először is Vitruvius művében semmi olyan nincs leírva mint Athénaios bevezetőjében (3.1-9.3). Másodszer ott a mértékegységek közti különbség, a Diadéstól átvett részeket leszámítva (11.4-15.9) (könyök). Vitruvius "lábát" használ, míg Athénaios "könyököt" és "tenyeret" (a *phiodiaios* csak háromszor szerepel Athénaiosnál).

Ami Diadés mozgó tornyait illeti, Athénaios egy viszonylag bonyolult módszert ír le a szintek elhelyezésének meghatározására (11.4-12.11) amíg Vitruvius csupán a magasságot és az emeletek számát adja meg (10.13.4-5). Vitruviusnál a „teknősbéka-kos” tetejére emelt kis torony felső szintjén van skorpió elhelyezve, az alsókban víz van felhalmozva tűzoltáshoz (10.13.6) Athénaiosnál azonban a felső szinteken vannak katapulták, és csak a legalsóban

³¹ Athénaios itt valószínűleg téved, valószínűbb, hogy a faltörő kost az asszírok találták fel. Az is elképzelhető, hogy összekeverte a faltörő kost és a furdancsot. Ez utóbbit téglafalak ellen alkalmazták, gyakorlatilag egy nagy méretű kézi fúró volt, amellyel egyszerűen átfúrták a falat. Ezt a fegyvert kőfalak ellen azonban nem lehetett alkalmazni, ezek ellen a faltörő kost használták. KERN 1999, 47.

³² Gadeira a modern Cadiz a Kr. e. 8. században alapított karthágói gyarmatváros volt. Az Athénaios által említett ostrom valószínűleg Kr. e. 500 körül történt, amikor a gyarmatváros megpróbált elszakadni Karthágótól.

van víz (13.7-9). Mindkettejük szerint az árkok betöltésére szolgáló teknős (*Kbelóné oryketris*) védőpalánkját pálmából kell készíteni, vagy más erős fából, kivéve a fenyőt és az éget (10.14.3).

Athénaios még ezek mellé hozzáteszi, hogy cédrust szintén ne használjunk (17.14-15). Ugyanő leírja (15.12-16.4) az árokfeltöltő teknős lehetséges használati módjait (az Athéni Philón alapján), míg Vitruvius csupán a gép felépítését adja meg (10.15.1-3). Vitruvius leírása a kerekek és tengelyek elhelyezkedéséről (10.14.1) szintén eltér az Athénaios által leírtaktól (16.8-14). Athénaios leírja az árokfeltöltő teknős egy másik változatát is, illetve egy másik gépet, melyet fúróként nevez meg (18.8-20.3). Vitruviusnál ezen két gép leírása egyetlen gép leírásába van örvözve (10.15.1). E mellett „Hégétór teknőse”-nek ismertetésében is vannak különbségek. Az Epimachus által épített Helepolis ismertetése után megszűnik a két mű közti hasonlóság.

Bár Vitruvius záró gondolatai (10.16.1-3) nincsenek meg teljes egészében a *Peri méchanématómban*, néhány ott fellelhető nézet visszaköszön Athénaios bevezetőjében vagy epilógusában.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy szerzőnk a Strabón által leírt Seleukeiai Athénaiossal azonos, művének címzettje pedig Marcus Claudius Marcellus, Augustus unokaöccse.

Véleményem szerint a művek közti különbségek kellően bizonyítják, hogy a munkák nem egymás másolatai. A nagyfokú hasonlóságra a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy azonos forrást használtak, mégpedig tanítójuk, Agésistratos személyében. Ez tűnik a legelfogadhatóbbnak, mivel mind Vitruvius (10. bev. 14.) mind pedig Athénaios (7. 7.) hivatkozik rá forrásként.

Bizáncban Athénaios műve a *poliorkétikai* könyvek kánonjába tartozott, nyugaton viszont a görög nyelv okán a középkorban mindvégig fedve maradt. Először a reneszánsz korában jelent meg, ekkor viszont a tűzfegyverek forradalmasították az ostromművészetet, ezért az Athénaios iránti érdeklődés csupán antikvárius és tudománytörténeti maradt.

IRODALOMJEGYZÉK

- FALUS 1970 Falus R: Athénaiosz. /In:/ Király István (ed.) *Világirodalom lexikon. I.* (Budapest, 1970).
- HAHN (ed.) 1963 Hahn I. (ed.): *A hadművészet ókori klasszikusai.* (Budapest, 1963)
- HAVAS – HEGYI – SZABÓ 2007 Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E. (edd.), *Római történelem.* (Budapest, 2007)
- HECKEL 2006 Heckel, W: *Who's who in the age of Alexander the Great: prosopography of Alexander's empire.* (Wiley-Blackwell, 2006)
- KERN 1999 Kern, P. B.: *Ancient Siege Warfare.* (Bloomington, 1999)
- LANCEL 2005 Lancel, S.: *Hannibal.* [Németh Gy. trad.] (Budapest, 2005)
- MARSDEN 1999 Marsden, E.: *Greek and Roman Artillery, Technical treatises.* (Oxford, 1999)²
- PETZ 1902-1904 Petz V. (ed.): *Ókori Lexikon.* (Budapest, 1902-1904)
- WHITEHEAD – BLYTH 2004 Whitehead, D. – Blyth, P.H.: *Athenaeus Mechanicus, On Machines. Historia-Einzelschrift 182.* (Stuttgart, 2004)

ATHENAEUS MECHANICUS AND ANCIENT POLIORCETICS

(Abstract)

Despite past efforts to identify the mostly forgotten author named Athenaeus Mechanicus, one still cannot be sure of his identity. In this short paper, I have summarized the results of scholars concerned with the subject, such as I. Casaubon, P. Lambeck, and modern scholars like E. Marsden, D. Whitehead and P. H. Blyth, and I have tried to supplement these results with using primary sources.

The work of Athenaeus is a fairly short description of siege machines with quite a long and verbose introduction. Part of his paper is significantly similar to the 10th book of *De Architectura* by Vitruvius, however this does not necessarily mean that they copied from one another, but could point out, that they might have used the same source.

The *Peri Mechanématon* is a perfect testament of the advanced level of poliorcetic studies in the East, but because of its Greek language, it remained hidden in the Western world throughout Ancient and Medieval times.

RES MILITARES ANTIQUAE

ÁLLT-E ÁLLANDÓ HÍD A DUNÁN A RÓMAI KORBAN AQUINCUMNÁL?

Csiki József Attila

Fejér Megyei Kormányhivatal

Székesfehérvári Járási Hivatal

Járási Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal

A Duna újpesti szakaszának szabályozásakor a Margitsziget csúcsa és az Újpesti sziget között egy „Feredő-sziget, Fürdősziget, Fürdő-zátony, *Badbanfen*” nevű hosszú zátony létezett, amelyet 1873-ban a mai partvonalat kialakító munkálatok során kikotortak.¹ A pesti oldalon párhuzamművek építésével a medret beszűkítették és kimélyítették, majd az új part mögötti területeket feltöltötték és rajta árvízvédelmi gátat létesítettek. Ezen munkálatok során találtak rá a Fürdő szigeten egy „híd” pillérjeinek cölöpalapozására, melyet az itt előkerült egyéb feliratos kövek és épületfalak alapján római koriaknak tartanak.² A híd a keleti parton, a Rákospatak torkolatánál felépített, a korábbi szakirodalomban *Transaquincum*, manapság újra *Contra Aquincum* néven szereplő³ kisebb ellenerődöt köthette össze a Hajógyári szigettel és azon keresztül a *legiotáborral*. A hídmaradványok mellett épületmaradványokat is megfigyeltek, melyekből számos, másodlagosan felhasznált feliratos kőemlék is előkerült. Több olyan is, melyet magas rangú személy, helytartó vagy *legatus* állíthatott.⁴ A kőemlékek nagy részén utólagosan bemélyített szabályos lyukak vannak és a kiálló párkányzatokat, díszítményeket lefaragták, melyek arra utalnak, hogy újrashasznosították őket építőanyagként a Fürdő szigeten található épületekben.⁵ Az itt talált keltezhető feliratos köveket a Kr. u 191 (CIL III 10466) és 290 (CIL III 10406) között állították a helytartói palota vagy a római város területén. Ezek utólag kerültek a megtalálási helyükre, mint másodlagosan felhasznált építőanyagok. A szigeten található masszív épületet, amelyben a feliratos kövek előkerültek, a hagyomány az itt előtörő hőforrások alapján egy római fürdő épületének tartotta,⁶ de sokkal való-

¹H. KÉRDŐ – SCHWEITZER 2010, 37-38 szerint 1874-1875-ben, de vö. Römer Flóris jegyzetét az RD 369. szám mellé 1873-ból illetve Römer F. sorait: *Arch Ért* 1873, 224.

²KUZSINSZKY 1897, 395-405; NAGY 1942, 760-761; SZILÁGYI 1949, 72-79; MÓCSY 1974a, 110; MÓCSY 1974b, 114; SOPRONI 1980, 210; NÉMETH 1999, 141-159; TÓTH – BUZÁS 2001, 12.

³MRÁV 1996, 15.

⁴CIL III, 10466; CIL III, 10406: *praefectus legionis*; CIL III, 10416; CIL III, 3429 = ILS, 4616a = RD 357: *legatus legionis*; CIL III, 15156: *L. Flavius Aper praeses*.

⁵SZABÓ 2000, 87.

⁶SALAMON 1878, 332-335; WEJLNER 1970.

színűbb, hogy az egy késő római katonai létesítmény, őrtorony vagy hídfőállás, esetleg a hídkonstrukcióhoz tartozó létesítmény maradványa lehetett. A maradványok annyira tartósan építették meg, hogy több mint másfél ezer év után is csak nagy vesződésegek árán tudták szétbontani.⁷

A Fürdő szigeten egy hídnak tartott építmény négy megmaradt pillérének cölöpökből álló maradványa került elő, mely annak alapozáshoz tartozott. Az alapozás a folyásiránnyal párhuzamosan 6-8 sorban levert cölöpökből állt, melyek között a további szilárdság érdekében még ledöngölték az agyagos talajt és követet préseltek a cölöpök közé.⁸ A cölöpjármok Zsigmondy Gusztáv sematikus rajzán mintegy mandulaformát mutatnak, melyek hegyes vége a folyásiránnyal szembe nézett. A cölöprács tetejére egy vízszintes gerendasor fölé épülhetett meg a hídpillér felmenő, a régészeti irodalom által feltételezett, faragott kváderkövekből épült része. A ránk maradt kevés dokumentáció alapján nem lehet eldönteni, hogy a hídnak valóban kő pillérjei voltak, vagy az egész felépítmény fából készült.

A fenti állításnak ellentmond az a tény, ha az aquincumi híd kőpilléres felépítményű lett volna, a Dunában a meder kotrásakor jóval komolyabb mennyiségű követ kellett volna a 19. század végén a vízrendezések során kitermelni, nemcsak a Fürdőszigeten, hanem a meder teljes szélességében. Az ókorban a híd, és a középkor folyamán annak maradványai képeztek volna jelentős közlekedési akadályt. Ennek nyoma lenne a középkori vagy a későbbi forrásokban is.⁹ Hasonló szerkezetű és méretű kőpilléres fa felépítményű dunai hidakat a 17. század végén Marsigli is leírt Vidin-Orlea (*Lederata*) és *Drobeta* közelében.¹⁰ A térképein Budát és Pestet valamint a környező római emlékeket is szakszerűen feltüntető hídmérnök miért hagyott volna ki egy ilyen nyilvánvalóan antik emléket?¹¹ A híd, ha az volt egyáltalán, feltehetően fából készült, nem voltak kőből készült hídlábai. Követ csupán a cölöpjármok szilárdításához használtak Zsigmondy felmérése szerint.

⁷ „A dunaszabályozási munkálatok alatt a Margitsziget csúcsa és az újpesti sziget között van az u.n. nagy zátony, melynek szétkotrásán most egy gép dolgozik, már egy hét óta küszködik e gép egy régi falmaradvány alapköveivel, amire a zátony tövében akadt...” – „...A kotrógép merítő vedrei félhüvelyk vastagságú vaslemezekből vannak alkotva, s mégis üveg gyanánt pattognak el a régi falmaradvány kövein s az erős láncz is többször elszakad”. (*Arch Ért* 1873, 224.)

⁸ Hasonló eljárást mutattak ki a sárvári római Rába-híd esetében is, ahol a vörösfenyő cölöpök közé szabálytalan bazaltköveket és kőzúzalékot helyeztek. Hasonló módszerrel épülhettek a Hajógyári-öbölben a 2000-es években megfigyelt kikötőmaradványok pillérei is.

⁹ A területre vonatkozó 18-19. századi térképek, az I. és II. katonai felmérés térképei nem jelölnek a folyó medrében maradványokat, és a M.O.L. Kamarai térképei sem (S 11 No. 1070; S 11 No. 1072; S 11 No. 1076; S 11 No. 1077; S 11 No. 1238; S 11 No. 1468; S 11 No. 1469; S 11 No. 1473; S 11 No. 1601; S 11 No. 1946.1; S 11 No. 1946.2; S 11 No. 1963).

¹⁰ TUDOR 1971, 20, Fig. 2., 58, Fig. 9.

¹¹ DEÁK 2004, Sectio IV., V.

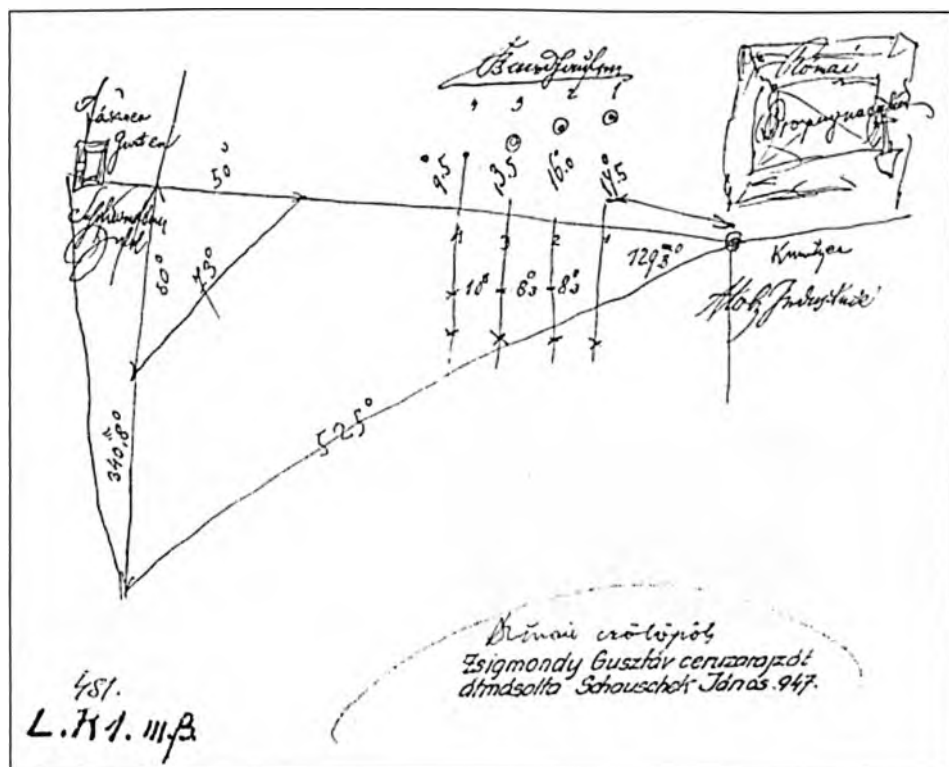
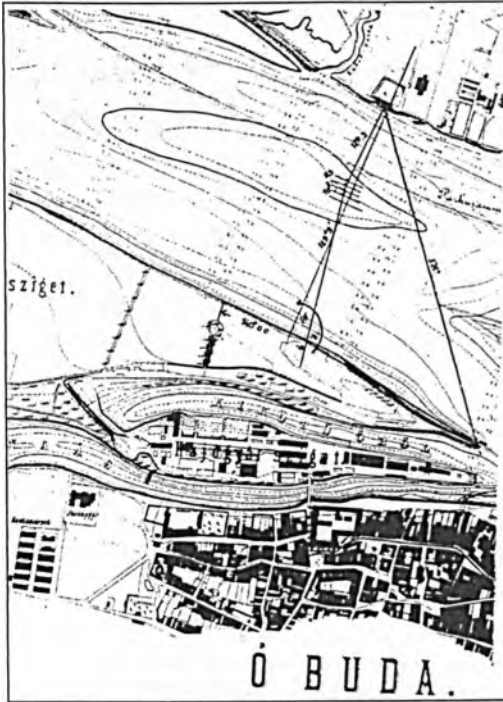

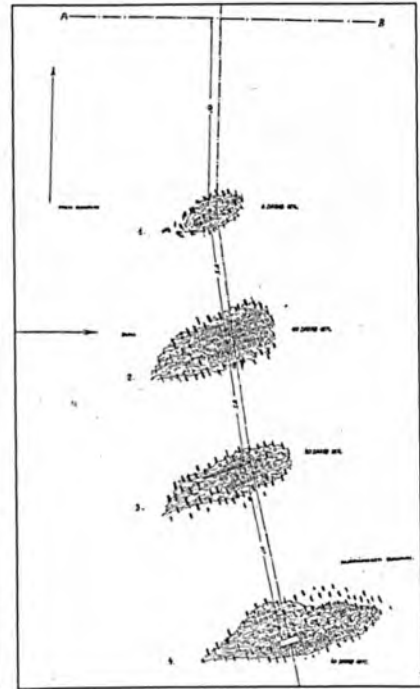
Fig. 1: G. Zsigmondy's sketchy survey about the remains of the hypothetic Roman bridge piles between Aquincum and its contra fortress (NÉMETH 1999, 153, Fig. 4.)

A Zsigmondy féle felmérés alapján nagyjából rekonstruálhatnánk az elképzelt hid méreteit, hídnylásainak és hídlábainak számát. A megmaradt felmérés léptéke feltehetően bécsi ölben készült, és az sem teljesen pontos, inkább szemiatikusan ábrázolja a megmaradt hídlábak helyzetét a partokhoz viszonyítva. A hídmaradványok az egykori keleti parttól és az ellenerődtől mintegy 129,9, a nyugati parttól 129,3 ölnyi távolságban voltak az egykori meder közepe táján, azok sem egy egyenes mentén, hanem szögben törve ábrázolták őket a rajzon (1-2. ábra).¹²

¹² A római hidakat nagyon ritkán építük töréssel. Az ismert hidak közül 1-2 nagyon ritka kivételtől eltekintve (El-Basan hídjá a Shkumbin folyón (Macedónia) (G.MJIAZZO 1994 II., 234, Nr. 461.)) a hídpályák egyenesek.

2. ábra: A Duna szabályozási térképe Óbuda térségében Zsigmondy Gusztáv felméréseivel (NÉMETH 1999, 154, 5. kép).
Fig. 2: The regulatory map of the Danube in the area of Óbuda with G. Zsigmondy's survey (NÉMETH 1999, 154, Fig. 5)

3. ábra: Zsigmondy G. felmérése a Fürdőszigeten előkerült cölöpmaradványokról (NÉMETH 1999, 152, 3. kép).
Fig. 3: Survey of G. Zsigmondy of the remains of the piles (NÉMETH 1999, 152, Fig. 3.)

A mai Duna-meder szélessége 480 és 490 méter között van, ami kb. 250 méterrel kevesebb, mint a múlt században mért értékek (400 bécsi öl = 758,6 m). Az egykori partvonal nagyjából a mai Népfürdő utca vonala lehet, mely a partvonnallal nagyjából párhuzamosan haladva pontosan kijelöli a 19. században a szabályozás előtti állapotot. A római ellenerőd a párhuzammű alatt és a Népfürdő utca keleti oldalán lévő sportétesítmények területén helyezkedik el, az itt lévő sportpályák alatt. A Népfürdő utca és a mai partvonal között kb. 250 méter távolság van. Körülbelül ennyivel szűkítették be a Duna medrét a 19. század folyamán. A mai nyugati part és a Népfürdő utca vonala közötti távolság lehet az egykori meder szélessége, amely mintegy 740-750 méter lehetett.

A fennmaradt dokumentáció szerint a 4 „híd pillér” alapján 6-, 60-, 30- és 40 db folyóba bevert alapozó cölöpöt mértek fel (3. ábra). A legépebben maradt hídláb cölöprácsozatának szabatos ábrázolása alapján a folyásiránnyal párhuzamosan 6 sorban 8-8 cölöpöt verhettek bele a meder talajába, melyhez még minimálisan 12-12 gerenda kapcsolódott, mely a jégárvédő szerkezetét alkotta. Egy másik hídláb esetében 8 sorban helyezkednek el a cölöpök.

Összehasonlításképpen a koblenzi híd cölöpszerkezete 3 sorba rendezett 6-6 cölöpből és a hozzá tartozó árvédő szerkezetéből állt.¹³ A hajógyári sziget és a keleti part között épített feltételezett fahíd fennmaradt cölöpjármái a koblenzi jármok méretének a duplája, 6 soros, vagy még nagyobb, 8 soros volt. A koblenzi hídlábak 4-, az aquincumiak viszont ez alapján 8- vagy akár 9 méter szélesek is lehettek. Több hídláb között is azonos volt a medernyílás mérete: 8,3 öl, azaz 15,74 méter, melyet egyfajta átlagértéknek tekinthetünk. A pillérek tengelye közötti távolság 23,74-24,74 méter közötti lehetett, mely alapján a 730-750 méter széles meder fölött egy minimálisan 29-31 hídnyílásos 30-32 pilléres fahídat rekonstruálhatunk. A szerkezet a római fahidak kategóriájában méretében a legnagyobbak közé tartozhatott.¹⁴

A régészeti szakirodalom az itt felmért cölöpmaradványokat (*Pfablrost*) a cölöprácsozat vagy cölöprostély alapozású hidak (*Pfablrostbrücke*) kategóriájába sorolja,¹⁵ de csupán a vázlatos felmérés, a sematikus cölöpszerkezetet ábrázoló Zsigmond rajzok alapján ilyen állítani egyértelműen nem lehet, sőt azt sem, hogy a megmaradt szerkezet kőpilléres híd alapja vagy egyáltalán állandó fahíd maradványa lett volna. A hídlábakat nem tárták fel szakosított régészeti módszerekkel, ezért pontos méreteik nem ismertek, bármilyen rekonstrukció pedig nem a valóságot mutatná be.

Az aquincumi állandó kőhíd és egyáltalán az állandó fahíd állításával szemben is számos kétely merült fel:¹⁶

Az egyik alapvető ok az, hogy a négy hídlábon kívül sem a feltöltött és beépített keleti mederrészben, sem a jelenlegi mederben nem találtak több cölöpöt, mint amennyi a régészeti irodalomban szerepel. Pedig a feltehetőleg a mintegy 30-32 pillérhez, - ha pillérenként 60-60 cölöppel számolunk, - legalább 1800 cölöp tartozhatott. A ma ismert cölöpmennyiség (136 db) ennek mintegy 7,5%-a, és ezekből nem mentettek meg a múzeumok számára egyetlen példányt sem. Mindamelllett a Hajógyári sziget keleti partján végzett kutatások, melyek a feltehetően kő hídfők megtalálását célozták, eddig nem hoztak biztató eredményeket.¹⁷

¹³ GALLIAZZO 1994 II., 273-275. Nr. 562.

¹⁴ GALLIAZZO 2004, 7. Fig. 5/8.

¹⁵ NÉMETHI 1999, 143.

¹⁶ GÁLL 1987, 55-60.

¹⁷ NÉMETHI 1999, 143; HAVAS 2008; HAVAS – TEZÉR 2009.

4. ábra: Budapest, Hajógyári-öböl Kikötőmaradványok (KÉRDŐ – TÓTH 2003).

Fig. 4: Budapest, Hajógyári-bay. Remains of the port. (KÉRDŐ – TÓTH 2003)

5. ábra: Budapest, Hajógyári-öböl moló pillérének részlete (LÁNG – GRYNÆUS 2005, 105, 5. kép).

Fig. 5: Budapest, Hajógyári-bay, parts of the jetty (LÁNG – GRYNÆUS 2005, 105, 5. kép)

A másik ok maga a Fürdőszigeten található késő római építmény, mely nem valószínű, hogy fürdőként funkcionált. Kézenfekvőbb egy őrtornyot vagy kikötőerődöt feltételeznünk, melynek a cölöprácsos szerkezetű maradványok a vízbe nyúló szárnyfalak alapozásaként szolgálhattak, mint ahogy más ilyen típusú erődök esetében is ismertek hasonló alapozások.¹⁸

A harmadik ok, hogy miért is nem lehet ez a létesítmény egy, a Dunát átívelő híd része, a nem régiben a Hajógyári öbölben előkerült maradványokban keresendő. Az öbölben ugyanis 2000 folyamán alacsony vízállásnál a folyó medrébe bevett cölöpkötegeket figyeltek meg. A cölöpöket a víz partjára merőleges sorokban verték le, a kutató, Németh Margit megfigyelése alapján 18 csoportban.

¹⁸ SZABÓ 2000, 87; *Nógrádverőce* (VISY 2003, 169-170.); *Dunajelva* (GÁBOR 2003, 179-180; MRÁV 2009b, MRÁV – KOCSIS 2011.)

Egy-egy ilyen cölöpkötegben 6-20 db talajba bevert kihegyezett végű gerenda volt (4-5. ábra). A régészeti jelenség kiterjedése mintegy 200 méter hosszan mutatkozott, a mostani sólyatér déli sarkától az egészen a helytartói palota déli sarkáig, a mederrel párhuzamosan és nem merőlegesen, mint ahogy egy híd esetében várnánk.¹⁹ Emiatt nem is lehet annak nyugati meghosszabbítása vagy része. Az egyes cölöpcsoportok mentén faragott mészkődarabokat is találtak, mely egy kikötő szerkezetével lehetnek összefüggésben. Az építmény szerkezetének tisztázása végett az egyik ilyen cölöpcsoportra egy régészeti szondát is nyitottak, melyből a 19. század óta lerakódott iszapot nagy teljesítményű vízszugárral távolították el.²⁰ A szondában egy 2 × 2 méteres alapterületű cölöpökkel határolt kövezést figyeltek meg, a part felőli oldalán egy keresztbe fordított gerendával, amelyeket a cölöpök rögzítettek. (5. ábra).

A cölöpcsoportokról, melyeket kikötő mólójaként azonosíthatunk, egyelőre kevés információ áll rendelkezésünkre. Kutatása még nagyon az elején jár, egyelőre csupán a pillérek szerkezetéről, a rakpart kiterjedéséről vannak támpontjaink, valamint a mintaként vett 2 különböző korú cölöp alapján azt feltételezhetjük, hogy a létesítmény a II. század harmincas éveitől épült, illetve bizonyos részüket Kr.u. 187 után felújították. A terület kutatását nehezíti, hogy csak az év azon szakaszában lehet végezni, amikor a lehető legalacsonyabb a vízállás.

A negyedik ok maga a folyó. A 19-20. századig a Dunán nem lehetett állandó hidakat emelni a zajló jég romboló ereje miatt. A szabályozások előtt a folyómeder bizonyos részein, ahol a víz sekélyebb és emiatt szigetek, zátonyok, nagyobb meanderek alakultak ki, a Dunán képződő jégtáblák megakadnak és feltorlódhatnak. Aquincum környékén 2 folyószakasz is ilyen volt, az egyik a Szentendrei-sziget vége és a Margit-sziget közötti folyószakasz, a másik, ennél jóval veszélyesebb torlódási hely a Csepel-sziget északi vége, ahol a Gellérthegy felé még 298 méter széles és 6,5 méter mély folyó hirtelen 1045 méter széles lett és 2,5 méter mély. Itt a Kópasz-zátonyon akadtak fenn a jégtáblák, melyek a torlódásokat és a hatalmas árvizeket okozták. Egy ilyen torlódás következtében következett be az 1838. februári jeges árvíz, mely Pesten 2281, Budán 204 és Óbudán 397 házat döntött romba s a 3 városban ezen kívül még 1363 házban tett kárt. Csak Pest megyében pedig további 10128 házat pusztított el.²¹

Ezek ellen az áradások ellen a rómaiak is megpróbáltak védekezni. Az aquincumi polgárváros keleti határán védműrendszer és jelentős cölöpköteges szerkezetű vonalas partvédelmi létesítmény nyomai ismertek.²² Egy-egy ilyen

¹⁹ NÉMETHI 2001, 141-142.

²⁰ NÉMETHI 2001; KÉRDŐ – TÓTH 2003; TÓTH 2003; KIRCHOF et al. 2004; LÁNG – GRYNABUS 2005, 92-93; TÓTH 2011, 139-140.

²¹ Pallas Nagylexikon, Duna címszó.

²² ZSIDI 1999a; ZSIDI 1999b; ZSIDI 2000; ZSIDI 2002, 60-61; ZSIDI 2008.

jégárral szemben egy bármilyen jól megépített híd, sőt kőhíd sem mindig dacolhatott. Az olyan szűk medernyílású hidak esetében, mint amilyenek általában a római hidak voltak, a víz ereje a nyílásokban megtöbbszöröződik, a nagy jégtáblák viszont a pillérek között megakadnak, feltorlódnak. A híd az évenként ismétlődő jégzajlások következtében, - hacsak már az első jégár el nem pusztítja, - folyamatos karbantartásra és felújításokra szorul. Emellett még magának a jeges árvíznek is az okozója lehet.

Az ötödik ok a feltételezett híd mérete. Ahhoz, hogy a Hajógyári-sziget és a balpart közötti 750-760 méteres mederszakaszon állandóan használható átkelőhelyet építhessenek, egy olyan hidat kellett építeni, mely a mindenkori áradásoknak és jégárnak is ellenáll. Figyelembe véve a hajóforgalmat illetve a változó vízállást a pilléreknek és a hídpályának olyan magasnak kellett lennie, mint a celeii²³ vagy drobetai²⁴ Duna-hidaknak, vagy a Köln – Deutz közötti Rajnahídnak.²⁵ A nagy hídnnyílásoknak (kb. 25 m) valamint az ebből adódó nagy méretű felső szerkezetnek köszönhetően a pilléreknek kőből kellett volna lenniük, hogy a hídpálya súlyát viseljék. Utóbbinak sem irodalmi, sem régészeti nyoma nem maradt ránk.

A hatodik és végső ok, mely a híd létét egyelőre okkal megkérdőjelezi, az a római régészeti objektumok teljes hiánya a Hajógyári-sziget keleti oldalának azon részén, ahol a római hidak esetében jól kiépített és általában monumentális hídfőt várhatnánk. 2006-2008 folyamán az Álomsziget 2004 Ingatlanfejlesztő Kft. megbízásából végzett régészeti kutatások ugyanis őskori és középkori régészeti objektumokon kívül, néhány másodlagos, középkori leletösszefüggésből előkerülő római kori érmén és egy feliratos sírkövön kívül nem hoztak felszínre sem a hídfőhöz sem egyéb római épülethez, úthoz köthető nyomokat.²⁶ A feltárók szerint nagy mennyiségű római kori leletanyag koncentráldódik a területen, - ez korábbi kutatásaikból is kiderült, - de ez nem jelenti azt, hogy itt római kori lelőhellyel kellene számolnunk. Az itt megtelepedő és gödörházakat építő Árpád-kori népesség másodlagosan a közelben lévő helytartói palota köveinek felhasználásával épített kemencéket és más létesítményeket.

A rendelkezésre álló adatok egyelőre nem elegendőek ahhoz, hogy bizonyítsák egy kőpilléres- vagy fa gerendajármos-, gerendarácsos alapozású állandó római híd létezését a Hajógyári sziget és az újpesti part között. Inkább feltételezhető a Fürdőszigeten egy késő római korban épített hídfőállás, és a létesítményhez tartozó kikötőhíd 4 pillérjének rácsos cölöpszerkezetű alapozása²⁷ vagy ez a

²³ GALLIAZZO 1994 II., Nr. 645, 319-320.

²⁴ GALLIAZZO 1994 II., Nr. 646, 320-324.

²⁵ GALLIAZZO 1994 II., Nr. 556, 271-273.

²⁶ HAVAS 2008; HAVAS – TEZÉR 2009.

²⁷ GÁLL 1987, 60.

négy cölöpjárom egy hadjárat során használt pontonhíd parti részét, rögzített hídfő részét alkothatta.²⁸ Egy ilyen hajóhídon térhetett vissza Valentinianus császár seregeivel a kvádok elleni megtorló hadjáratából, bár csapatai előzőleg nem azon keltek át.²⁹ Talán a felmért cölöpök ennek és nem egy állandó kő- vagy fahíd maradványai lehetnek.

²⁸ MÓCSY 1974b, 114.

²⁹ AMM. MARC., *Res Gestae* XXX. 5.

RÖVIDÍTÉSEK

CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin)
ILS	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> . (Berlin, 1892-1916)
RD	Desjardins E. E. A. – Römer Fl., <i>Monuments épigraphiques du Musée national Hongrois</i> . (Budapest, 1873)

IRODALOMJEGYZÉK

- DEÁK 2004 Deák A.: *A Duna Felfedezése. Luigi Ferdinando Marsigli. Daubius Pannonico-Mysicus Tomus I. A Duna Magyarországi és Szerbiai Szakasza*. (Budapest, 2004)
- GÁBOR 2003 Gábor O.: Dunafalva Fortlet. /In:/ Visy Zs. (ed.), *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica*. (Budapest, 2003), 179-180.
- GÁLL 1987 Gáll I.: Volt-e a Dunán kőhid Aquincumnál? *Műemlékvédelem XXXI*. (1987), 56-60.
- GÁLL 2005 Gáll I.: *A budapesti Duna-hidak*. (Budapest, 2005)
- GALLIAZZO 1994 Galliazzo, V.: *I ponti Romani I-II*. (Roma, 1994)
- HAVAS 2008 Havas Z., Szondázó kutatások az óbudai Hajógyáriszigeten. Test excavations on Óbuda (Dockyard) Island. *Aquincumi Füzetek 14*. (2008), 24–39.
- HAVAS – TEZÉR 2009 Havas Z. – Tezér Z.: Feltárások az óbudai Hajógyáriszigeten 2008-ban. (Excavations in the Dockyard Island in Óbuda in 2008. *Aquincumi Füzetek 15*. (2009), 30-43.
- H. KÉRDŐ – TÓTH 2003 H. Kérdő K. – Tóth J. A.: Római kori rakpart maradványai a Hajógyári-öbölben. *Régészeti értékeink – a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal kiadványa – Roman quay at the Governor's Palace of Aquincum, Budapest. Treasures of Archaeology in Hungary – a publication of the National Office for the Protection of Cultural Heritage*. (Budapest, 2003)
- KUZSINSZKY 1897 Kuzsinszky B.: Az aquincumi castra kérdése. *Archaeologiai Értesítő n. f. 17*. (1897), 395-405.
- LÁNG – GRYNÆUS 2005 T. Láng O. – Grynaeus A.: Fa építőanyagok Aquincumban : régészeti és dendrokronológiai eredmények – Wooden constructing material in Aquincum: archaeological and dendrochronological results. *Budapest Régiségei 39*. (2005), 89-108.

- MÓCSY 1974a Mócsy A.: *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman empire. History of the provinces of the Roman empire.* (London-Boston, 1974)
- MÓCSY 1974b Mócsy A.: *Pannonia a korai császárság idején.* (Budapest, 1974)
- MRÁV 1996 Mráv Zs.: Castellum contra Tautanum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához. *Savaria* 22/3, 1992-1995. (1996), 11-19.
- MRÁV 2002 Mráv Zs.: Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 2002. (2002), 15-57.
- NAGY 1942 Nagy L.: Aquincum és a későrómai védőrendszer. /In:/ Alföldi A. – Nagy L. – Tompa F. (edd.), *Budapest története I/2.* (Budapest, 1942) 747- 764.
- NÉMETH 1999 Németh M.: A rákospalotai híd és az aquincumi Dunaszakaszhévíz védelmének kérdései. – Die Brücke beim Rakosbach und Fragen der Verteidigung des Donauabschnittes im Bereich von Aquincum. /In:/ Gaál A. (ed.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bölske, 1998. október 7.* (Szekszárd, 1999), 141-159.
- NÉMETH 2001 Németh M.: Budapest III. ker., Hajógyársziget (hrsz.:18386/1). *Aquincumi Füzetek* 7. (2001), 141-142.
- KIRKHOF et al. 2004 Németh M. – Tóth J. A., - Kirkhof A.: Régészeti kutatások a Hajógyári-öbölben. *Aquincumi Füzetek* 10. (2004), 37-42.
- SALAMON 1878 Salamon F.: *Buda-Pest története I. Budapest az ó-korban.* (Budapest, 1878)
- SOPRONI 1980 Soproni S.: Roads. /In:/ Lengyel I. (ed.), *The Archaeology of Roman Pannonia.* (Budapest, 1980), 207-217.
- SZABÓ 2000 Szabó Á.: Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL, III, 10490 = RD 369. *Folia Archaeologica XLVIII.* (2000), 85-109.
- SZILÁGYI 1949 Szilágyi J.: A Rákospatak menti római kori erődítmény és fahíd. *Archaeologiai Értesítő* 76. (1949) 73-79.
- TÓTH 2003 Tóth J. A.: Cölöpszerkezetű építmények a Hajógyári-öbölben. *Aquincumi Füzetek* 9. (2003) 188-189.
- TÓTH 2005 Tóth J. A.: Budapest, III. ker., Duna-meder, Aquincumi híd. *Aquincumi Füzetek* 12. (2005) 212-214.

- TÓTH 2011 Tóth J. A.: A ripa Pannonica víz alatti emlékei. /In:/ Visy Zs. (ed.), *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között – The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008-2011*. (Pécs, 2011), 139-145.
- TÓTH – BUZÁS 2001 Tóth E. – Buzás G.: *Magyar építészet I. A rómaiaktól a román korig*. (Budapest, 2001)
- TUDOR 1971 Tudor, D.: *Podurile romane de la Dunărea de jos. Istorie și civilizație 2*. (București, 1971)
- VISY 2003 Visy Zs. (ed.), *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica*. (Budapest, 2003)
- WELNER 1970 Welner I.: Az aquincumi helytartói palota építésének kora. *Archaeologiai Értesítő* 87. (1970), 116-125.
- ZSIDI 1999a Zsidi P.: Hídfőállás az aquincumi polgárváros és katonaváros között. – Ein Brückenkopf zwischen der Zivilstadt und den Canabae von Aquincum. /In:/ Gaál A. (ed.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékekonzferencia előadásai, Bölske, 1998. október 7.* (Szekszárd, 1999), 257-274.
- ZSIDI 1999b Zsidi P.: A római kori partépítés nyomai a Duna polgárvárosi szakaszán. *Aquincumi Füzetek* 5. (1999), 84–94.
- ZSIDI 2000 Zsidi P.: Korai római védmű részlete a 2–3. századi kőépület az aquincumi katonavárostól északra. *Aquincumi Füzetek* 6. (2000), 62-75.
- ZSIDI 2002 Zsidi P.: *Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában*. (Budapest, 2002)
- ZSIDI 2008 Zsidi P.: A Duna szerepe Aquincum topográfiájában. *Budapest Régiségei* 41. (2008), 57-83.

WAS THERE A ROMAN BRIDGE AT AQUINCUM?

(Abstract)

The paper deals with the long time question, if there had been a permanent bridge between the Roman Empire and the Barbaricum at Aquincum. Four groups of wooden posts were discovered in 1873 in the forefront of the Roman city by the demolition of a sandbank and massive Roman walls were also razed in the course of that process. These objects have been interpreted as ruins of a Roman bridge. However, no further remains could be found along the almost 1 km long section of the Danube and despite the intensive archaeological research, no traces of the usual, solid bridge-head structures could be located. Therefore it is probable, that such a permanent bridge did not exist between the city of Aquincum and the Barbaricum.

RES MILITARES ANTIQUAE

EGY LEGIO JELENLÉTÉNEK TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI HATÁSA A TARTOMÁNYRA

A *legio III Italica* nem katonai szerepe Raetiában

Farkas István Gergő

PTE-BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Pécs

1. BEVEZETŐ

A római Raetia tartomány az Alpoktól és Itraliától északra helyezkedett el, c. 80.000 km²-en, magába foglalta a mai Bajorország területét. A területet Kr. e. 15-ben az ún. „nyári hadjárat” keretében, gyorsan, mindössze pár hónap leforgása alatt, hódítással kapcsolta a Birodalomhoz Augustus császár.¹ A hadjáratot Ti. Claudius Nero, a későbbi Tiberius császár és D. Claudius Drusus, az ő ifjabb féltestvére vezették.² A harcban legyőzött törzsek nevét a Tropaeum Alpium győzelmi emlékmű felirata örökítette meg, ami ifj. Plinius leírásában maradt fent.³

Az újonnan meghódított Raetia tartomány elsődlegesen katonai fontossággal bírt. Az itt állomásozó katonák fő feladata az Alpesi hágók északi oldalának biztosítása, így közvetve Italia védelme volt. A legkorábbi táborokat a tartomány déli részén, dél-észak folyású folyók mentén létesítették. A terület pacifikálása során még a Kr. u. I. század első felében ebből váltak a tartomány első városai: Bregenz (*Brigantium*) a Bodensee mellett, Kempten (*Cambodunum*) az Iller mentén, Auerberg (*Damasia*), Epfach (*Abodiacum*) és Augsburg (*Colonia Augusta*)⁴ a Lech mellett és Gauting (*Bratanium*) az Isar partján.⁵

A Kr. u. I. század folyamán a tartományhatárt egyes császárok több lépésben egyre északabbra helyezték (1. ábra).⁶ Az első erődítmények Claudius császár alatt épültek a Duna jobb partján. A Duna, mint egységes, egyöntetű határvonal a Kr. u. II. század elejéig állt fent. A Kr. u. 101-102 és 105-106 között

¹ HORATIUS, *Carmina* IV. 14. 7; VELLEIUS, *Historia* II. 95; DIO, *Historia* LIV. 22. 5.

² SUET, *Vita divi Claudii* I. 2.

³ PLIN., *Nat. hist.* III. 24; CIL V 7817 [La Turbie – Kr. e. 7/6].

⁴ É városnak a köznyelvben elterjedt *Augusta Vindelicorum* elnevezése újkori találmány, a római kor irodalmi és epigráfiai forrásai egyöntetűen a *colonia Augusta* helynevet használják.

⁵ PTOLEMAEUS, *Geograph.* IV. 8. 8; TIR, Raetia; BENDER 1997.

⁶ VÍSY 2005, 213.

zajló dák hadjáratait követően,⁷ Kr. u. 107 és 116 között Traianus császár a tartomány északi határát a Dunától északra kiterjesztette, így létrehozva az ún. raetiai limest.⁸ Ez az új határvonal a szomszédos Germania Neckaron-rüli határával egy időben, azzal összhangban épült ki, együtt közös rendszert alkottak. A két limes a raetiai Schirenhof és a germaniai Lorch szomszédos táborainál kapcsolódott egybe.⁹ Az újonnan kiépített raetiai limes keleti végén Hienheim¹⁰ és Eining¹¹ táborai között csatlakozott a dunai ripához, amelynek Eining és Passau közötti szakasza a limes kiépítését követően a későbbiekben is a tartomány határvonala maradt a római uralom végéig. A Duna, mint határvonal a Raetiától keletre fekvő tartományok vonatkozásában – Noricum, a két Pannonia, a két Moesia, valamint Dacia – továbbra is megőrizte fontosságát.

A markomann-háborúk alatt (Kr. u. 167-175, 178-180),¹² valamint a Kr. u. III. század számos germán betörése során a limes tartomány Raetia legnagyobb nyomás alatt álló részévé vált. A betörések során a limes táborai több alkalommal megsemmisültek, ezeket azonban a *legio III Italica* tisztjei és a limes táborait ellenőrző csapatok katonái több alkalommal újjáépítették, valamint megerősítették.¹³ A Kr. u. III. század első felében a raetiai limes fokozódó nyomás alá került az egyre gyakoribbá és erőteljesebbé váló germán betörések nyomán. A Kr. u. 230-as évek elején jelentős erejű, számos tábort leromboló germán betörésre került sor, amit a római határvédelem még visszavert és a következő években, Kr. u. 234/235-ben Severus Alexander császár még személyesen vezetett válaszcspást.¹⁴ Mintegy két évtizeddel később, a Kr. u. 254. év tavaszán a Birodalom határán kívül élő germán törzsek olyan hatalmas erejű csapást mértek a germaniai-raetiai határvédelmi rendszerre, amit az nem volt képes kiállni. A limesen állomásozó katonaság jelentős része megsemmisült, a táborokat a támadók felégették. A raetiai limes teljes hosszában megsemmisült, valamint a Duna felső, – Hüfingen és Unterkirchberg közötti – szakasza is kikerült római fennhatóság alól. Az új határt Raetia nyugati felén a Rajna és az Iller folyók, Günzburgtól keletre a Duna jelentette. Ez ettől északra eső területek végleg elvesztek a Birodalom számára.¹⁵ A raetiai limes összeomlása azonban nem jelentette a tartomány életének a végét.

⁷ ROSENBERGER 1992, 92-94.

⁸ SOMMIER 2012, 151.

⁹ ORL B VI. (1897), Nr. 64; PLANCK 2005, 546-556; SCHÖNBERGER 1985, 484, Nr. E 72.

¹⁰ FASSBINDER 2008, 169-170; ORL A VII. (1932), Sect. 15; FASSBINDER 2010, 102.

¹¹ GSCHWIND 2004; CZYSZ et al. 1995, 434-436; SCHÖNBERGER 1985, 457, Nr. C 73, 474, Nr. D 117.

¹² ROSENBERGER 1992, 104, 107-109.

¹³ SOMMIER 2012, 151, 170-173.

¹⁴ ROSENBERGER 1992, 117.

¹⁵ REUTER 2007, 357-569; SOMMIER 2012, 151.

Az új határok által közrefogott terület még hosszú időn át a Birodalom része maradt. Raetia tartomány mindössze a Kr. u. VI. század elején szűnt meg, amikor Nagy Theodorik király (*Flavius Theodoricus Rex*) a területét saját Birodalomához kapcsolta.

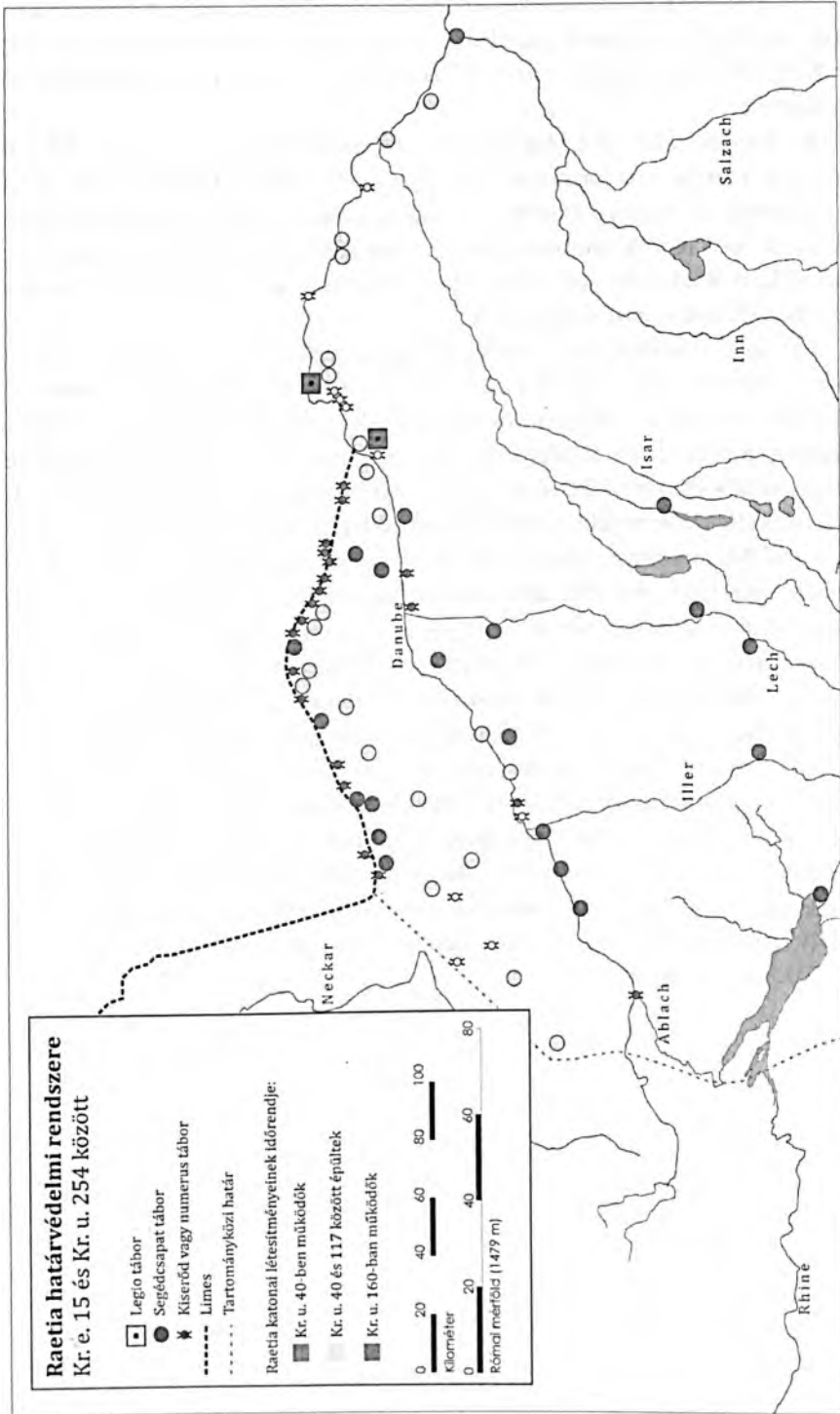
A Kr. u. 254. évi katasztrófa azonban jelentős területi, hivatali átszervezéseket és hadi reformokat vont maga után, ami éles törést jelentett a tartomány polgári és katonai életében egyaránt. Emiatt célszerű Raetia történetét fennállásának két élesen különböző szakaszában külön megvizsgálni. Jelen cikk a principátus kori Raetiában állomásozó legiokatonaság jelenlétének nem katonai szerepével és jelentőségével foglalkozik.

Az ókori irodalmi és epigráfiai források egyöntetűen tanúsítják, hogy a principátus alatt két legio – a *III Italica* és a *III Augusta* – állomásozott tartósan Raetiában. Ez utóbbi rendhagyó körülmények között, büntetésképpen került a tartományba, történetének részleteit ld. alábbiakban (4. fejezet). Raetiában két legiotábor működött, mindkettő a markomann háborúk idejében épült. Az Eining-Unterfeld melletti tábor ideiglenesen, a hadjáratok alatt működött, amelyet Kr. u. 179-ben épített regensburgi erőd váltott fel, ami a tartomány végső feladásáig a *legio III Italica* állomáshelyeként szolgált.¹⁶ A regensburgi legiotábor építésének okai ismertek: a terület egy természetes átkelőhely volt a Dunán – hasonlóan Straubinghoz. Ennek a területnek a biztosítását a Flavius-kortól a markomann háborúig két segédcsoport tábor – Regensburg-Kumpfmühl és Regensburg-Bismarckplatz – látta el, hasonlóan a Straubing I-III és Straubing-IV kettőstáboraihoz.¹⁷ A Kr. u. 170-es évek során, miután a betörő germán törzsek mindkét regensburgi táborot megsemmisítették, a római hadvezetés felismerte a terület hathatósabb megerősítésének igényét, ezért építette meg a hadjárat lezárását követően Kr. u. 179-ben a *legio III Italica* a mai Regensburg területén állandó jellegű táborát.¹⁸ Ez volt az első alkalom, hogy egy legio a raetiai haderő részét képezte. A tartomány előljárója a legio megjelenéséig procurator volt, ezt követően a *legio III Italica* legatusa.

¹⁶ CII, III, 11965 [Regensburg – Kr. u. 179].

¹⁷ CZYSZ et al. 1995, 503, 518-521.

¹⁸ FISCHER – FISCHER-RIEDMEIER 2008, 200-201.

1. ábra: Raetia tartomány területén Kr. e. 15 és Kr. u. 254 között működő katonai létesítmények
Fig. 1: Roman military installations active in Raetia in the years between 15 BC and 254 AD

Természetesen legionariusok már ezt megelőzően is megfordultak Raetia területén. Jelenlétüket számos militaria felírata tanúsítja, ezek közül a leghíresebb a burlafingeni sisak, amire a *legio XVI Gallica* nevét poncolta be talán a tulajdonosa.¹⁹ Ezek a leletek azonban nem állandó helyőrségnek, hanem Raetián éppen csak átvonuló csapatok katonáinak a nyomai. Ezek a katonák, miközben átvonultak a tartományon, menettáboroknak egész láncolatait hozták létre, amelyeket működésükből adódóan – feladásuk után a sáncokkal betemették az árkokat – ezidáig csak korlátozott számban sikerült azonosítani.

A *legio* jelenléte az egész raetiai *limes* működésére hatással volt. Több kiserődöt és numerus-táborot legionarius katonák felügyeltek, ezek közé tartozott Hienheim,²⁰ Pfatter-Gmünd²¹ és Regensburg-Großprüfening.²² Szintén legionarius katonák megjelenéséhez köthető a *limes* számos táborának újjáépítése, megerősítése, amit építési feliratok is alátámasztanak.²³ A következő két fejezet a raetiai legiotáborok történetét mutatja be röviden.

2. AZ EINING-UNTERFELDI LEGIOTÁBOR

Az Eining-Unterfeldi legiotábor a dunai rípa része volt. Megközelítőleg 1,2 kilométerre északkeletre található a segédcsapattábortól. 10,6 hektár területet fedett le 328 × 320 méter hosszú oldalakkal (2. ábra). A tábor mérete, valamint a területéről napvilágra került kisleletek egyaránt legiokatonák jelenlétére utalnak.²⁴

A táborot tartományba érkezésükkor a *legio III Italica* katonái emelték.²⁵ Th. Fischer a tábor építésének időpontját Kr. u. 172-ben határozta meg.²⁶ Ilyen pontosságú keltezés azonban sem auktorhelyek, sem epigráfiai források nem támasztanak alá, ennek fényében helyesebb a tábor építését tágabb intervallumra, a Kr. u. 170-es évek körüli időszakra keltezni. A markomann háborúk első éveiben, Kr. u. 167-170 között a *legio III Italica* katonái a Italia északi részének és Dalmatiának – e. g.: Aquileia és Salona²⁷ felszabadítása ostrom alól – a felmentésben vettek részt.²⁸ Ezt figyelembevéve az Eining-unterfeldi tábor építésére a

¹⁹ KUHNEN 2001, 56.

²⁰ FASSBINDER 2008, 169-170; ORL A VII. (1932), *Sett.* 15; FASSBINDER 2010, 102.

²¹ FASSBINDER – PIETSCH 2006, 73-76; WOOD 2004, 235 ff.

²² DIETZ – FISCHER 1996, 155-161; FASSBINDER et al. 2011, 92-95; SCHÖNBERGER 1985, 489, *Nr.* E 92.

²³ CIL III 14370,2 [Böhming – Kr. u. 181], AE 1983, 730 [Ellingen – Kr. u. 182]; SOMMER 2012, 176.

²⁴ JÜTTING 1995, 187, 190.

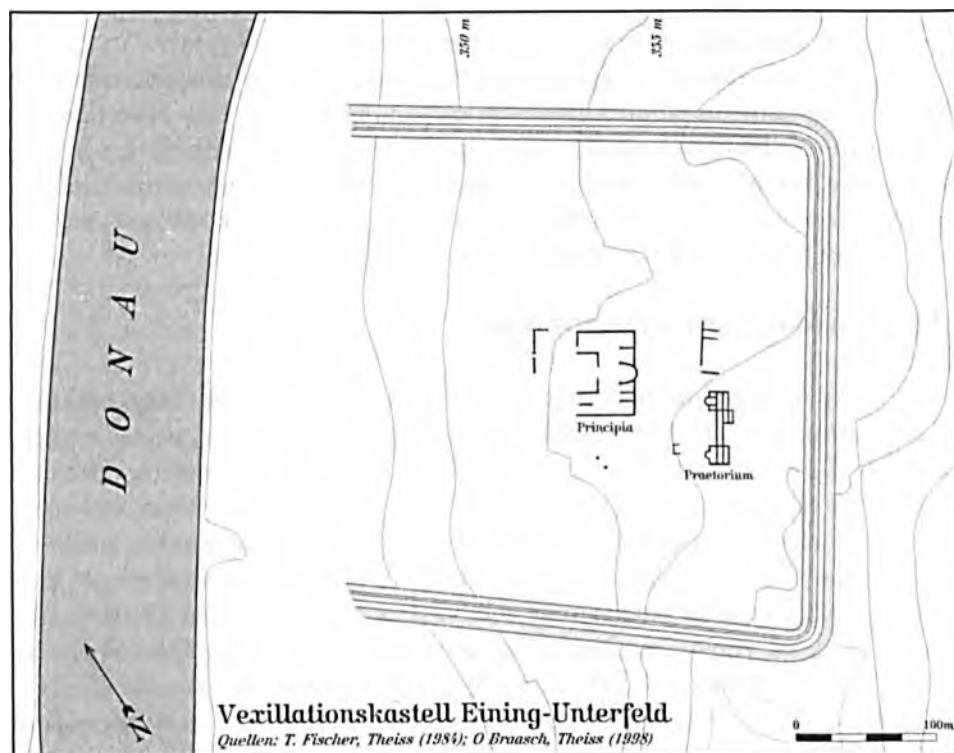
²⁵ GONZALEZ 2003, 150.

²⁶ FISCHER – FISCHER-RIEDMEIER 2008, 161.

²⁷ CIL III, 1980 [Salona-városfal – Kr. u. 169/170]: *'vexillationes | legionum II piaet et III Concord(iae)'*.

²⁸ KOVÁCS 2005, 153-172.

Kr. u. 170-t követő években került sor. Az Eining-unterfeldi tábor a markomann hadjáratok alatt állt fent, a harcok lezárását követően a *legio III Italica* a dunai gázlók jobb védelme érdekében Regensburg közelében, két, a harcok során megsemmisült segédcsapattábor – Regensburg-Kumpfmühl és Regensburg-Bismarckplatz – felváltandó létesítette állandó jellegű erődjét.²⁹

2. ábra: Az unterfeldi római legiotábor alaprajza (SPINDLER – FISCHER 1984, 27 kép)

Fig. 2: Ground-plan of the Roman legionary fortress near Eining-Unterfeld

Bibliográfia

CHRISTLEIN – FISCHER 1979, 423 ff.; CZYSZ et al. 1995, 435-436; SCHÖNBERGER 1983, 235-239; SCHÖNBERGER 1985, 488, Nr. E 90.

²⁹ SCHÖNBERGER 1983, 235-239; SCHÖNBERGER 1985, 488, Nr. E 90; CZYSZ et al. 1995, 435-436; FISCHER – FISCHER-RIEDMEIER 2008, 161-162.

3. A REGENSBURGI LEGIOTÁBOR

A regensburgi legiotábor a dunai rípa része volt. Az erőd 24,55 hektár területet fed le, oldalai 542 × 453 méter hosszúak voltak (3. ábra). Fennmaradt építési felirata tanúsítja, hogy, a tábor Kr. u. 179-ben épült.³⁰ A Notitia Dignitatum tanúsága alapján a tábor a Kr. u. IV. század végén még aktív volt.³¹ A tábor a Kr. u. V. század második felében, a tartományt ért sorozatos germán támadások eredményeképpen semmisült meg. Számos korabeli irodalmi mű és epigráfiai forrás egybehangzó tanúsága alapján a regensburgi legiotábor helyőrsége fennállásának teljes időszakában a *legio III Italica* volt.

Az erődöt két méter széles és nyolc méter magas fal határolta, aminek részei helyenként még ma is állnak.³² A polgári település, a *canabae legionis* az erőddel egy időben jött létre és fejlődött. Mind a középkori, mind a modern város a római emlékek fölé települt, emiatt a *canabae* területének mindössze kis részei kerültek feltárára. Mindezidáig egy orientális szentély és egy igazgatási épület ismert, a jelenkori Arnulfplatz és Bismarckplatz területéről.³³ A barakkok első építési fázisukban fából emelt épületek voltak. Egy vastag, érmekkel a Kr. u. III. század első felére keltezhető égett réteg tanúsága szerint, e korszak germán betörései során mind a legiotábor, mind a *canabae legionis* és a regensburg-großprüfeningi kiserőd megsemmisült. A tábor belső épületeit valószínűleg ezt követően építették át kőépületekké.³⁴ A limes összeomlásával a regensburgi legiotábor is megsemmisült, ám rövid időn belül újjáépítették. A Kr. u. III. század során a tábor a Kr. u. 280-as években is megsemmisült, ám ezt követően is újjáépült.³⁵ A Kr. u. III. század közepső harmadában a betörések ellenére a raetiai határ általánosságban békésnek volt tekinthető, a *legio* katonái az észak-afrikai, illetve keleti hadszíntereken tajló hadjáratokban is részt vettek.³⁶ A regensburgi tábor és polgári település az antik *Castra Regina* helynévvel azonosítható.³⁷

³⁰ CIL III 11965 [Regensburg – Kr. u. 179]; DIETZ – FISCHER 1996, 84-87, 113; REUTER 2007, 113; SOMMIER 2012, 164, 167.

³¹ NOT. DIGN., *Occidentalis* XXXV. 5.

³² CZYSZ et al. 1995, 503-505.

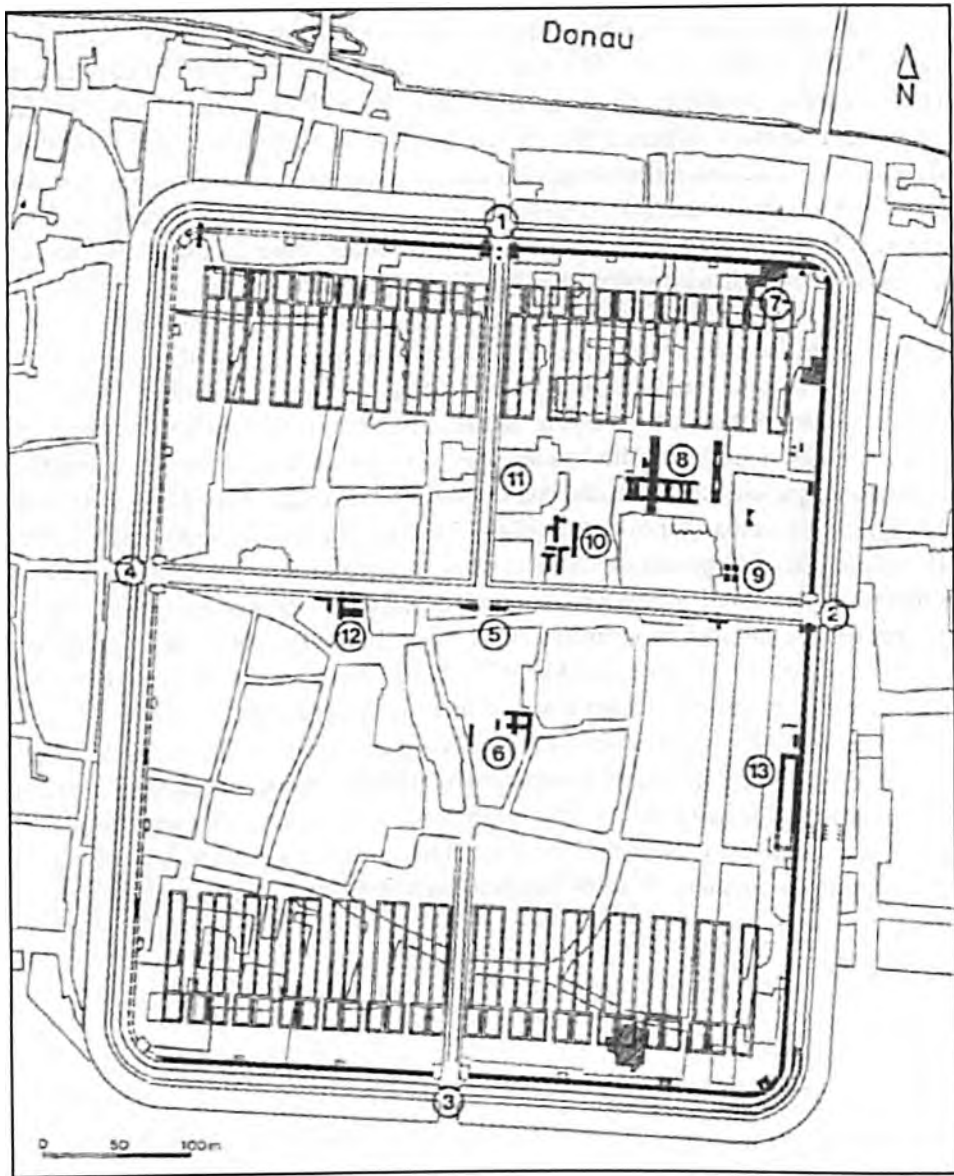
³³ CZYSZ et al. 1995, 507.

³⁴ CZYSZ et al. 1995, 506.

³⁵ REUTER 2007, 114, 371-374 lj.

³⁶ REUTER 2007, 113.

³⁷ NOT. DIGN., *Occidentalis* XXXV. 5.

3. ábra: A regensburgi legiotábor alaprajza (DIETZ – FISCHER 1996, 88, 29. ábra)
Fig. 3.: Ground-plan of the legionary fortress at Regensburg

Bibliográfia

CZYSZ et al. 1995, 503-508; DIETZ – FISCHER 1996, 84-136; SCHMIDT'S 2001, 95-140.

4. LEGIO III AUGUSTA

A *legio III Augusta* az észak-afrikai hadszíntér állandó jellegű helyőrsége volt a principátus korában.³⁸ A legio a katonacászárok korának eseményei következtében kapcsolódott be Raetia történelmébe.³⁹ Kr. u. 238-ban Numidia tartomány helytartói tisztségét betöltő Capelianus vezetése alatt, a legio – hűségét Maximinus Thrax császárnak fogadva – Carthago városát ostrom alá véve legyőzte a M. Antonius Gordianus Sempronianus nevével fémjelzett felkelést.⁴⁰ Gordianus a szomszédos Africa proconsularis tartomány helytartója volt, aki a polgárai nyomásának engedve I. Gordianus néven, fiával, II. Gordianusszal együtt felöltötte a császári bíbort.⁴¹ Még ebben az évben Maximinus Thrax császárt saját katonái orvul megölték Aquileia kapui előtt, a szenátus által kinevezett Pupienus és Balbinus császárokkal pedig a praetorianus gárda végzett, a katonák I. Gordianus unokáját III. Gordianus néven császárrá kiáltották ki. A szenátus és a hadsereg osztatlan támogatását bírva, az új császárnak, mind az indoka, mind a módja adott volt, hogy megbüntesse a nagyapja és nagybátyja haláláért felelős legiót. III. Gordianus büntetésből feloszlatta a *legio III Augustát*.⁴² A csapat nevét *Gordiana* császári jelzővel feltüntető téglabélyegeket tanúsítják, hogy az új uralkodó nem közvetlenül trónra jutását követően oszlatta fel a legiót.⁴³ Y. le Bohec álláspontja szerint a legio feloszlátása teljeskörű volt.⁴⁴ Ezzel szemben a Kr. u. 253-ban állított császári oltár szövege tanúsítja, hogy a feloszlátott legionak legalább néhány katonája a közties időszakban (Kr. u. 238 tavasza és Kr. u. 253 nyara között) Raetia tartományban szolgált.⁴⁵ Ezenfelül, a Burgsalach in der Harlach közelében fennállt kiserőd alaprajza méreteiben, alaprajzában és építéstechnikájában megegyezik az észak-afrikai tartományokban gyakori centenarium erődötípussal.⁴⁶ A fentieket figyelembevéve lehetséges, hogy a legio azon katonáinak, akik császári bocsánatért folyamodtak, vagy, akik Capelianus parancsát megkerülve hűségesek maradtak a Gordianus-dinasztiához, III. Gordianus császár enyhítésképpen

³⁸ LE BOHEC 2000, 373.

³⁹ LE BOHEC 2000, 377.

⁴⁰ PIR, Nr. 404; A. Chausa Sáez felvetette a lehetőségét, hogy Capelianus azonos volt L. Ovinus Pudens Capellával (CHAUSA SÁEZ 1997, 20). AE 1993, 1767 [Tazoult-Lambèse – Kr. u. 200/300]: 'Soli sacr(um) | [[L.(acius) Ovinius]] | [[Pudens Caj]] | [[pella leg(atu)s]] | [[Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]]'.

⁴¹ HERODIAN., *Historia* 7. 9. 3; SHA, *Gordiani*, 15. 1; LE BOHEC 1989, *kül.* 451-453; KIENAST 1990, 188-189.

⁴² LE BOHEC 1989, 453, 17 lj.

⁴³ CIL VIII, 10474,09 + 22631,17a [Lambaesis . Kr. u. 238]: '[le]g(i)o III Aug(usta) Gor(diana)'.

⁴⁴ LE BOHEC 1989, 453, 18. lj.

⁴⁵ CIL VIII, 2482 [Mili – Kr. u. 253]: 'rex(i)llat(i)o mill | [aria leg(ionis) III Aug(ustae) re]stitu | tae e Raet(ia) Gem | ll(as) regresti'.

⁴⁶ CZYSZ et al. 1995, 432; FLEER 2004, 85: 'Typ. Burgsalach'.

lehetővé tette, hogy szolgálatukat a távoli raetiai limesen teljesíthessék. A büntetésképpen feloszlattott legio nevét ezek a katonák sem használhatták, így a *legio III Augusta* neve hiányzik a Földközi-tengertől északra állított feliratos emlékekről.

Az in der harlachi centenarium felüyeletétől eltekintve a *legio III Augusta* katonáinak szerepe Raetia tartományban jórészt ismeretlen. Ha állítottak is feliratos emlékeket, egységük nem jelent meg rajta. A centenarium alaprajza és a theilenhofeni segédcsapattábor Kr. u. III. században felújított kaputornya között fennálló hasonlóság alapján M. Reuter felvetette, hogy a feloszlattott legio katonái raetiai szolgálatuk részt vettek a tartomány katonai építményeinek karbantartásában, újjáépítéseiben, felújításaiban.⁴⁷

Kr. u. 253-ban a raetiai hadsereg helytartóját, Publius Licinius Valerianust I. Valerianus néven császárrá kiáltotta ki.⁴⁸ Támogatásukat meghálálendő, az új császár uralomra lépésének évében helyreállította a *legio III Augustát* és visszahelyezte korábbi táborába, a numidiai Gemella legiotáborába.⁴⁹

Bibliográfia

GONZALEZ 2003, 114-131, kül. 124-129; LE BOHEC 1989, kül. 451-466; LE BOHEC 2000, 373-381; CHAUSA SÁEZ 1997.

5. LEGIO III ITALICA

A markomann háborúk alatt, Marcus Aurelius császár Kr. u. 167-ben – számos egyéb rendelkezése mellett – létrehozott két új legiót, a *legio II* és *III Concors*ot a betörő germán törzsek visszaverésére és az alpesi régió biztosítására.⁵⁰ Több felirat szövege tanúsítja ezen legiók újoncainak itáliai származását.⁵¹ A Kr. u. 170 körüli évek építési feliratai⁵² és téglabélyegei⁵³ még *legio III Concors* névvel hivatkoztak, a később már *legio III Italica* megnevezésű csapatra. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a legio nevét a Kr. u. II. század utolsó évtizedeiben módosította a köznyelv a legio nevét katonáinak eredete alapján. A későbbiekben ez a megnevezés vált általánossá és mind magán-, mind hivatalos feliratokon elterjedt.

⁴⁷ REUTER 2007, 99, 209. l.

⁴⁸ EUTROP., *Breviarium* 9, 7; OROSÍUS, *Historiae* 7. 22. 1; VICTOR, *de Caes.* 32. 1.

⁴⁹ CIL VIII, 2482 [Mili – Kr. u. 253].

⁵⁰ SHA, *Vita Marci Aurelii*, 21. 8.

⁵¹ AE 1956, 123 [Tazoult-Lambèse – Kr. u. 165/166]: 'ad dilectum cum | Iulio Vero per | Italiam tironum | II legionum Italicae'; CIL VI, 1377 [Róma – Kr. u. 165/166]: 'misso ad inventum per Italiam legendam'.

⁵² CIL III, 1980 [Salona – Kr. u. 169/170]: 'revellationes legionum II Piaet et III Concordiae'.

⁵³ CIL III, 11989a-c; IBR 496a-b, f-j, m [Eining – Kr. u. 179/190]: 'legio III Italica Concors'.

Történelmi művében Cassius Dio kitér a csapat névváltására,⁵⁴ amit Raetia tartomány számos feliratos emléke is alátámaszt.⁵⁵

A Kr. u. 167/170 közötti években a *legio III Italica* kiszorította a germán törzseket Észak-Italia, Dalmatia és Raetia területéről.⁵⁶ A csapat ezt követően, a Kr. u. 170-es években a mai Eining közelében létesített tábort és innen vett részt a germánok elleni harcokban. Kr. u. 179-ben, amint egy építési felirat is tanúsítja, a harcok lezárultával a *legio* tábort emelt a mai Regensburg területén.⁵⁷ A Kr. u. 180-as években a *legio* katonái és tisztjei részt vállaltak a raetiai limes táborainak újjáépítésében. Munkájukat két építési felirat is megörökítette, a Kr. u. 181-ben állított böhmingi,⁵⁸ valamint a Kr. u. 182-ben állított ellingeni.⁵⁹ Dacára annak, hogy egyelőre mindössze ez a két vonatkozó felirat ismert, a táborokban végzett régészeti ásatások eredményei alátámasztják, hogy legiokatonák a raetiai limes keleti részén több tábor át- és újjáépítésén is részt vettek – Dambach-II, Alkofen,⁶⁰ Dalkingen, Oberhochstatt, Raitenbuch, Regensburg-Großprüfening és Weissenburg-I.⁶¹ Diocletianus császár katonai reformjai keretében mind a *legio* létszáma, mint a táborának mérete lecsökkent. A tartomány védelmét a császár egy újonnan sorozott legiával, a *legio III Heruliával* erősítette meg. Ez a *legio* mindössze pár évtizedig állomásozott Raetiában, Kellmünz a. d. Iller táborában (Mons Caelius), ezt követően átkerült az illyricumi dioecesis haderejéhez.⁶²

Még a Kr. u. IV. század folyamán elterjedt a gyakorlat, hogy a dunai tartományok legioi nem kizárólag egyetlen tábor felügyeletét látták el, hanem kis méretű, ÉD irányú természetes útvonalakat felügyelő magaslati pontokon védelemre berendezett táborok egész láncolatát felügyelték. Ezek a kis erődök kizárólag a Duna vonalától délre fordulnak elő. Nevük a Notitia Dignitatumban maradt fent – Submontorium, Cambidunum, Foetus, Terioli és Vallatum.⁶³

⁵⁴ DIO, *Historia* 55, 24. 4.

⁵⁵ Összesen 68 Raetia területéről ismert feliratos emlék említi meg a *legio III Italica* katonáit.

⁵⁶ GONZALEZ 2003, 150.

⁵⁷ CIL III, 11965 [Regensburg – Kr. u. 179]: 'vallum cum portis | et turribus <D>eg(ioni) I[II Italicae Concordi] | [fecerunt].'

⁵⁸ CIL III, 14370, 2 [Böhmig – Kr. u. 181]: 'rex(illari) | leg(ionis) III Ital(icae) vallum fece(runt).'

⁵⁹ AE 1983, 730 [Ellingen Kr. u. 182]: 'kastel(l) Sablonet(i) nu | rum(?) cum portis lapidi(bus) substitu | tum(?)'.

⁶⁰ CIL III, 6000g [Alkofen]: 'leg(ia) III Ital(ica)'.
⁶¹ CIL III, 6000i + 11987 [Westheim]: 'leg(ia) III I[II]ali(ca)'.

⁶² GONZALEZ 2003, 480.

⁶³ NOT. DIGN, *Occidentalis* XXXV. 5-7, 9-10.

Ez az átszervezés két egyidejűleg fennálló, de különböző folyamatot jelez: egyfelől a Római Birodalom egyre kevésbé volt képes biztosítani a korábban kijelölt határait, másfelől viszont még nem szándékozott lemondani az e határok által védett területeiről.

Bibliográfia

GONZALEZ 2003, 149-151; *PIRE* 1924, 1925. 117.

6. ÖSSZEFOGLALÓ

Dacára annak, hogy Raetia tartomány létrehozása, valamint számos területfoglalása és átszervezése elsősorban hadi jellegű volt és katonai célkitűzéseket érvényesített – alpesi átjárók és a Duna biztosítása – a táboraiban állomásozó katonáinak a tartomány társadalmára, vallási életére és gazdaságára gyakorolt hatása nem elhanyagolható. Ez a hatás elsősorban a fennmaradt epigráfiai emlékeken keresztül megismerhető és elemezhető (1. táblázat).

A fentiekben tárgyalt katonai límesépítkezések mellett a legio katonái és tisztjei a táborukhoz közeli utak és hidak karbantartásában, felújításában is részt vállaltak, amint ezt a Kösching,⁶⁴ Nassenfels,⁶⁵ Neuburg a.d. Donau⁶⁶ és Regensburg⁶⁷ területén talált mérföldkövek feliratai tanúsítják. Szintúgy építkezésekben való részvételre engednek következtetni a legio névvel jelölt bélyeges téglák Eining⁶⁸ és Kösching⁶⁹ területéről. Egyik lehetőség, hogy ezeket a téglákat felhasználási helyükhöz készítették, de nem zárható ki a folyami szállítás lehetősége sem, lévén a fent felsorolt táborok – bár Regensburgból nézve folyásiránynak felfelé, de – a Dunához közel fekszenek. Raetia déli részén, az alpesi átjárók közelében több, '*legio III*' feliratú *militaria* került napvilágra Tiefelcastel,⁷⁰ Riom-Parsonz,⁷¹ Bivio,⁷² és Ummendorf⁷³ közeléből, amik nem szükségszerűen, de nagy valószínűséggel a *legio III Italica*-hoz tartoznak.

⁶⁴ CIL XVII, 4, 70 [Kösching – Kr. u. 200/201]: '*vias et pont(es) rest(ituerunt)*'.

⁶⁵ CIL XVII, 4, 67 [Nassenfels – Kr. u. 195/215]; CIL XVII, 4, 66 [Nassenfels – Kr. u. 201]: '*[vias et pontes rest(ituerunt)]*'.

⁶⁶ CIL XVII, 4, 65 [Bergheim – Kr. u. 201]: '*vias et pontes rest(ituerunt)*'.

⁶⁷ CIL XVII, 4, 55 [Burgweinting-Harting – Kr. u. 195/215].

⁶⁸ CIL III, 6000h + 11986 [Eining]: '*leg(ionis) III Ital(icae)*'.

⁶⁹ AE 1933, 117 [Kösching]: '*leg(ionis) III Ital(icae)*'.

⁷⁰ AE 2003, 1286a [Tiefelcastel]: '*(legio) III*'.

⁷¹ AE 2007, 1067a [Riom-Parsonz]: '*(legio) III*'.

⁷² AE 2007, 1068a [Bivio]: '*(legio) III*'.

⁷³ IBR 496o [Ummendorf]: '*(legio) III*'.

A katonák által, vagy számukra állított síremlékek feliratainak vizsgálata arra utal, hogy leszerelésüket követően a katonák többsége Raetiában telepedett le. Hasonlóan más legionariusokhoz, a *legio III Italica* katonái is számos kiküldetésen vettek részt a Birodalom más tartományaiban, vagy Itáliában, ahogy (M.?) *Aurelius Silvius frumentarius* fogadalmi oltára tanúsítja.⁷⁴ Amennyiben ezek a katonák hosszabb időt töltöttek egy helyen, leszerelésüket követően valószínűleg ott telepedtek le. Ez az elv azonban csak közkatonák tekintetében állja meg a helyét. Centurionál magasabb rangú tisztek gyakran szolgáltak több egységben szolgálati idejük alatt, emiatt közülük csak közülük kevesen telepedtek le Raetiában.⁷⁵

Összesen 32 feliratos raetiai síremlék maradt fent, ami szolgálatuk alatt, vagy után elhunyt legionarius katonákról emlékezik meg. Ezek közül egyes feliratok több katonáját is megemlíti a *legio III Italica*-nak, akár elhunytként, vagy az elhunyt rokonaként akár állítatóként. A hadsereg szerkezetével arányosan a legtöbb sepulchralis emlék a közkatonáktól (*militēs, equites*) maradt fent.

A *legio III Italica* raetiai feliratai közül 14 (17) nevesít ilyen legionarius katonákat, illerve olyan *veteranus*okat, akik sem rangbeli, sem más kiváltságot jelentő előléptetésben (e. g.: *duplarii* vagy *immunes* kezdvezményeiben) nem részesültek.⁷⁶ A kutatás jelen állása szerint 14 (15) raetiai felirat vonatkozik altisztekre (1. táblázat).⁷⁷

⁷⁴ AE 1991, 266 [Rome – Kr. u. 222/235]: 'Genio sancto | <ε=κ>astr(orum) pere | gr(inorum)'. Ennek a fogadalmi oltárnak a szövege azt a gyakorlatot örökíti meg, hogy a frumentariusokat gyakran küldték Rómába, hogy a csapatuk számára gondoskodjanak az ellátmányokról. Ottlétük alatt a frumentarii a Caelius dombon épült *castrum peregrinorum*-ban kaptak szállást.

⁷⁵ CIL II, 4162 [Tarragona – Kr. u. 179/300]: 'L(ucio) Numero | L(uc) f(ilio) Felici | (1) 7 (centurioni) leg(ionis) V(II) g(eminae) F(elicis) | (2) 7 (centurioni) leg(ionis) XX Vic(tricis) | (3) 7 (centurioni) leg(ionis) III Cyr(enaicae) | (4) 7 (centurioni) leg(ionis) XXII Primigeniae | (5) 7 (centurioni) leg(ionis) III Italic(ae)'; CIL VI, 1450 [Rome – Kr. u. 223/250]: 'L(ucio) Mario L(uc) f(ilio) Quir(ina) | Massimo Perpetuo | Aureliano [...] trib(uno) laticl(avio) leg(ionis) | XXII Primigeniae) item III Italic(ae)'.

⁷⁶ A zárójel előtt álló szám azon vonatkozó epigráfiai emlékek mennyiségét jelöli, amelyeknek az értelmezése vitán felül áll. A zárójelben szereplő érték az egyértelmű, valamint a kérdéses értelmezésű, adott témához kapcsolódó feliratos emlékek együttes számát jelzi.

⁷⁷ A raetiai feliratos emlékeken az alábbi altiszti rangok jelennek meg: *aquiliferi, beneficiarii, centuriones, custodes armorum, exacti, librari, medici, optiones, signiferi* és *tubiceni* (1. táblázat).

FARKAS I. G., A LEGIO III ITALICA SZEREPE RAETIA TARTOMÁNY ÉLETÉBEN

A	B	C	D	E
<i>aquilifer</i>	CIL III, 5816	1	-	-
<i>beneficiarius</i>	<i>tribuni</i> : Lupa 6540; <i>praefectus castrorum</i> : CIL III, 5953	2	CIL III, 5768	1
<i>centurio</i>	CIL XIV, 4467 WAGNER 1957, Nr. 35	2	CIL III, 5876; CIL III, 5937; Lupa 6576	3
<i>cornicularius</i>	-	-	AE 2004, 1062	1
<i>custos armorum</i>	CIL III, 6571+11964	1	-	-
<i>duplarius</i>	AE 1992, 1307	1	-	-
<i>eques</i>	CIL III, 5947; CIL III, 5955	2	CIL III, 5942	1
<i>exactus consularis</i>	CIL III, 5812	1	-	-
<i>immunus</i>	CIL III, 11969	1	-	-
<i>legatus</i>	-	-	CIL III, 5793	1
<i>librarius</i>	CIL III, 5953; <i>consularis</i> : CIL III, 5814	1 (2)	-	-
<i>medicus ordinarius</i>	CIL III, 6532	1	-	-
<i>miles</i>	CIL III, 5812; CIL III, 5814; CIL III, 5949; CIL III, 5950; CIL III, 11966; CIL III, 11970; AE 1962, 242; WAGNER 1957, Nr. 120 (?); AE 1978, 582; CIL III, 14207, 6	9 10	WAGNER 1957, Nr. 107	1
<i>optio</i>	CIL III, 5958	1	Lupa 6582; Lupa 6579; AE 1986, 532	3
<i>praefectus</i>	CIL V, 5036; CIL III, 5946	2	CIL III, 14370, 12	1
<i>signifer</i>	CIL III, 5818; CIL III, 5952; CIL III, 5956+11959	3	-	-
<i>tribunus</i>	WAGNER 1957, Nr. 34; CIL III, 6571+11964; CIL III, 5974+11977	3	-	-
<i>tubicen</i>	CIL III, 5957+11960	1	-	-
<i>veteranus</i>	CIL III, 5818; <i>honesta missio</i> : CIL III, 5956+11959; CIL III, 5957+11960	1 (3)	-	-
<i>ismeretlen</i>	CIL III, 5823; CIL III, 6531+11962	2	-	-

1. táblázat: A *legio III Italica* raetiai feliratos emlékekről ismert katonái és rangjaik.⁷⁸
Table 1: The list of the legion's soldiers known from Raetian inscriptions and their ranks.

⁷⁸ Az 1. táblázat oszlopcím- rövidítéseinek a feloldása: A – Rang; B – Sírfeliratok; C – Vonatkozó sírfeliratok száma; D – Fogadalmi feliratok; E – Vonatkozó fogadalmi feliratok száma.

Epitáfiumok feliratai öt magas rangú tisztet (*praefecti, tribuni*) nevesítenek. A fenti feliratos emlékek közül három tanúskodik arról, hogy a katonák fiúgyermekai apáik nyomdokain – cíves Romaniként – maguk is beléptek a *legio III Italica*-ba.⁷⁹ További három felirat szövege említi ugyan katonák fiait, viszont nem tér ki hivatásukra vagy a római hadsereggel való kapcsolataikra.⁸⁰ A sírfeliratok elemzése világosan jelzi, hogy a legio katonái nagyobb arányban alapítottak családot szolgálati idejük alatt, mint leszerelésüket követően (2. táblázat).

A	B	C
<i>coniunx</i>	CIL III, 5952; CIL III, 5949; CIL III, 5958 (?); CIL III, 6531+11962; Lupa 6413; WAGNER 1957, Nr. 120; Lupa 6447	7
<i>uxor</i>	CIL III, 11969; CIL III, 11970 (?); CIL III, 5974+11977	3
ismeretlen	CIL III, 5947	1

2. táblázat: A *legio III Italica* katonáinak szolgálati idejük alatti élettársaik jogállása.⁸¹

Table 2: The legal status of the actively serving legionaries' companions.

Azoknak a feliratok a száma, amelyek *legio III Italica* katonáinak leszerelésüket követő házasságát tanúsítják lényegesen alacsonyabb, ráadásul ezeknél a feliratoknál is fennáll annak a lehetősége, hogy a katonák még szolgálati idejük alatt megházasodtak (3. táblázat). A *coniuges* és *uxores* aránya mindkét esetben hasonló, az aktív szolgálatot teljesítő katonák vonatkozásában 7:3, a leszerelték tekintetében 2:1, bár a hasonlóság a vizsgált epigráfiai anyag kis száma miatt óvatosan kezelendő. A *sepulchralis* emlékek feliratai ezenfelül azt is tanúsítják, hogy a tiszteknek már szolgálati idejük alatt kiterjedt családdal rendelkeztek,⁸² leszerelésüket követően pedig szolgálat tartottak, akiket alkalmasint felszabadítottak.⁸³

⁷⁹ CIL III, 5818 [Augsburg – Kr. u. 179/300]; CIL III, 5953 [Regensburg-S. Emmeram Kirche – Kr. u. 179/300]; CIL III, 6571+11964 [Regensburg-Kumpfmühler Straße – Kr. u. 179/300].

⁸⁰ CIL III, 5956+11959 [Regensburg-S. Clara Kloster – Kr. u. 179/300]; CIL III, 5958 [Regensburg-S. Peterstor – Kr. u. 179/300]; WAGNER 1957, Nr. 35 [Augsburg – Kr. u. 179/300].

⁸¹ A 2. és 3. táblázat oszlopcím-örvidítéscinek a feloldása: A – Jogállás; B – Epigráfiai források; C – Vonatkozó epigráfiai források száma.

⁸² CIL III, 5974: '– a legio egy cornicularisa számára – et Val(eriae) Gemellinae (1) socer(ui) | eius iussu i<P=B>sius et (2) Cl(audio) | Macrino socio eius | et (3) Val(erio) Valeriano s<o=ue>ce | rioni (4) Val(eria) Macrinilla ux: | or et (5) Amandinus et (6) [Am] | andina fili(i) et beredes ex: [HS] | n(ummum) IIII mil(ia) parentibus kariss(imis) v(iris) [- -]'

⁸³ CIL III, 5817: 'Managatio Ni | ciate liberto | ex H(S) n(ummis) XVI(milibus).

A	B	C
<i>coniunx</i>	CIL III, 5957+11960; CIL III, 5955	2
<i>uxor</i>	CIL III, 5956+11959	1

3. táblázat: A leszerelt legionariusok élettársainak jogállása
Table 3: The legal status of the discharged legionaries' companions.

Statisztikai elemzéshez a feliratok mennyisége alacsony, azonban ez a kevés felirat is jól tükrözi az alábbi trendeket:

1. leszerelésüket követően a közkatonák Raetiában telepedtek le
2. a katonák fiai megközelítőleg ugyanolyan arányban léptek be a seregbe, mint amilyen arányban választottak polgári hivatást
3. a katonák többsége szolgálati ideje alatt házasodott meg

A tartomány gazdaságtörténeti szempontú vizsgálatának fontos részét alkotja a legio katonáinak és legfőképpen tisztjeinek zsoldja (4. táblázat). A Kr. u. 197 és 235 közötti években, kevesebb, mint négy évtized alatt a legionariusok zsoldjait e korszak császárai több lépésben hatszorosára emelték.⁸⁴ A katonák a kezdeti 400 sestertius helyett 2.400 sestertiuszt kaptak kézhez, az évi fizetésük így 1.200 sestertiusról évi 7.200 sestertiusra emelkedett.⁸⁵

A	B	C	D
katonai	<i>centurio legionis</i>	CIL III, 5817	16.000 HS
	<i>ex centurio, veteranus</i>	CIL III, 5820	4.000 HS
	<i>cornicularius tribuni</i>	CIL III, 5974+11977	4.000 HS
polgári	<i>advocatus fisci</i>	IBR 176	14.000 HS
ismeretlen	ismeretlen hivatás	CIL III, 5841	3.000 HS ⁸⁶

4. táblázat: Raetiai síremlékek és állításuk költségei.⁸⁷
Table 4: Funerary monuments from Raetia and cost of their setup.

⁸⁴ SPEIDEL 1992, 88, 1. t., 5-10. l.j.

⁸⁵ A Kr. u. II. század végétől a katonák évi három összegben kapták kézhez a zsoldjukat.

⁸⁶ CIL III, 5841: *'n(ummi)s III (milibus)*, a felirat utolsó három karaktere rossz megtartású. A Heidelbergi Epigráfiai Adatbázis szerkesztője a kérdéses részt *'n(ummi)s I(?) F(?) L(?)* olvasattal értelmezi (HD 058315).

⁸⁷ A 4. táblázat oszlopcímrovíditésének a feloldása: A – Típus; B – Rang vagy hivatal; C – Epigráfiai hivatkozás; D – A sírfelirat állításának költsége sestertiusban.

Raetiai fogadalmi oltárok feliratai ráúsitják, hogy a legio tisztjei jelentős hatással bírtak a tartomány vallási életére. A fogadalmi feliratok megoszlása jelentősen eltér a síremlékektől, ez előbbieket ugyanis szinte kizárólag tiszték állították (1. táblázat). Közkatonáktól (*militēs, equites*)⁸⁸, valamint magasrangú tisztektől (*legati, praefecti*),⁸⁹ alig néhány fogadalmi felirat maradt fent.

A feliratos fogadalmi emlékek többségét oltárok adják, ezek viszont szinte kivétel nélkül másodlagos helyzetükből kerülnek napvilágra. Oltárokat csak rendkívüli körülmények között lehet in situ helyzetükben megtalálni, mivel a táborok szervezett feladásakor az oltárokat maguk a rómaiak deponálták (amint ezt a maryporti oltárok esete bizonyítja) ellenkező esetben egy későbbi népesség használta fel őket másodlagosan, építőanyagként.⁹⁰ A feliratok azonban alkalmanként utalnak állításuk helyére,⁹¹ valamint több katonai tábor szomszédságában sikerült szentélyek jelenlétét régészeti megfigyelésekkel és ásatásokkal bizonyítani – e. g.: Mars- és Victoria-szentély Eining-Weinberg közelében,⁹² Dolichenus-szentély Pfünz mellett,⁹³ valamint egy pontosabban nem meghatározható funkciójú keleti szentély Regensburg-Arnulfplatz⁹⁴ alatt. A feliratos votív emlékek többségét a legio tisztjei személyes okokból állították. Azon fogadalmi feliratok száma, amelyeket tiszték hivatalból állítottak saját tisztségük, vagy az egész legio nevében lényegesen alacsonyabb, mint a magán szempontokból állítottak száma.

Fogadalmi feliratok a legio tisztjeinek számos vallási indíttatású tettét és adományát megörökítették, az áttekinthetőség érdekében ezeket célszerű hivatalos és magánjellegű fogadalmak szerint felosztani. Hivatalos szinten a legio tisztjei az egész csapat képviselőjeként, vagy mint rangjuk viselője láttak el vallási feladatokat.⁹⁵ Ennek keretében minden évben áldozatot mutattak be a császár, illetve a császári család üdvéért.⁹⁶ A feliratok többsége azonban az egyén vallássosságába enged betekintést. Bár maga az állíttató fogadalmának tárgyát csak

⁸⁸ CIL III, 5942 [Saal a. d. Donau – Kr. u. 25.7.240]; WAGNER 1957, Nr. 107 [Regensburg – Kr. u. 179/300].

⁸⁹ CIL III, 5793 [Augsburg – Kr. u. 185/192]; CIL III, 14370, 12 [Regensburg-Praetorium – Kr. u. 218/221].

⁹⁰ HILL 1997, valamint Tony Wilmottnak a XXIII. Nemzetközi Limes Kongresszuson tett szíves szóbeli közlése alapján.

⁹¹ CIL III, 5793 [Augsburg – Kr. u. 185/192]: '*Mercurio | cuius sedes a tergo | sunt*'.

⁹² REUTER 2007, 109.

⁹³ CZYSZ et al. 1995, 501.

⁹⁴ CZYSZ et al. 1995, 507.

⁹⁵ AE 1986, 532 [Regensburg – Kr. u. 180/192]: '*Genio centuriae [...] com | manip(u)lar(ibus) d(onum) d(edit)*'.

⁹⁶ CIL III, 5768 [Bregenz – Kr. u. 238/244]: '*In h(onorem) d(omus) d(itirinae) [...] aram posuit*'; CSIR Deutschland I. 1, Nr. 452 [Regensburg-Ziegetsdorf – Kr. u. 200/300]; AE 2004, 1062 [Regensburg-Niedermünster – Kr. u. 218/221].

ritkán tette közzé, ebből a kevés ismert példából is következtethető, hogy a fogadalmak az akkori élet minden területére kiterjedtek: a saját-, illetve az övéinek általános jólétéért,⁹⁷ betegségéből való felgyógyulásáért,⁹⁸ a csatából való ép hazatérésért,⁹⁹ az Alpokon való gondtalan átkeléséért¹⁰⁰ és számtalan további baj és veszély elkerüléséért. A fogadalom teljesítése számos formát ölthetett: egy fogadalmi tábla vagy oltár állításától¹⁰¹ a szentély kibővítéséig,¹⁰² vagy újjáépítéséig¹⁰³ terjedt.

A *legio III Italica* katonái a Raetia területén napvilágra került feliratos emlékeken rendkívül is számban jelennek csak meg. Ennek valószínű oka, hogy a tisztelkedés képest határozottan alacsonyabb keresetük miatt nem volt lehetőségük saját fogadalmaiknak tisztjeikhez hasonló grandiózus megvalósítására. Nem építettek szentélyeket, oltáraikat és fogadalmi tábláikat pedig kevésbé fényűző és időtálló anyagokból emelték, így a hadseregben való nagyobb arányuk ellenére alulreprezentáltak a tartomány feliratos fogadalmi anyagában. Ez nem jelenti azonban, hogy ezek a katonáknak ne lett volna igényük a vallásuk megélésére.

⁹⁷ AE 1985, 693 [Osterburken – Kr. u. 174]: 'Titius Tac[us] mil[ite]s leg[ionis] | III Ital[ic]ae) b[ene]f[iciarius] co[n]s[ularis] | pro se et | suis'; AE 1996, 1154 [Osterburken – Kr. u. 180/190]: '{- - -} mil[ite]s | [leg[ionis] III Ital[ic]ae) | [b[ene]f[iciarius] co[n]s[ularis] | [pro se] et suis'.

⁹⁸ CIL III, 5876 [Lauringen- Pfarrkirche – Kr. u. 169/300]: 'cum signo | argenteo' a meggyógyított testrészt ábrázoló kisméretű ezüstartgyra utal, amit a fogadalmat tevő felépülését követően *Apollo Grannus* templomában helyezett el.

⁹⁹ CIL III, 5937 [Saal a.d. Donau – Kr. u. 182]: 'rever[entia] sus ab exped[itione] Burica' Commodus császár Kr. u. 182-ben a *Lugi-Buri* ellen vezetett hadjáratára utal: cf.: DIO, *Historia* 72-73; PTOLEMAEUS, *Geograph.* II. 10; ROSENBERGER 1992, 107-108.

¹⁰⁰ CIL V, 7866 [Szt. Bernát-hágó – Kr. u. 179/300]: 'Iovi Op[er]t[imo] M[aximo] | Poenino | T[itus] Cl[audius] Severus | fr[umentarius] leg[ionis] III | Ital[ic]ae) votum s[olvit] | libens merito'.

¹⁰¹ CIL III, 5768 [Bregenz – Kr. u. 238/244]: 'deo Mercurio | Arceio ex vo[to] | to aram posuit'; CIL V, 7865-7866 [Châteauneuf-Villeveuille – Kr. u. 179/300]: 'Q[uintus] Emiboudius | Montanus 7 (centurio) | leg[ionis] III Ital[ic]ae | [...] aram posu[it] it'.

¹⁰² CSIR Deutschland I. 1, Nr. 430 [Regensburg – Kr. u. 179/300]: 'qui et por[ta] ticini'.

¹⁰³ CSIR Deutschland I. 1, Nr. 455 [Regensburg-Ziegetsdorf – Kr. u. 179/300]: 'Mercurio cultori | templum igne consu[m]ptum restituit'.

HIVATKOZOTT EPIGRÁFIAI GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSEI

AE	L'Annae Epigraphique. (Paris)
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum. (Berlin)
CSIR Deutschland	Corpus Signorum Imperii Romani. (Berlin – Mainz)
IBR	Vollmer, F.: <i>Inscriptiones Bavariae Romanae</i> . (München, 1915)
LUPA	Ubi erat lupa? – http://www.ubi-erat-lupa.org
WAGNER 1957	Wagner, F.: Neue Inschriften aus Raetien. <i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i> 37/38. (1956/57), 215-264.

HIVATKOZOTT AUKTORHELYEK

DIO, <i>Historia</i>	L. CASSIUS DIO COCCEIANUS, <i>Ἱστορία</i>
EUTROP., <i>Breviarium</i>	FLAVIUS EUTROPIUS, <i>Breviarium historiae Romanae</i>
HERODIAN., <i>Historia</i>	HERODIANUS, <i>Ἱστορία Ρωμαίων</i>
HORATIUS, <i>Carmina</i>	Q. HORATIUS FLACCUS, <i>Carmina</i>
NOT. DIGN., <i>Occidentalis</i>	<i>Notitia dignitatum continet omnium tam civilium quam militarium dignitatum utriusque imperii occidentis orientisque. Pars Occidentalis.</i>
OROSIUS, <i>Historiae</i>	PAULUS OROSIUS, <i>Historiae Adversus Paganos</i>
PLINIUS, <i>Nat. hist.</i>	C. PLINIUS SECUNDUS, <i>Naturalis historia</i>
PTOLEMAEUS, <i>Geograph.</i>	CL. PTOLEMAEUS, <i>Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις</i>
SHA, <i>Gordiani</i>	SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE, <i>Vita Gordiani Tres</i>
SUET., <i>De vita Claudii</i>	C. SUETONIUS TRANQUILLUS, <i>De vita Caesarum</i>
VELLEIUS, <i>Historia</i>	M. VELLEIUS PATERCULUS, <i>Historia Romana</i>
VICTOR, <i>de Caes.</i>	S. AURELIUS VICTOR, <i>Liber de Caesaribus, Historiae Abbreviatae</i>

IRODALOMJEGYZÉK

BENDER 1997	Bender, H.: Map of Raetia. /In:/ Talbert, R. J. A. (ed.): <i>Map-by-Map Directory to Accompany the Barrington Atlas of the Greek and Roman World</i> . (E-edition, 2000)
CHAUSA SÁEZ 1997	Chausa Sáez, A.: <i>Veteranos en el África Romana</i> . (Barcelona, 1997)

- CHRISTLEIN – FISCHER 1979 Christlein, R. – Fischer, Th.: Neues zum Lager Eining–Unterfeld. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9. (1979), 423 ff.
- CZYSZ et al. 1995 Czysz, W. – Dietz, K.-H. – Fischer, Th. – Kellner, H.-J. (edd.): *Die Römer in Bayern*. (Stuttgart, 1995)
- DIETZ – FISCHER 1996 Dietz, K. – Fischer, Th.: *Die Römer in Regensburg*. (Regensburg, 1996)
- FASSBINDER 2008 Faßbinder, J. W. E.: Neue Ergebnisse der geophysikalischen Prospektion am Obergermanisch-Raetischen Limes. /In:/ Thiel, A. (ed.): *Neue Forschungen am Limes. 4. Fachkolloquium der Deutschen Limeskommission 27./28. Februar 2007 in Osterburken. Beiträge zum Welterbe Limes 3*. (Stuttgart, 2008), 153-171.
- FASSBINDER 2010 Faßbinder, J. W. E.: Von Eining bis Ruffenhofen: Auf dem Weg zu einem Magnetogramm-Atlas der raetischen Limeskastelle – Ergebnisse der geophysikalischen Prospektion in Bayern. /In:/ Heinrich, P. (ed.): *Perspektiven der Limesforschung. 5. Kolloquium der Deutschen Limeskommission. Beiträge zum Welterbe Limes 5*. (Stuttgart, 2010), 89-103.
- FASSBINDER et al. 2011 Faßbinder, J. W. E.: – Narr, D. – Linck, R. – Deller, Th. – Fl. Becker, Prospektion am römische Kastell Großprüfening. *Das Archäologische Jahr in Bayern 2010*. (2011), 93-95.
- FASSBINDER – PIETSCH 2006 Faßbinder, J. W. E. – Pietsch, M.: Lücken schließen am Donaulimes. Das Kleinkastell von Pfatter – Gmünd. *Das Archäologische Jahr in Bayern 2005*. (2006), 73-76.
- FISCHER – FISCHER-RIEDMEIER 2008 Fischer, Th. – Riedmeier-Fischer, E.: *Der römische Limes in Bayern*. (Regensburg, 2008)
- FLEER 2004 Fleer, Cl.: Typisierung und Funktion der Kleinbauten am Limes. /In:/ Schallmayer, E. (ed.): *Limes Imperii Romani. Beiträge zum Fachkolloquium „Weltkulturerbe Limes“ November 2001 in Lich-Arnsburg*. (Bad Homburg, 2004), 75-92.
- GONZALEZ 2003 Gonzalez, J. R.: *Historia de las legiones Romanas*. (Madrid, 2003)
- GSCHWIND 2004 Gschwind, M.: Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr. *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 53. (München, 2004)

- HILL 1997 Hill, P. R.: The Maryport altars: some first thoughts. /In:/ Wilson, R. J. A. (ed.): *Roman Maryport and its setting. Essays in memory of Michael G. Jarrett.* (Maryport, 1997)
- JÜTTING 1995 Jütting, I.: Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterfeld. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 60. (1995), 143-230.
- KIENAST 1990 Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.* (Darmstadt, 1990)
- KOVÁCS 2005 Kovács P.: Marcus Aurelius Esőcsodája és a Markomann Háborúk. *Specimina nova. Dissertationem ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Supplementum* 5. (Pécs, 2005)
- KUHNEN 2001 Kuhnen, H.-P. (ed.): *Abgetaucht, aufgetaucht – Flussfundstücke. Aus der Geschichte. Mit ihrer Geschichte. Ausstellungskatalog des Rheinisches Landesmuseum Trier.* (Trier, 2001)
- le BOHEC 1989 le Bohec, Y.: *La Troisième Légion Auguste.* (Paris, 1989)
- le BOHEC 2000 le Bohec, Y.: Legio III Augusta. /In:/ le Bohec, Y. (ed.): *Les Legions de Rome sous le Haut-Empire.* (Lyon, 2000), 373-381.
- ORL Fabricius, E. et al. (edd.): *Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches*
- PIR Mommsen, Th. et. al. (edd.): *Prosopographia Imperii Romani.* (Berlin, 1883 – 2011)
- PLANCK 2005 Planck, D. (ed.): *Die Römer in Baden-Württemberg.* (Stuttgart, 2005)⁴
- PIWRE Paulys, A. – Wissova, G. et al. (edd.): *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.* (Stuttgart, 1894-1976)
- REUTER 2007 Reuter, M.: Studien zu den numeri des Römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 80. (1999), 357-569.
- ROSENBERGER 1992 Rosenberger, V.: *Bella et expeditiones.* (Stuttgart, 1992)
- SCHMIDTS 2001 Schmidts, Th.: Ein Hallenbau im Legionenlager Castra Regina-Regensburg. *BVBl* 66. (2001), 95-140.
- SCHÖNBERGER 1983 Schönberger, H.: The Roman fortress at Eining-Unterfeld: A Reconsideration. /In:/ Hartley, B. – Wachter, J. (edd.): *Rome and her Northern Provinces. Festschrift für Sheppard Frere.* (Gloucester, 1983), 235-239.

- SCHÖNBERGER 1985 Schönberger, H.: Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 66. (1985), 322-497.
- SOMMER 2012 Sommer, C. S.: Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Marc Aurel...? – Zur Datierung der Anlagen des Raetischen Limes. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 52. 2011. (2012), 137-180.
- SPEIDEL 1992 Speidel, M. A.: Roman Army Pay Scales. *The Journal of Roman Studies* 82. (1992), 87-106.
- TTR Oliva, P.: *Tabula Imperii Romani. Castra Regina, Vindobona, Carnuntum: auf der Grundlage der Weltkarte 1:1.000.000, M 33.* (Prague, 1986)
- VISY 1985 Visy Zs.: The Roman frontiers and the Barbarians. /In:/ Visy Zs. (ed.): *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Pécs, Hungary, September 2003.* (Pécs, 2005), 213-220.
- WOOD 2004 Wood, G. A.: The Roman Fort Pfatter. *Beiträge zur Archäologie Oberpfalz und Regensburg* 6. (2004), 235 ff.

SOCIAL AND ECONOMICAL ASPECTS OF LEGIONARY PRESENCE ON THE LIFE OF A PROVINCE

The non-military role of the legio III Italica in Raetia

(Abstract)

The former Roman province of Raetia was situated on the territory of present-day Bavaria. Due to its key location directly north of Italy, Raetia held an unparalleled military significance as well as a unique social structure. In the last century, researchers have uncovered approximately fifty Roman forts via excavations. The rapid technological advancement of the last two decades resulted in an enrichment of methods in archaeology as well as in other scientific fields. Regular aerial surveys, geophysical prospection and LIDAR scanning enabled the discovery and identification of a further thirty forts and Roman military installations. Furthermore, these new methods allowed to observe more precisely the mostly unknown inner layout, ground-plan and periodization of the already-known forts' buildings. Dendrochronological analyses supplied data to the dating of the fort's defenses and structures, which, in numerous cases, led to a drastical redefinition of previous chronology, which was mainly dependant on the typology of finds. The constructional/reconstructional phases of several forts was modified by decades, thus resulting in the establishment of a completely new chronological system regarding the history of Raetia. J. E. Faßbinder, C. S. Sommer and W. Czysz are the main advocates of these new methods.

The spread of non-destructive archaeological methods did not effect a decrease in traditional excavations and fieldwork. Thus the number of known epigraphical sources from Raetia increases even nowadays. The discovery of new inscriptions displaying the names of units as well as Raetian discharge documents continue to further enrich and tinge our knowledge on provincial military history. The dislocation of Roman auxiliary troops in Raetia was first summarized by H.-J. Kellner in a short article of five pages in 1971. The system he established continues to be in use, despite the various changes in the operating of the forts brought about by the above-mentioned new methods. Publishers of Raetian military diplomas discovered during the last two decades, continue to use H.-J. Kellner's system, neglecting the modified layout and dating of the forts, pressing new data into a system, that is no longer consistent.

Due to this significant bias between the system of forts and the system of units – the two of which should not and cannot be separated – it has become inevitable to draw up a new dislocation regarding Raetia, that considers the

results of both research branches, i.e. that of the forts and that of the units. The summary of forts and units on a provincial level allows to further specify historical details and furthermore, enables us to better understand the events that occurred and the relations that were present between Rome and its territories as well as those outside its borders. I have started this task as an MSc thesis with the guidance of Zs. Visy and C. S. Sommer and plan to publish the results as an English monography.

The *legio III Italica Concors* was raised and transferred to Raetia as a direct result of the so-called Marcomannic wars during the reign of Emperor Marcus Aurelius (AD 161-180). After a decade-long campaign, the legion constructed its fort at *Castra Regina*, on the territory of present-day Regensburg in AD 179. This was the first time in history that Raetia housed a legion as permanent garrison. This had several implications, and brought about various changes in provincial life. In contrast to those of the auxiliary forces, the legionary soldiers were exclusively Roman citizens, thus their presence offset both the social and economical scales of previous era. As attested by epigraphical evidence, after their discharge, several former soldiers and officers remained in Raetia. They held civil offices, established villas, constructed various public buildings, built shrines. With themselves, they brought both the need for new facilities, wares and religious trends as well as the financial sources to accomplish these needs. In my paper I offer an analysis of epigraphical and archaeological material in order to demonstrate the role, that the legionaries held in the provincial life of Raetia as well as the effect they exerted on it.

ARRIANOS ÉS A GÖRÖG-RÓMAI TAKTIKAI IRODALOM*

Forisek Péter

DE-BTK Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék
Debrecen

Az ókori irodalom sajátos műfaját alkotják a taktikai-stratégiai kézikönyvek.¹ Közel egy tucat ehhez a műfajhoz tartozó művet ismerünk, amelyek zöme a hellenisztikus korban keletkezett, vagy a római császárság idején, főként görög szerzők tollából.

A hadtudományi irodalomnak két alapvető műfaja volt. Az elsőbe tartoznak a hadjáratok során alkalmazható stratégiát (vagyis a hadvezetést) tárgyaló művek, valamint a csatákban alkalmazható taktikát bemutató művek, amelyekben történelmi eseményekkel is illusztráltak egy-egy példát. A másodikba a technikai jellegű művek tartoznak, amelyek a kiképzést, a hadsereg szervezeti egységeit, a fegyverzetet mutatják be, valamint pl. a menetalakzatokat. Ezen utóbbi műfajban is gyakoriak voltak a történelmi példák.²

Az első taktikai jellegű munka Aineias Taktikos műve, amely a Kr. e. 4. században született.³ A mű nagy része elveszett, csak találgatni tudjuk, hogy miről szóltak az elveszett részek; egy hosszabb részlet maradt ránk a végéből, amely az ostromművészetről szól (*Poliorchétika*). Aineias a szövegben az ostromlott várak védelmével foglalkozik, bemutatja hogyan kell biztosítani az élelmiszert és a többi szükséges felszerelést. Bár a szöveg többnyire rendkívül triviális tanácsokat tartalmaz (pl. az V. fejezetben a kapuőrökről megtudjuk, hogy értelmes embereknek kell lenniük, akiknek helyén van a szívük, és akik észreveszik, ha olyan dolgot akarnak bevinni a városba, ami árthat a lakóknak), mégis rendkívül értékes, hiszen a mű egyidős az ókori ostromművészet születésével. Aineias korában

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú, a Debreceni Egyetem tudományos képzési műhelyeinek támogatása projekt támogatásával készült.

¹ A taktikához szakirodalom általában: KROMAYER – VEITZ 1928; VEITZ 1907, 303-334; NILSSON 1929, 1-11; LAMMERT 1932, 1-61; CAMPBELL 1987, 13-29; ERDKAMP 2007; SABIN et al. 2007

² CAMPBELL 1987, 13.

³ Magyarul szövegrészeket „*Hogyan kell az ostromlottaknak helyt állniuk?*” címmel, HAHN 1963, 334-361; angol nyelven: *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander*. (Translated by Illinois Greek Club) Loeb Classical Library. (London-New York, 1923); Whitehead, D.: *Aineias Tacticus. How to Survive Under Siege*. (Bristol, 2002)

még nem léteztek komolyabb ostromgépek. Az ostromló seregek három legfőbb „fegyvere” a kiéheztetés, az árulás és a hadicselek alkalmazása volt. Nem véletlen, hogy Aineias is ezen legutóbbival foglalkozik a legrészletesebben.

Alig egy évszázaddal Aineias művét követően már sorban jelentek meg a különféle tudományos értekezések az ostromművészetről, amelynek szerzői különféle bonyolult hajítógépek és nyílvető elkészítését írták le nagy műgonddal, valamint az ostromárkokat, aknákat és ostromtornyokat. A hellenisztikus kor legjelentősebb szellemi központjában az egyiptomi Alexandriában külön mechanikai iskola alakult ki, amelynek legjelentősebb alakjai Krésibios és két tanítványa, Hérón és Philón voltak. Hérón (Kr. e. 240 k.-180 k.) *Belopoiika* című értekezésében részletesen leírja a különféle nyílvető és hajítógépek tervezését és működését.⁴ Hasonló művet írt az ugyancsak az alexandriai iskolához tartozó Philón. *Mechaniká*jának a hadigépek építéséről szóló, valamint a várépítést és a különféle erődítési munkálatokat bemutató részei ismertek. A Philón által leírt várépítési technikákat a középkor végéig használták. Az ő egyik újítása volt a bástyák kiemelése, illetve ferde beépítése a falakba. Ezzel a technikával a vár védői sokkal nagyobb szögben tudták „tűz alatt” tartani az ostromlókat. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a többszörös védelmi gyűrűből (falakból, töltésekből, árkokból) álló védelmi rendszerek tervezése.⁵

Az tudjuk, hogy Polybios is írt egy taktikai értekezést, amelynek csak azon részeit ismerjük, amelyeket bedolgozott történeti összefoglalásának XII. könyvébe. Ugyancsak elveszett a Kr. e. 1. században élt Poseidónios taktikája is. Azonban mindkét szerző nagy hatással volt a következő évszázadok görög és római taktikai íróira, többen név szerint is hivatkoznak rájuk, mint szaktekintélyekre.⁶ Ránk maradt például egy Kr. e. 1. századi sztoikus filozófus, Asklépiodotos könyve a taktikáról, amely a klasszikus kori görög és a korai makedón hadviseléssel foglalkozik. Mivel katonai tapasztalatai nem voltak, ezért leírásai sokszor pontatlanok és a gyakorlatban kivitelezhetetlenek voltak.⁷

Onosandros *Stratégikos* c. művét Quintus Veranius római consulnak (Kr. u. 49) írta. Onosandros Asklépiodotoshoz hasonlóan filozófus volt, művében

⁴ Magyarul egy rövid részlet „*A hadigépek tana*” címmel, HAHN 1963, 405-411; HACKER 1968, 34-50.

⁵ Magyarul egy rövid részlet „*A várépítés művészete*” címmel, HAHN 1963, 412-423; MCNICOLL – MILNER 1997, 4-8.

⁶ DEVINE 1995, 40-44.

⁷ *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander*. (Translated by Illinois Greek Club) Loeb Classical Library. (London-New York, 1923)

ezért elsősorban nem a hadvezér technikai, vagy taktikai tudását szolgáló adatokat írta meg, hanem pszichológiai, elsősorban közhelyszerű tanácsokat.⁸

A római császárkorban több taktikai mű is keletkezett, melyek közül az első a Flavius császárok korában élt Sextus Julius Frontinus könyve volt, aki maga is katonatiszt volt. A britanniai és a germaniai római hadseregben töltött be tiszti pozíciókat, majd ezt követően visszavonult az aktív katonai szolgálatról és életét az irodalomnak szentelte. Írt egy értekezést például a római vízvezetékekről (egy időben ő maga is a Róma városi vízvezetékek felügyelője volt), valamint a földmérésről (ez rendkívül fontos a hadászat szempontjából, hiszen a Római Birodalom területét gyakorlatilag a római hadmérnökök mérték le egy-egy provincia meghódítása után). Legfontosabb katonai műve a *Strategematica*, amely híres görög-római hadvezérek hadicseleit mutatja be.⁹ Ez gyakorlati útmutató volt a római tisztek számára, hogy egy krízishelyzetben egy-egy híres elődjük hogyan cselekedett és hogyan került el például egy csapdát, vagy hogyan akadályozta meg, hogy fellázadjon a hadserege, vagy hogyan sikerült egy vesztes ütközetet győztesre fordítani.

Ailianos Traianus császár korában élt (Kr. u. 2. század eleje), művét magának a császárnak ajánlotta.¹⁰ *Taktikája* elsősorban a korábbi görög taktikai írók értekezéseinek felhasználásával készült, de vannak benne olyan részek, amelyek alapján feltételezik, hogy ő maga is aktív katonatiszt volt. Ennek ellenére a római hadászathoz egyáltalán nem használható forrásként, mert nem a római hadseregről írt, hanem a görög phalanx felépítéséről és annak technikai részleteiről: a phalanx egységeiről, a gyalogsági alakzatokról, a könnyűfegyverzetűek és a lovaság elrendezéséről, a térközök szerepéről a csatasorban, a harci szekerekről és az elefántokról, valamint a különféle katonai manőverek típusairól.

Ugyancsak Traianus uralkodása idején keletkezett egy mű a római katonai táborról (*De munitionibus castrorum*), amelyet az antikvitásban Hyginusnak tulajdonítottak. Három fő részből áll: a hadsereg egyes egységeinek leírásából, valamint azoknak a katonai táborban elfoglalt helyéről, a tábor méreteiről és a tábor védelmének kiépítéséről.¹¹

A Kr. u. 2. századi Polyainos egy nyolc könyvből álló *Strategemata* című gyűjteményes kötetet írt, amelyet Marcus Aurelius és Lucius Verus császároknak

⁸ Magyarul egy részlet: Onaszandrosz: *Sztratégikosz. A hadvezér.* (Várady László fordítása), HAHN 1963, 666-685; Szakirodalom ld. előző lbj.

⁹ Magyarul egy rövid részlet *Strategematica* címmel (Alföldy Géza fordítása), HAHN 1963, 630-665.

¹⁰ Magyarul egy rövid részlet *Taktika* címmel (Sarkady János fordítása), HAHN 1963, 686-700.

¹¹ CAMPBELL 1987, 17; GILLIVER 1993, 33-48; RICHARDSON 2004

ajánlott.¹² Elsősorban a klasszikus és hellenisztikus kori hadvezérek hadicseleit írta le, de vannak benne érdekességek is. Például az I. könyv gyakorlatilag egy mitológiai feldolgozás, amelyben az istenek és héroszok tetteit írta le, vagy a VIII. könyvben híres nőknek a nevezetes tetteit örökítette meg. Frontinusszal ellentétben a hadicseleket nem kategorizálja, hanem véletlenszerűen válogatja össze az egyes történeteket, így nyilvánvaló, hogy a katonai tudás helyett inkább a szórakoztatás volt a fő szempont műve megírásakor.

Az ókori hadtudomány legteljesebb körű és legrészletesebb összefoglalását a késő római Flavius Vegetius Renuat írta (a Kr. u. 4. század végén, vagy az 5. század első felében élt).¹³ *Epitoma rei militaris* című értekezése nem saját kora hadseregét írja le, hanem a Római Birodalmat megalapító római hadsereg szervezetét és hadművészetét. Művének I. könyve a sorozás, a kiképzés, a táborépítés és a menetgyakorlatok kérdéseit tárgyalja, a II. könyv a hadsereg szervezetét (legiók és segédcsoportok), valamint a tiszti rangokat, ezek szerepét és az előléptetés rendjét. A III. könyv a hadsereg-vezetési tudnivalókat és a harcrendet mutatja be, a IV. a várostromot az ostromlók és az ostromlottak feladatairól és lehetőségeiről, valamint a könyv végén összefoglalja a tengeri hadviselést.

Ugyancsak késő római (Kr. u. 4-5. század fordulóján) az ismeretlen szerző *De Rebus Bellicis* című értekezése, amelynek szerzője a barbár betörések miatt megrendült birodalom egyik császárának címezte művét, melyben reformjavaslatok mellett (pl. az újoncozás) új hadigépeket is bemutat. Az általa kitalált fantasztikus szerkezetek egy része a korábbi elavult harci technika (pl. a kaszás harci szekér) felelevenítése, mások pedig megvalósíthatatlanok (pl. a lovasok vontatva kaszás kocsik).¹⁴

¹² CAMPBELL 1987, 16; KRENTZ – WHEELER 1994

¹³ Magyarul: Flavius Vegetius Renuat: A hadtudomány foglalatja. (Ford. Várady László), HMIN 1963, 751-865. A legfrissebb szakirodalom: Kákóczi Balázs: *Vegetius: Epitoma rei militaris. Az „Epitoma” hatása a középkori (had) tudományos irodalomra. (PhD értekezés)* (Debrecen, 2013) – A disszertáció hamarosan nyomtatásban is megjelenik.

¹⁴ THOMPSON 1952; GOLDSWORTHY 2004, 231.

ARRIANOS TAKTIKAI ÉRTEKEZÉSE

Arrianos, a Kr. u. 2. század első felében élő politikus, hadvezér és történetíró is írt egy taktikai értekezést (*Techné taktiké*).¹⁵ Művében összekötötte a saját kora iránti érdeklődését a múlt bemutatásával. Hadvezérként olyan mesterségbeli tudással rendelkezett, amelyet minden művénél felhasználhatott, különösen a taktikai értekezésnél és az alánok elleni csatarendnél.¹⁶ Ez a tudás emeli művét az antik hadászat egyik legfontosabb forrásává, hiszen pontosan értette nemcsak saját kora, hanem a korábbi idők hadseregeinek működését is. A Taktikai értekezés alapvetően két fő részből áll: az első fele a hellenisztikus phalanxról szól (1-32. caput), a második fele pedig saját korának lovasságáról (33-44. caput). A korábban említett kézikönyvek közül Asklépiodoros és Ailianos szövege sokban hasonlít egymásra, Ailianos és Arrianos taktikai értekezésében pedig számos szövegszerű egyezést is találhatunk. Már a szöveget kiadó Hermann Köchly megállapította, hogy Ailianos és Arrianos műve első 32 capurjának ugyanaz a taktikai értekezés volt a forrása, amelyet a két szerző valószínűleg egyszerűen kivonatolt.¹⁷

Ailianos és Arrianos szövegének párhuzamos helyei KÖCHLY 1855 és STADTER 1978 után:

	Arrianos	Ailianos
I. Bevezetés	cap. 1.	cap. 1. 1-3.
II. A hadtudomány ágai	2.	2. 1-6.
III. Az egyes katonák bemutatása fegyverzetük alapján	3-4.	2. 7-13.
1. Gyalogság	3.	2. 7-10.
2. Lovasság	4.	2. 11-13.

¹⁵ Arrianos életéhez: STADTER 1980; SYMIE 1982, 181-211; BOSWORTH 1993, 221-275; magyar nyelven: FORISEK 2010a, 17-24. A taktikai értekezéshez: BOSWORTH 1972, 163-185; DEVINE 1993, 312-337; DeVOTO 1993; PELLIAM 1896, 625-640; STADTER 1978, 117-128.

¹⁶ STADTER 1980, 40-44.

¹⁷ KÖCHLY 1855, 218-471. A két szerző művét egymás mellett tünteti fel az azonosságok kimutatására. A vitákhoz vö. STADTER 1978, 117. A szöveghelyek egyezéséhez Stadter táblázata kiválóan használható.

IV. A hadsereg szervezete	5-10.	3-10.
1. Miért van szükség a szervezeti egységekre?	5. 1-3.	3.
2. A <i>lochos</i>	5. 4-6., 6.	4-5.
3. A <i>lochosok</i> összevonása	7-8.	6-7. 3.
4. A könnyűfegyverzetűek és a lovasság	9. 1-2.	7. 4-6.
5. A hadsereg ideális mérete	9. 3-6.	8.
6. A hadsereg egységei a <i>lochostól</i> a hadseregig (16.384 fő)	10.	9.
V. Taktikai formációk és azok használata a csatákban	11-19.	11-23.
	11-12.	11.14,13-
1. A <i>phalanx</i>	11.	14.
a. <i>Phalanx</i> -formációk	12.15,10-	11. 1-4.
b. A tisztikar	11.	13-14.
c. A csatarend térközei és a <i>sarissa</i> használata	12. 6-10.	-----
2. A könnyűfegyverzetű csapatok	13-14.	15-16.
3. Az íjászok és a dárdások	15.	17.
4. A lovasság	16-18.	18-21.
5. A harcikocsizók és az elefántosztagok	19.	22-23.
VI. Hadmozdulatok	20-27.	24-35.
1. A hadmozdulatok elnevezései	20.	24.
2. A fordulások, stb. elnevezései	21-25.	25-29.
3. A phalanx alakzatai	26.	30-31.
4. A jelzések (vezényszavak, kürtjelek, hadijelvények)	27.	35.
VII. A menetelés	28-30.	36-39.
1. A menetelés szabályai	28.	36.
2. A menetelés rendje	29.	37-38.
3. A málha	30.	39.
VIII. A parancsok kiadása és továbbítása	31-32.	40-42.

Kézenfekvő feltevés lenne, hogy a később élt Arrianos egyszerűen átírta Ailianos értekezését, ezt azonban több kutató is cáfolta és inkább azt valószínűsítették, hogy mindketten ugyanazt a művet használták forrásként.¹⁸ Ailianos és Arrianos is megemlíti Poseidónioszt, akinek taktikai értekezése elveszett.¹⁹ Arrianos szomorúan állapítja meg művében, hogy a korábban írt taktikai művek ma már nem használhatók, mert szakértőknek (vagyis katonai dolgokban jártas

¹⁸ Förster szerint Arrianos lemásolta Ailianos szövegét: FÖRSTER 1877, 426-449; Förster cáfolata DAIN 1946, 25-40.

¹⁹ Arr. Takt. 1.: „A rhodosi Poseidónios is írt egy taktikai értekezést, amelyet ránk hagyott.”

embereknek) íródtak, így a legegyszerűbb kifejezések és fogalmak sem találhatók meg bennük, ezért van szükség az ő művére. Az nyilvánvaló, hogy Poseidónios, aki nem volt gyakorló katona, hanem filozófus volt, szintén forrásokat használt műve megírásához.²⁰ A Sudából tudjuk, hogy Poseidónios folytatni akarta Polybios történeti munkáját,²¹ amelyet kiválóan ismert. Mint azt láthattuk Polybiosnak is volt egy taktikai értekezése, amely azonban elveszett, így elképzelhető, hogy Poseidónios ezt a művet használta fel saját értekezése megírásához.²²

Több kutató is egyetért abban, hogy a *Taktika* és Arrianos egy másik műve, az *Ektaxis kata Alanón* szorosan kapcsolódik egymáshoz.²³ Ez utóbbi mű az alánok 134-es támadása során született és Arrianos parancsait tartalmazza a római hadsereg menetoszlopának összeállításához, valamint a csatarendhez egy esetleges csatában.²⁴ Wheeler szerint Arrianos sikeresen visszaverte az alánok támadását, azonban a rendelkezésünkre álló forrásokban nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy történt-e csata a rómaiak és az alánok között. Az biztos, hogy a *Taktika* egy évvel az alán betörést követően keletkezett, hiszen ezt maga Arrianos írja a *Taktika* végén. Stadter szerint nem véletlen, hogy a *Taktika* és az *Ektaxis kata Alanón* egymás után kerültek a Codex Laurentianusba. Szerinte ezeket a szövegeket már Arrianos is együtt közölte, hogy a taktikai művében leírt elméleti fejtegetéseket saját gyakorlati tapasztalatával szemléltesse.²⁵ Ennek tulajdonítható az Ektaxis sajátos nyelvi stílusa is, amely így egy gyakorlati katonai szöveggént, mintegy mintaparancsként értelmezhető. Ugyanakkor Arrianos nem tudott elszakadni antikvárius énjétől, ezért került bele a műbe például a *kontophoro*²⁶ jelentésének bemutatása.

Elképzelhető, hogy a *Taktika* Hadrianus császár vicennaliájára készült, erre azonban csak közvetett bizonyítékaink vannak. A mű bevezetője elveszett, ezért nem tudjuk, hogy Arrianos kinek ajánlotta. A korszakban keletkezett más taktikai értekezések közül Ailianosé kifejezetten Traianus császárnak készült, négy másik, Frontinus, Ps.-Hyginus, Hérón és Onosandros művei azonban nem az éppen uralkodó császárnak készültek. Ugyanakkor Arrianos a mű végén

²⁰ STADTER 1978, 121.

²¹ Poseidónios /In/: Suda-online. http://www.stoa.org/sol-bin/search.pl?db=REAL&search_method=QUERY&login=guest&enlogin=guest&user_list=LIST&page_num=1&field=adlerbw_gr&searchstr=pi%2C2108 (letöltve: 2009. november)

²² DEVINE 1995, 40-44.

²³ WHEELER 1978, 351-65; STADTER 1978; BOSWORTH 1977, 217-255.

²⁴ BOSWORTH 1977, 217-255; FORSEK 2010b, 47-54.

²⁵ STADTER 1978, 119.

²⁶ Arr. *Ékt.* 16. („lándzsájuk bosszú vas hegyben végződik”)

Terpandrost idézi, mivel szerinte az idézett rész nagyon jól illik Hadrianus császárhoz, hiszen nagy gondot fordított a katonai kiképzésre, a hellén kultúrára és a jogra.²⁷

A szakirodalomban rendkívül eltérő vélekedések vannak a *Taktika* célját illetően. Schwartz a Pauly lexikonban írt Arrianos címszavában úgy tekinti a művet, hogy az a cappadociai helytartó hivatalos beszámolója volt a császárnak az általa bevezetett lovassági reformok végrehajtásáról, amelyet azonban Hadrianus antikvárius érdeklődése miatt kiegészített a korábbi időszak hadművészetének (konkrétan a hellenisztikus phalanx) bemutatásával.²⁸ Davies szerint Arrianos a császár utasítására írt egy művet a korabeli lovassági reformokról,²⁹ míg vele ellentétben Bosworth szerint Arrianus saját maga készítette művét a kor antikvárius érdeklődői számára.³⁰ Többben arra hívják fel a figyelmet, hogy Arrianos saját korabeli utalásai azt is jelenthetik, hogy esetleg egy gyakorlati kézikönyvnek szánta.³¹ Azt is magától Arrianostól tudjuk, hogy korábban már írt egy a római taktikáról szóló értekezést (Takt. 32). Az átvezető szöveg mellett erre utalhat az is, hogy a Taktika 11. caputjában leírt alakzat a római testudo megfelelője lehet.

A Taktika történeti áttekintését Arrianos a következő szavakkal fejezi be (32. 3.):

„Azért mutattam be rövid és kielégítő módon ezeket a dolgokat a régi görög és a makedón csatarendről, mivel sokaknak nincs tudomása róluk. Most pedig áttérek a lovassági gyakorlatokra, amelyekkel a római lovasok gyakorlatoznak, mivel a gyalogságukról már korábban értekeztem azon tanulmányomban, amehet magának az uralkodónak írtam. Ez lesz taktikai művem befejezése.”

Az ezt követő 33. caputban Arrianos dicséri a rómaiakat, mert képesek arra, hogy a jó dolgokat átvegyék más népektől. Ezt annak alátámasztására írja, hogy számos lovassági szakkifejezés kelta nyelven van és a mai napig ezeket

²⁷ Arr. Tact. 44. 2-3. Vö. STADTER 1980, 43.). A Terpandros-idézet azért is találó, mert tudjuk, hogy Hadrianus különösen érdeklődött az archaikus görög irodalom iránt (SHA *Hadr.* 16.); a császár katonai érdeklődéséhez vö. Cass. Dio 69. 3. 2., 69. 5. 2., 69. 9. 1-6., SHA *Hadr.* 10-11., 21., ennek leghíresebb emléke a lambacsis felirat, amellyel még részletesen foglalkozom majd (ILS 2487, 9133-9135). A hellén kultúra iránti csodálata: SHA *Hadr.* 1., 13., 14., 16.; Cass. Dio 69. 3. 1, 69. 16. 1-2.; a jog iránti tisztelete: SHA *Hadr.* 8-9., 18., 21.

²⁸ SCHWARTZ 1895, 1233.

²⁹ DAVIES 1971, 754.

³⁰ BOSWORTH 1972, 183. és BOSWORTH 1977, 242-244.

³¹ Pl. az ókori hadtörténettel foglalkozó művek közül a klasszikusnak számító KROMAYER – VIEITH 1928, 14; vagy KIECHLE 1965, 108-109.

használják a rómaiak. Ugyanígy számos fegyverzetet, amelyet másoktól vettek át „*már rómainak neveznek, mivel leginkább a rómaiak használják azokat*” (Takt. 33. 3.). De nemcsak a hadászatot és a fegyverzetet vették át más népektől, hanem pl. kultuszokat is (példaként említi a phryg Rhea istennő kultuszát Pessinusból) és a törvényeik egy részét is (itt azt a hagyományt említi, amely szerint a XII táblás törvények egy részét az athéniaktól vették át).

Arrianos a felvonulásokon és az ünnepi alkalmakkor használt lovassági díszruhát is bemutatja. A katonák vasból, vagy aranyozott bronzból készült sisakot viselnek, amely minden oldalról takarja a fejüket és még elől is egy fém arcvédő van hozzáillesztve, amelyen a szemnek vannak nyílások, hogy viselője kilásson.³² A sisakon sárga tollforgót viselnek, amely Arrianos szerint emeli a lárvány szépségét. A lovasok nem a hagyományos lovassági pajzsot viselik, hanem egy ennél kisebb színes pajzsot. Mellvértet nem viselnek, helyette vörös, világoskék, vagy más színű kimmér tunikát hordanak és egy bő nadrágot is.³³ A lovak is páncélozva vannak, de csak a fejükön, az oldalukon nem. A lovasok fegyvere egy dárda, amelynek nincsen vas végződése, ezért valószínűleg csak egy gyakorló-fegyver.

Arrianos ír a késő császárkori lovasság jellegzetes hadijelvényéről a *dracóról* is.³⁴ Arrianos szkíta jelvénynek nevezi (*skytbika sémeia*), leírása szerint egy hosszú póznára szerelt sárkányfej, amelyhez egy hosszú színesre festett szövetzsákot illesztettek. Amikor a lovas rohamra indul a fej nyílásán át beáramló levegő félelmetes sípoló hangot ad. A draco szkíta eredetével kapcsolatban Kiechle a régészeti leletek teljes hiányát hozza fel ellenérvként,³⁵ szerinte a hadijelvény inkább thrák eredetű, erre olyan régészeti leleteket is felsorol, amelyek megelőzték a szkíták és a thrákok kapcsolatát. Kiechle véleményét többen nem osztják, hiszen a szkíták nagyon jelentős hatást gyakoroltak a thrákokra³⁶ és a régészeti leletekből nem következik egyértelműen az, hogy a thrákok alkalmazták először a dracót és a szkíták tőlük vették volna át. Webster a római hadseregről szóló alapvető kézikönyvében Arrianosra hivatkozva szintén azt írja, hogy a szkítáktól

³² A római lovassági sisakokhoz: BISHOP-COULSTON 1993, 93-96; JUNKELMANN 1996.

³³ Arrianos külön kiemeli, hogy nem a pártusok vagy armeniai lovasok által használt szűk nadrágot.

³⁴ Takt. 35. 3-4.

³⁵ KIECHLE 1965, 120-122.

³⁶ ANDERSON 1970. 113, 300-301. (Anderson a *pellét*, a thrákok jellegzetes kisméretű könnyű pajzsát hozza fel példának, amelyet a thrákok a szkítáktól vettek át.

terjedt el,³⁷ de van olyan elképzelés, hogy szarmata, vagy párthus eredetű volt.³⁸ Az mindeneste tény, hogy a római hadsereg a 2. századig nem használta a *dracót*, Arrianos az első római, aki ír róla. A Traianus oszlopon a rómaiak nem használják, csak a dák lovasok, Stadter szerint Hadrianus vezette be a lovassági reformjai részeként.³⁹

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy Arrianos taktikai értekezése az antik taktikai irodalom sajátos alkotása. A mű részben a korábbi értekezéseket másolva nem saját kora, hanem a korábbi időszak taktikáját mutatja be, így ebből a szempontból antikvárius műnek tekinthető. A taktikai értekezés második fele ugyanakkor Arrianos saját alkotása, amelyben bemutatja a római lovasságot és annak taktikáját, így saját kora egyik legfontosabb katonai újításának állít emléket.

³⁷ WEBSTER 1985, 135. (magyarázat az 2. lbj.-ben). Webster két késő római példát említ még, az I. Constantiust kísérő *draconarius*okat a császár 357-es római bevonulásakor (Amm. Marc. XVI. 10. 7.), valamint Vegetius leírását a *draconarius*ról (Veg. II. 13).

³⁸ Szarmata: GAMBER 1964, 62.

³⁹ STADTER 1978, 360.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDERSON 1970 Anderson, J.K.: *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon*. (Berkeley, 1970)
- BISHOP - COULSTON 1993 Bishop, M. C. - Coulston, J. C. N.: *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. (London, 1993)¹
- BOSWORTH 1972 Bosworth, A. B. Arrian's Literary Development. *Classical Quarterly (New Series)* 22/1 (1972), 163-185.
- BOSWORTH 1977 Bosworth, A.B.: Arrian and the Alani. *Harvard Studies in Classical Philology* 81 (1977), 217-255.
- BOSWORTH 1993 Bosworth, A. B.: Arrian and Rome: the Minor Works. /In/: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.34.1*. (Berlin-New York, 1993), 221-275.
- CAMPBELL 1987 Campbell, J.B.: Teach yourself how to be a Roman general. *Journal of Roman Studies* 77 (1987), 13-29.
- DAIN 1946 Dain, A.: *Histoire due texte d'Élien le tacticien*. (Paris, 1946)
- DAVIES 1971 Davies, R. W.: Cohortes equitatae. *Historia* 20 (1971), 751-763.
- DEVINE 1993 Devine, A.M.: Arrian's *Tactica*. /In/: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.34.1*. (Berlin - New York 1993), 312-337.
- DEVINE 1995 Devine, A. M.: Polybius' Lost *Tactica*. The Ultimate Source for the Tactical Manuals of Asclepiodorus, Aelian, and Arrian? *The Ancient History Bulletin* 9.1. (1995), 40-44.
- DEVOTO 1993 DeVoto, J.G.: *Flavius Arrianus. Techné Taktika (Tactical handbook) and Ektaxis kata Alanon (The expedition against the Alans)*. (Chicago, 1993)
- ERDKAMP 2007 Erdkamp, P. (ed.): *A Companion to the Roman Army*. (Oxford, 2007)
- FORISEK 2010a Forisek P.: Bithyniától Rómáig. Arrianos politikai és katonai karrierének vázlata. /In/: Papp I. - Angi J. - Pallai L. (edd.): *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete*. (Debrecen, 2010), 17-24.
- FORISEK 2010b Forisek P.: L. Flavius Arrianos: Az alánok elleni csatarend (Ektaxis kata Alanón). *ÓKOR* 9/1 (2010), 47-54.
- FÖRSTER 1877 Förster, R.: Studien zu den griechischen Taktikern. I. Über die Taktika des Arrian und Ailian. *Hermes* 12 (1877), 426-449.

- GAMBER 1964 Gamber, O.: Dakische und sarmatische Waffen auf den Reliefs der Traianssäule. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 60 (1964), 7-34.
- GILLIVER 1993 Gilliver, C. M.: The De munitionibus castrorum: Text and Translation. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 4 (1993), 33-48.
- GOLDSWORTHY 2004 Goldsworthy, A.: *A római hadsereg története.* (Ford.: Endreffy L.) (Pécs, 2004)
- HACKER 1968 Hacker, B. C.: Greek Catapults and Catapult Technology: Science, Technology, and War in the Ancient World. *Technology and Culture* 9/1, (January 1968), 34-50.
- HAHN 1963 Hahn I. (ed.): *A hadművészet ókori klasszikusai.* (Budapest, 1963)
- JUNKELMANN 1996 Junkelmann, M.: *Reiter wie Statuen aus Erz.* (Mainz, 1996)
- KIECHLE 1965 Kiechle, F.: Die Taktik des Flavius Arrianus. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 45 (1965), 87-129.
- KRENTZ - WHEELER 1994 Krentz, P. – Wheeler, E. L. (edd.): *Polyaenus: Stratagems of war.* (Chicago, 1994)
- KROMAYER - VEITH 1928 Kromayer, J. – Veith, G.: *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer.* (München, 1928)
- LAMMERT 1932 Lammert, F.: Die römische Taktik. *Philologus Supplement* 23. II. (1932), 1-61.
- McNICOLL - MILNER 1997 McNicoll, A. W. – Milner, N. P.: *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates.* (Oxford, 1997)
- NILSSON 1929 Nilsson, M.P.: The introduction of hoplite tactics at Rome. *Journal of Roman Studies* 19 (1929), 1-11.
- PELHAM 1896 Pelham, H. F.: Arrian as Legate of Cappadocia. *The English Historical Review* Vol. 11. Nr. 44 (1896), 625-640.
- RICHARDSON 2004 Richardson, A.: *Theoretical Aspects of Roman Camp and Fort Design.* BAR International Series 1321. (Oxford, 2004)
- SABIN et al. 2007 Sabin, P. – van Wees, H. – Whitby, M. (edd.): *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. Vol. I. Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome.* (Cambridge, 2007)
- SCHWARTZ 1895 Schwartz, E.: Arrianus (9). /In/: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* II.1. (Apollon-Artemis) (Stuttgart, 1895), coll. 1233-1236.
- STADTER 1978 Stadter, P. A.: The Ars Tactica of Arrian: Tradition and Originality. *Classical Philology* 73/2 (1978), 117-128.
- STADTER 1980 Stadter, P. A.: *Arrian of Nicomedia.* (Chapel Hill, 1980)
- SYME 1982 Syme, R.: The Career of Arrian. *Harvard Studies in Classical Philology* 86 (1982), 181-211.

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

- THOMPSON 1952 Thompson, E. A.: *A Roman Reformer and Inventor. Being a new Text of the Treatise De Rebus Bellicis with Translation and Introduction.* (Oxford, 1952)
- VEITH 1907 Veith, G.: Die Taktik der Kohortenlegion. *Klio* 7 (1907), 303-334.
- WEBSTER 1985 Webster, G.: *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries AD.* (London, 1985)³
- WHEELER 1978 Wheeler, E. L.: The Occasion of Arrian's *Tactica*. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19/4 (1978), 351-365.

ARRIANOS AND THE GRECO-ROMAN TACTICAL LITERATURE

(Abstract)

Tactical and strategical handbooks were one of the most particular genres of antique literature. Nearly a dozen of such works are known, of which the majority have been written during the Hellenistic and Roman periods, mainly by Greek authors.

The ancient military literature had two basic genres. The first genre included the strategic and tactical handbooks. The strategical handbooks contained strategic principles applicable on operational scale (i. e. during military campaigns), while the tactical handbooks contained tactical discussions, applicable in battle engagements. The tactical handbooks were usually illustrated by historical examples as well. The second genre included technical handbooks, which discussed, for example, the methodologies of recruitment, military organization, military equipment and marching formations. Illustrations through historical examples were also common in this genre. In this paper, we have analyzed one of the most important tactical discussions of the Roman period, the *Techné taktiké* of Arrianos, written in the early 2nd c. AD.

With the examination of Arrianos' tactical treatise, we can conclude, that it is one of the most peculiar piece of ancient military literature. The handbook partly copied some of the earlier military treatises, discussing the tactical principles of earlier periods, which makes it an antiquarian writing in some respects. However, the second part of the treatise is Arrianos' own work, in which he discussed the contemporary Roman cavalry tactics, commemorating one of the most important military innovations of his time.

A RÓMAI BIRODALOM VÉDELMI RENDSZERE BRITANNIÁBAN ÉS PANNONIÁBAN

Horti Gábor

SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola
Szeged

1. BEVEZETÉS

A Római Birodalom védelmi rendszerének típusairól, illetve azok fejlődéséről a 20. század vége óta vita folyik. A vitában mérföldkönek számító tanulmányt Edward Luttwak nevéhez köthetjük, amelyben kifejti, hogy a Római Birodalom a Kr. u. 2. századtól kezdve fokozatosan védekezésre rendezkedik be, majd ezt a rendszert lépésről lépésre változtatja, fejleszti.¹ Az elmélet több ellenzőre talált, akik számos ponton támadták Luttwak következtetéseit.²

Tanulmányomban a luttwaki elméletet mutatom be és vizsgálom részletesen, ezen belül a római védelmi rendszerek fejlődését, főbb állomásait, valamint a védelmi rendszer főbb típusait. Részletezem a kiépített szárazföldi, folyami és tengeri védelmet, Britannia és Pannonia provinciák példáin keresztül.

Fontos leszögezнем, hogy munkám elméleti jellegű, a modernkorban alkotott szakterminológiát adaptálom a római korra. Ezen felül, a rendszerek gyakorlati megvalósításáról korabeli forrást eddigi kutatásaim során nem találtam, így nem áll rendelkezésre tényleges bizonyíték a stratégiai rendszerek korabeli, tudatos alkalmazásáról. Négy fontosabb szakterminusra hívnám fel a figyelmet: *actio radius*, *lineáris védelem*, *elasztikus védelem* és végül *mélységi védelem*. A terminusokat a megfelelő helyen részletezem.

¹ LUTTWAK 1976, 7-194.

² Luttwak teóriáinak legfontosabb bírálói B. Isaac (ISAAC 1993), J. C. Mann (MANN 1979) és F. Millar (MILLAR 1982) voltak. Jellemzően a központi seregek meglétét, illetve hatékonyságát, a római hadvezetés stratégiai, hírszerzői és tervezési képességét bírálták. ISAAC 1992, 377, 416; MANN 1979, 180-181; MILLAR 1982, 1-23.

2. A RÓMAI BIRODALOM VÉDELMI RENDSZEREI

A Római Birodalom a Kr. u. második századra elérte *actio radius*-át, vagyis azt a kiterjedést, amelyet nem, vagy csak nagy katonai és politikai erőfeszítéssel tudott megtartani és esetenként kibővíteni. A Birodalom határai többé-kevésbé állandóak maradtak, eltekintve néhány kivételtől, például Kis-Ázsia, vagy a germán területek, illetve Dacia provincia.

Az *actio radius*, vagyis hatósugár, hatókör elmélet a 20. század terméke, amelyet modernkori harci eszközök és stratégiák meghatározásánál alkalmaztak.³ Ennek megfeleltetése a korábbi történeti korok hadjárati, általános terjeszkedési politikai meghatározásához kérdéses. A hatósugár elmélet alkalmazása az ókorra és az azt követő korokra azonban bizonyos szemszögből nézve lehetséges. A kifejezést a magyar szakirodalomban a török harcokkal kapcsolatban használhatják először.⁴ Perjés Géza elmélete szerint a török csapatok logisztikai és irányítási nehézségek miatt nem tudták folytatni a hódítást, így a birodalom elérte az *actio radius*-át, vagyis azt a kiterjedést, amelyen túl már nem tudta kiterjeszteni a politikai és katonai befolyását.⁵ A fentiek alapján kijelenthető, hogy a logisztikai nehézségek, illetve az erősen központosított állam irányítási korlátai miatt a Római Birodalom is elérte a hatósugarát, amelyen túl már hatékonyan terjeszkedni nem tudott. Ezt az elméletet erősíti meg Kákóczki Balázs cikkében, amelyben a római hadsereg logisztikai kérdéseit vizsgálja meg.⁶

Az Antoninusok korában, Hadrianus (Kr. u. 117-138) és Antoninus Pius (Kr. u. 138-161) uralkodása alatt a Birodalom védekezésre rendezkedett be.⁷ Ekkor úgy vélhették, hogy Róma területei kellőképpen pacifikáltak és nincs szükség arra, hogy a belső területeket védelemmel lássák el, így kialakították a lineáris védelmi rendszert, amelynek lényege, hogy Róma majdnem teljes haderejét a határai mentén állomásoztatta.⁸ A rendszer egy ideig valóban jól működött a hadsereg elrettentő ereje és a sikeres diplomáciai stratégia távol tartotta Róma ellenségeit a határaitól.⁹ A lineáris védelem egyik fő gyengesége azonban, hogy a legiók nagy területen, a határok mentén széthúzva helyezkedtek el, így az egy ponton, koncentráltan támadó ellenséges csapatok áttörhették a védelmet. Ahogy az meg is történt a második század második felében a quad – markomann törzsek betörésekor. A germán törzsek támadását megelőzte a Kr. u. 161-ben kitörő

³ SZABÓ 1995, 537; NAGY 1976, 158-159.

⁴ PERJÉS 1999, 38-39.

⁵ PERJÉS 1999, 17-48.

⁶ KÁKÓCZKI 2004, 18-34.

⁷ LUTIWAK 1976, 145.

⁸ LUTIWAK 1976, 145; WILLIAMS 2000, 92; SOUTHERN 2002, 14-17; ZAHARLADÉ 1976, 385-398.

⁹ WILLIAMS 2000, 92.

és Róma jelentős erőit lekötő parthus háború.¹⁰ A keleti frontra indított expedíciós sereg részét képezték a pannóniai legiók egyes egységei, így a határvédelem a Duna mentén gyengült, annak ellenére, hogy a hiányt igyekeztek további egységekkel pótolni, ezek azonban létszámban és minőségben is alulmúlták az innen elvezényelt csapatokat.¹¹ Ez a tény szintén a lineáris védelem negatívumaként fogható fel.

A határok áttörése után a barbár csapatok gyakorlatilag akadálytalanul haladhattak a védtelen belső területek felé, igénybe véve a jó minőségű római utakat, amelyeken gyorsan mozoghattak a provinciák belsejébe.¹² Mivel a római csapatok a határok mentén voltak lekötve, így időbe telt egy megfelelő nagyságú üldöző sereg összeállítása, amely felvehetette a harcot a gyorsan mozgó barbár csapatokkal. Új legiók felállítása és a meglévők elvezénylése a frontokról további nehézségekbe ütközött. A Birodalom erőforrásait lekötötte a toborzás, illetve a csapatelvonások tovább gyengíthették a határvédelmet.

A quad – markomann – szarmata háborúk után a Birodalom rendje helyreállt, Marcus Aurelius intézkedései elegendőnek bizonyultak a korszakban a vész elhárítására és a határok helyreállítására.¹³ A felismerés, hogy a Birodalom sebezhető, egészen a harmadik századig nem készítette jelentős változásokra a római hadvezetést. A megoldást a hadsereg létszámának növelésében látták, a több *legio* egyenlő nagyobb védelem egyszerű elvét vallották. A Severusok uralkodása után (Kr. u. 193-235) a Birodalom gyakorlatilag összeomlott.¹⁴ A belpolitikai anarchia mellé külső ellenségek garmadája rontott a védvonalakra, amelyek a terheléstől szinte azonnal összeomlottak. Kr. u. 242-ben a gótok átlépték a Duna vonalát. A Szászánida Birodalom, amely Kr. u. 224-26 között átvette a Parthus Birodalom helyét, I. Sapor (Kr. u. 239-271) vezetésével hadjáratot indított a Római Birodalom keleti provinciái ellen (Kr. u. 239-244), amelynek Iulius Philippus Arabs csak komoly engedmények és zsoldfizetés árán tudott véget vetni. Decius császár az abritusi csatában elesett, Valerianus pedig az Edesszánál elveszített csata után szászánida fogságba esett és ott is halt meg. A germán törzsek miatt a Duna – Rajna límes előretolt szakaszait kellett kiüríteni, a frankok pedig a gall területeket támadták meg. A sorozatos vereségek, trónbitorlókkal vívott belső harcok megviselték a Birodalmat. Nyilvánvalóvá vált, hogy az addig használt, merev, lineáris védelem már nem tudja megvédeni Róma területeit és polgárait.

¹⁰ LUTTWAK 1976, 145.

¹¹ LUTTWAK 1976, 145.

¹² WILLIAMS 2000, 13-15, 92; SOUTHERN 2002, 66-134.

¹³ LUTTWAK 1976, 145.

¹⁴ WILLIAMS 2000, 13-15, 92; SOUTHERN 2002, 66-134; LUTTWAK 1976, 154.

Gallienus uralkodásával azonban egy új korszak kezdődhetett a római hadviselésben.¹⁵ Az elasztikus védelmi rendszer gondolata ekkorra fejlődhetett ki a római hadvezetésben, használata Gallienus, Aurelianus és Probus nevéhez köthető leginkább (Kr. u. 260-284).¹⁶ Közvetlen előzménye lehetett Septimius Severus néhány intézkedése, mely a hadsereg létszámának növelését és egy központi, a császár közvetlen rendelkezése alatt álló sereg létrehozását célozta. Septimius Severus ugyanis megduplázta a praetorianus cohorsok létszámát, illetve a *legio II Parthica*-t Róma mellé, *Albanumba* telepítette, valamint további lovas egységeket rendelt melléje.¹⁷ Így egy közel 25-30 ezer fős sereg állhatott a rendelkezésére, amelyet bárhol, bármikor be tudott vetni. Gallienus ezt a rendszert további lovassági egységek hozzáadásával fejlesztette tovább. Ezáltal megnövelte serege mozgékonyosságát, hozzávetőlegesen 50 római mérföld / napra.¹⁸ A provinciák azonban továbbra is károkat szenvedtek, mivel a betörő ellenséges csapatokkal Gallienus serege csak mélyen, a római terület belsejében tudta felvenni a harcot.

Az elasztikus védelmi rendszer lényege, hogy a határvédelemre csekély mértékben hagyatkozó védő egységek, a betörő ellenséges csapatokkal nyílt terepen veszik fel a harcot, fokozatosan kiszorítva azokat.¹⁹ A határvédelmi létesítményeket elhanyagolják, a hangsúly a reformok nyomán felgyorsult hadseregre helyezik.²⁰ Azonban ez a védelmi mechanizmus is elégtelennek bizonyult. A limest áttörő ellenséges csapatok túl fürgék voltak, és még a mozgékonyabb római haderő sem tudta időben felvenni velük a harcot és a határzónában tartani őket. A római területek tovább pusztultak, a hadsereg bázisát jelentő civil lakosság és infrastruktúra jelentős károkat szenvedett. Az elasztikus védelem hátulütőit a korszakban is érezték, így megpróbálták biztosítani a Birodalom haderejének bázisát jelentő hátszágot. Az időszakra jellemző intézkedés, hogy a római városokat falakkal látták el. Ez csak részben tehermentesítette a római területeket a betörések és háborúskodás okozta károktól, tartós megoldásként nem szolgálhatta a vezetés érdekeit. A Birodalom vezető testülete igyekezett racionalizálni a határokat és ahol lehetett, visszahúzódtak a természetes védelmi vonalak mögé. Aurelianus uralkodása alatt, a Kr. u. 270-es évek elején feladták Dacia provinciát és visszahúzódtak a Duna jobb partjára.

¹⁵ SOUTHERN 2002, 81-101; LUTTWAK 1976, 132.

¹⁶ LUTTWAK 1976, 152.

¹⁷ SOUTHERN 2002, 81-101; WILLIAMS 2000, 13-15, 92-93.

¹⁸ Ez hozzávetőlegesen 74 kilométert jelentett naponta. SOUTHERN 2002, 81-101; WILLIAMS 2000, 13-15, 92-93.

¹⁹ LUTTWAK 1976, 130-131.

²⁰ LUTTWAK 1976, 130-131.

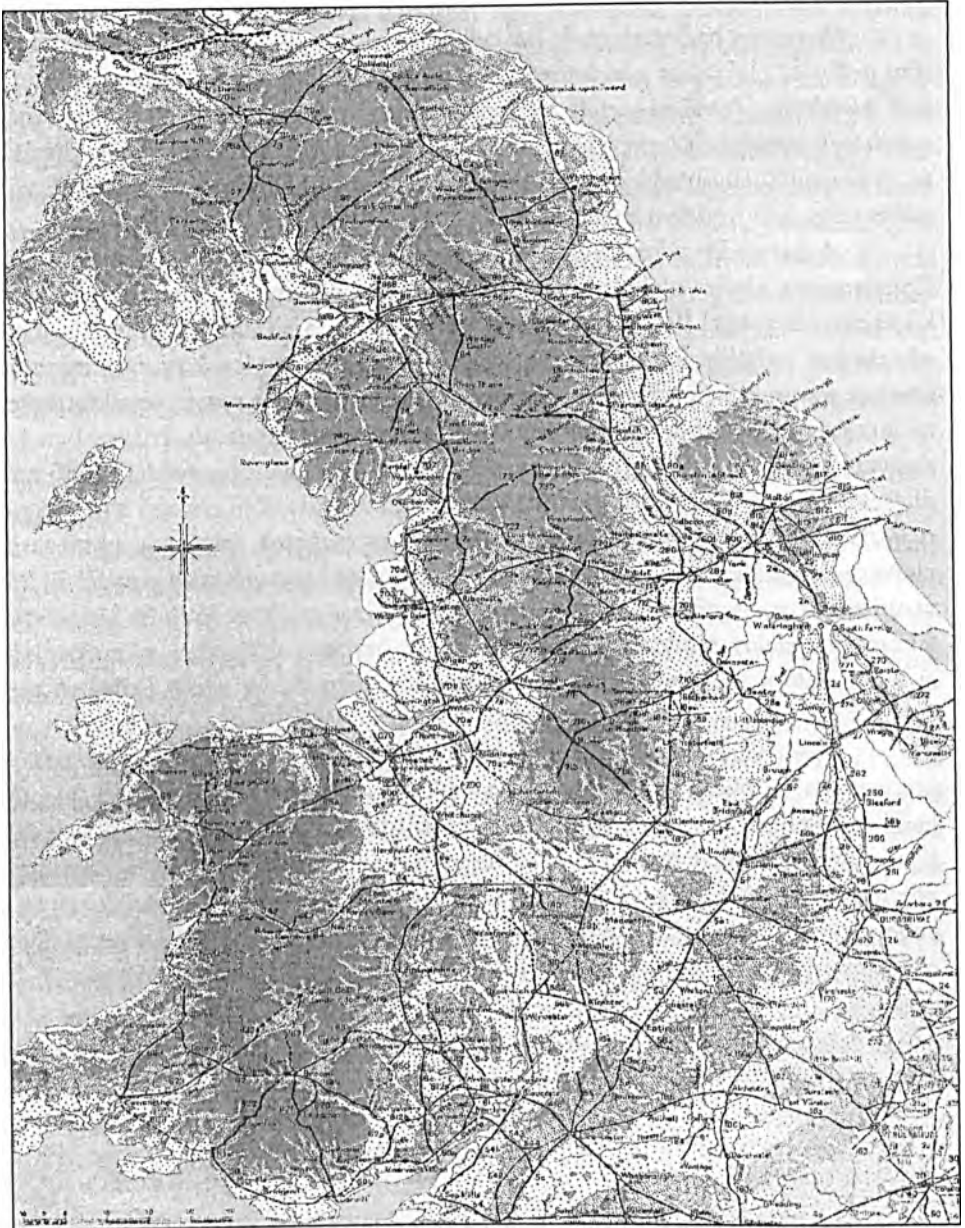
A római hadvezetésnek be kellett látnia, hogy sem a lineáris védelem, sem pedig az elasztikus védelem nem tudja kellőképpen ellátni a Római Birodalom védelmét. Továbbá azt is be kellett látniuk, hogy a védekezésre használt erődítések stratégiai szerkezete nem alkalmas a tartós védelmi feladatok ellátására. A második - harmadik századi erődök inkább körülfalazott szálláshelyek voltak és nem aktív védelmi létesítmények.

A harmadik század végén és negyedik század elején Diocletianus, illetve Constantinus idejére alakult ki az a védelmi mechanizmus, amely effektíven, a korábbiaknál sokkal hatékonyabban el tudta látni a Birodalom védelmét a megnövekedett terheléssel szemben. A mélységi védelem modernkori szakterminus, amelyet ugyan nem említenek korabeli források, azonban mégis, karakterjegyeit tekintve megfeleltethető a késő római védelmi rendszernek. A korszakban két alapvető szerkezeti egységre oszlott a védelem: önmagukat megvédeni tudó erődítésekre, illetve nagyobb létszámú, központi elhelyezkedésű mozgó hadseregekre.²¹ Az előbbi feladata volt a betörő ellenséges csapatok feltartása, esetlegesen visszaverése addig, amíg a belső területekről érkező mozgó csapatok fel tudták venni a harcot a betörő ellenséges csapatokkal. Ez a rendszer ki tudta küszöbölni a korábbi védelmi rendszerek hiányosságait és ötvözve előnyeiket, sikeresen látta el a Birodalom védelmét a negyedik század végéig, illetve egyes helyeken még tovább.

Több változata létezik a védelmi mechanizmusnak. Egyik irányzata az önmagukban ütőképes erődítésekre hagyatkozik, míg másik irányzata az jelentős harci értékkel bíró mozgó csapatokra, a harmadik variáció pedig ötvözi az előző kettőt, így egyensúlyt teremtve a hadsereg és a védelmi létesítmények fejlesztése között.²² Az erődítéseken végbemenő strukturális változások is fontosak voltak a védelem szempontjából. Változások következtek be az erődök alaprajzaiban, elhelyezkedésében, külső védműveikben, építészeti sajátosságaikban.

²¹ LUTIWAK 1976, 131.

²² LUTIWAK 1976, 131.

1. ábra: Britannia provincia (MARGARY 1958, 289.)
Fig. 1.: The province of Britannia (MARGARY 1958, 289.)

Néhány példa a teljesség igénye nélkül: a falak megvastagodtak, a tornyok alapterülete is nőtt, alkalmassá váltak arra, hogy védekező hadigépeket telepítsenek rájuk, továbbá a tornyok részlegesen, vagy teljesen kiugrottak a körfalak síkjából. Az erődök kapuit megerősítették, tornyokkal, különböző egyéb védelmi létesítményekkel. Illetve a belső épületeket fokozatosan a falak tövébe telepítették építészeti, stratégiai és helytakarékossági megfontolásból is.²³

A mélységi védelem fontos részét képezte továbbá az is, hogy az erődítések ebben a rendszerben már nem egy vonalban rendezkedtek el, hanem egymáshoz képest mélységben, védelmi síkokat, illetve zónákat létrehozva. A védelmi övezetek feladata az volt, hogy magukban tartsák a betörő ellenséges csapatokat, amelyek így szinte minden oldalról körülvéve, úgynevezett gyilokzónába szorultak, ahol a megérkező felmentő csapatok felvették velük a küzdelmet és kiszorították a Birodalom területéről.²⁴

A mélységi védelem sem volt tökéletes védekezés, számos hátulütője volt. A védekező tevékenység továbbra is római területen történt, ami további pusztulással járt, de többnyire csak a közvetlen határvidék, határsáv pusztult, a provinciák belseje békében folytatta a termelő tevékenységet, természetesen ideális esetben. A védelem fenntartása a Birodalom jelentős erőforrásait emésztette fel, így a lakosság terhei fokozatosan növekedtek.

3. BRITANNIA PROVINCIA VÉDELMI RENDSZERE

Britannia provincia mindig különleges helyzetben volt a Birodalmon belül, természetesen katonai szempontokat nézve. Sziget lévén a védelem sajátosságosan kettős jellegű volt, mivel északról szárazföldi védelmi vonal határolta a Birodalmat (Hadrianus fala), míg keletről és nyugatról tengeri határokat kellett védenie a római katonáknak, amelyet a harmadik, illetve negyedik századokban fokozatosan erősebben támadtak a szász törzsek, illetve az ír sziget felől érkező kelta támadók. A szász támadások nem csak a nyugati partvonalat fenyegették, hanem délről is, az Angol-csatorna felől is aktívan támadtak (2. ábra).²⁵ A provincia északi védelme a második században már kellőképpen ki volt építve és az Antoninus-sánc megépítésével már egy mélységi védelemre hasonlító rendszer

²³ Az új típusú erődök szerkezeti változásaihoz: WILLIAMS 2000, 93-94; SOUTHERN – DIXON 1996, 127-147; GUDEA 1974, 179; LANDER 1980, 1051; ATANNASOVA-GEORGIEVA 2005, 248; SZILÁGYI 1952, 214; GRÓF – GRÓH 2006, 20-21; PETRIKOVITS 1971, 200-201; WILKES 1986, 3, 59-60; SHELAGH 1996, 190-193; NAGY 1946, 37-62; JOHNSON 1983, 31-55.

²⁴ LUTINAK 1976, 176.

²⁵ JOHNSON 1980, 134-158.

látszódot kibontakozni, mivel a két falvonal egymással egy időben létezett.²⁶ Az Antoninus-sánc megépítése a Kr. u. 138-139-es években kezdődhetett és a vonalat 10-12 évvel később ki is ürítették.²⁷ Míután az északi sáncvonalat megépítették, a délre fekvő falat sem hagyták őrizetlenül, abban továbbra is változatlan mennyiségben római katonaság állomásozott.²⁸ Azonban ez, véleményem szerint nem tekinthető mélységi védelemnek, mivel ez a kettős rendszer a hadseregre vonatkozó fejlesztéseket nem tartalmazta. A Britannia északi határa mentén létező fal és sáncrendszer inkább kettős lineáris védelemnek tekinthető és nem pedig a majd két évszázaddal később rendszerbe állított mélységi védelem előfutárának.

A harmadik, illetve negyedik századok folyamán azonban kiépült a mélységi védelem, amely itt legfőképpen a fontosabb utak mentén elhelyezett modernizált erődökből, lovassági egységekből és továbbra is Hadrianus falából állt. Az Antoninus-sánctól ugyan feladta a római hadsereg valószínűleg még Antoninus Pius uralkodása alatt, a Kr. u. 150-es években,²⁹ ennek ellenére a fal előterében további erősítések, erősített gazdaságok láttak el előretolt helyőrségi funkciót, amely szintén aktív védelmi vonalat képezhetett.³⁰

A Szász-part erősítései (2. ábra) szintén több rétegben helyezkedhettek el. Az első védelmi vonalat a *classis Britannica* képezhette, amely Britannia keleti partvidékét, az Angol-csatornát, illetve a közeli partokat védte.³¹ Az itt található erősítések a késő-római építészeti hagyományoknak megfelelően épültek a negyedik század folyamán.³² Az erősítések a partok mentén, helyezkedtek el, azonban a belső területeket is biztosították ugyanúgy, mint azt tették a kontinentális területeikkel. Az erődösűrűség azt mutatja, hogy a római sereg már a belső területeket is védelmezte, igaz nem annyira, mint azt tették a második században, de a belső területek pacifikációja nem tette azt szükségessé.³³ A mélységi védelem koncepciója itt is érvényesült.

²⁶ Hadrianus falának megépítése a Kr. u. 121-122-es években kezdődött és Kr. u. 127-ben készült el. BIRLEY 1961, 251-258; COLLINGWOOD 1966, 12-18; FRERE 1978, 148.

²⁷ ROBERTSON 1979, 7.

²⁸ BIRLEY 1961, 251-258; COLLINGWOOD 1966, 12-18.

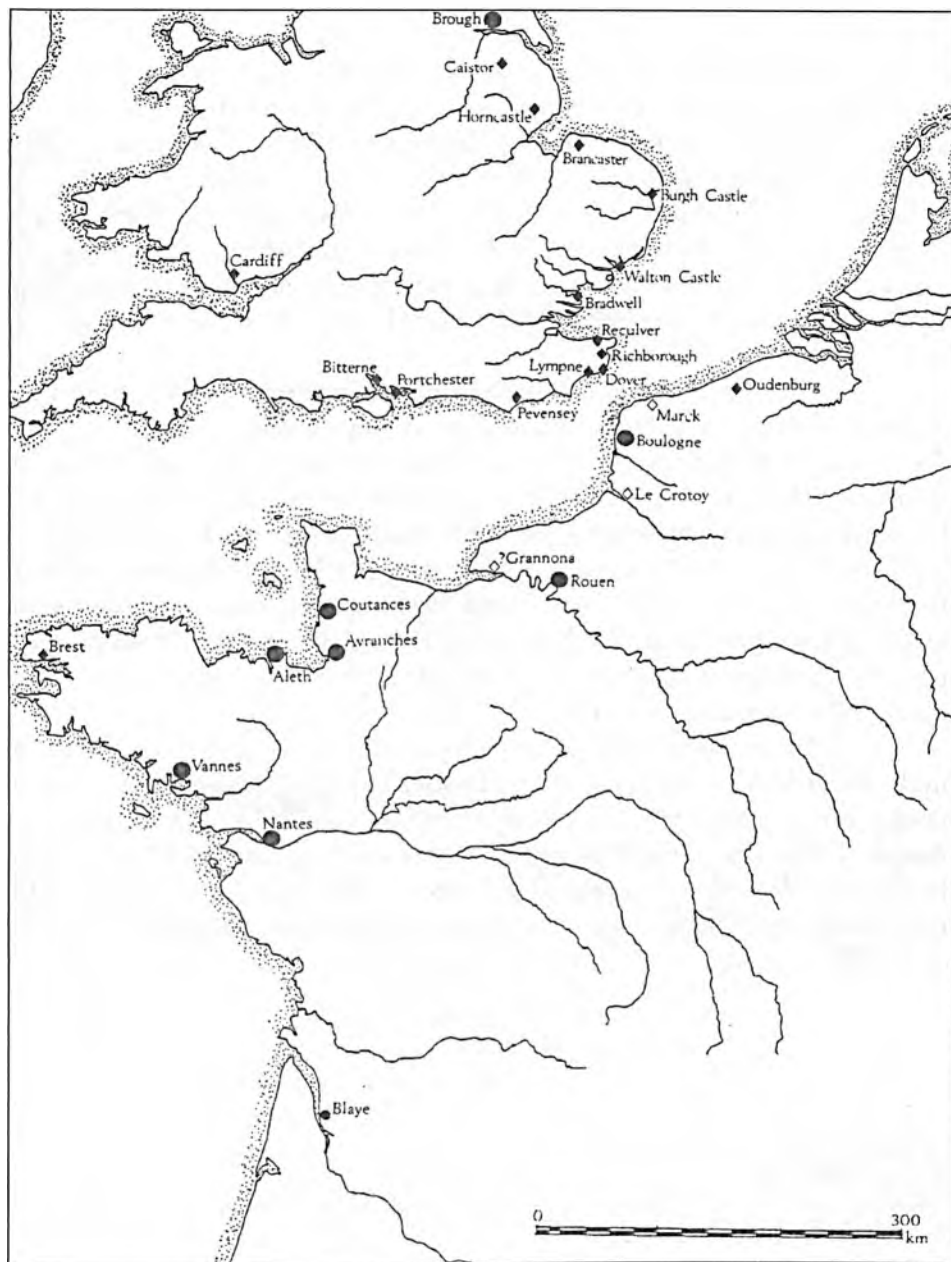
²⁹ FRERE 1978, 187.

³⁰ MARGARY 1958, 289.

³¹ CLIERE 1989, 18-22.

³² JOHNSON 1976, 34-62; JOHNSON 1989, 30-44.

³³ JONES 1975, 194.

2. ábra: A Szász-part (JOHNSON 1983, 200.)
 Fig. 2.: The litus Saxonicum (JOHNSON 1983, 200.)

4. PANNONIA PROVINCIÁ VÉDELMI RENDSZERE

A rípa Sarmatica (Valeria és Pannonia II szakaszai) védelmi rendszerének vizsgálatakor öt védelmi réteg mélységben jól elkülöníthető. Az első szempont a mélységi védelem elemzésekor a kliensterületek vizsgálata. A szarmata területek biztosítására, azokat külön védelemmel látták el (valószínűleg a római hadvezetés és hadmérnökök hathatós segítségével), ez volt az úgynevezett Ördögárok vagy Csörsz-árok.³⁴ Ez a földsánc rendszer a szarmata területeket volt hivatott védelmezni, viszont közvetett módon a római határszakasz védelmét is szavatolta. A védelmi réteg megépítését Constantinus vagy II. Constantius nevéhez lehet kötni.³⁵

A szarmata szállásterület ütközőzónaként funkcionálhatott a Római Birodalom előterében.³⁶ Ennek ellenére ez a népcsoport számos alkalommal okozott gondot a Birodalom története során, hiszen a rövid békés időszakokat leszámítva, több alkalommal támadtak római területekre, a második századtól kezdve. Nem volt ez másképp a harmadik század végén sem. Diocletianus négy alkalommal vette fel a *Sarmaticus* jelzőt, vagyis legalább négy alkalommal vezetett hadjáratot a szarmata területekre.³⁷ Ugyan sikerült pacifikálnia a szarmata törzseket, de teljesen nem tudta elhárítani a lázadás veszélyét és a Birodalom szolgálataiba állítani őket.³⁸ A kliensviszony talán csak a Kr. u. 332-es békekötéskor vagy még később formálódhatott újjá.³⁹

A következő védelmi réteget a Duna bal partján épült római erődítmények képezték. A szakirodalom szerint Diocletianus személyesen építtetett erődítéseket erre a területre.⁴⁰ „Ezek közé az erődök közé sorolhatók az *Aquincum*, *Bononia*, *Ulcisia Vetera*, *Castra Florentiam*, *Intercisa* és *Onagrinum* erődítéseivel szemben levő erődítmények.”⁴¹ A legfrissebb információk szerint az ellenparti erődítmények építése, ahogyan a Csörsz-árok is, későbbre tehető Diocletianus uralmá-

³⁴ VADAY 2003, 216.

³⁵ BERTÓK 1995, 165, 167; MRÁV 2009a, 58; MRÁV 2009b, 389; MRÁV 2011a, 7; TÓTH 2009a, 31-61; VISY 1989, 23; VADAY 2003, 216.

³⁶ VADAY 2003, 213-216.

³⁷ SOUTHERN 2002, 144; WILLIAMS 2000, 76-77.

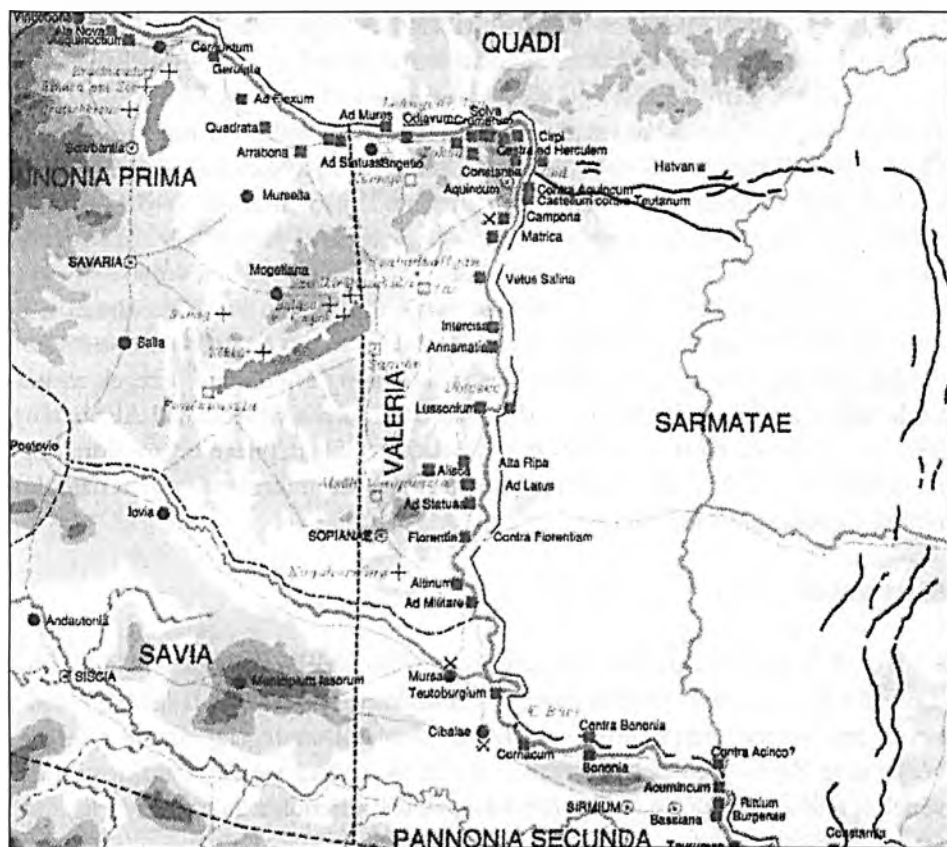
³⁸ SOUTHERN 2002, 144; WILLIAMS 2000, 76-77.

³⁹ BERTÓK 1995, 168; VISY 1989, 31.

⁴⁰ SOUTHERN 2002, 144; WILLIAMS 2000, 76-77.

⁴¹ Idézet: WILLIAMS 2000, 76. További utalások: SOUTHERN 2002, 144; WILLIAMS 2000, 76-77.

nál.⁴² A keltező leletek alapján az itt épült erődítések többsége Constantinus és II. Constantius, illetve Valentinianus alatt nyerte el végső formáját.⁴³

3. ábra: A pannoniai tartományok a Kr. u. 4. században és a Csörsz-árok (MRÁV 2011a, 7.)

Fig. 3.: The Pannonian provinces in the 4th century AD and the Csörsz-ditch (MRÁV 2011a, 7.)

A Duna, mint természetes akadály képezi a védelmi rétegek következő szakaszát, illerve a rajta őrző *classis Panonica*, majd ez után a folyó jobb partján épült erődítménylánccal következett, mely szintén több rétegű volt.⁴⁴ Az

⁴² BERTÓK 1995, 165, 167; MRÁV 2009a, 58; MRÁV 2009b, 389; TÓTH 2009a, 31-61; VISY 1989, 23; VISY 2000, 128-129; VISY 2003, 141.

⁴³ BERTÓK 1995, 165, 167; MRÁV 2009a, 58; MRÁV 2009b, 389; MRÁV 2011b, 187-190; TÓTH 2009, 31-61; VISY 1989, 23; VISY 2000, 128-129; VISY 2003, 141.

⁴⁴ BERTÓK 1995, 165.

első vonal közvetlenül a folyó partján helyezkedett el, mely több nagyobb és kisebb erődítményből, valamint egy sor őrtoronyból állt.⁴⁵ A *ripa Sarmatica* valeriai szakaszát *Aquincum* a moesia primait *Singidunum* felügyelte.⁴⁶ A legiótáborok elhelyezkedése speciális helyzetű más provinciákhoz (például kis-ázsiai provinciákhoz)⁴⁷ képest, mivel a szokott háttérbeli elhelyezés helyett mindkét tábor a Duna mentén helyezkedik el. Ez azonban nem zárja ki, hogy valamely belső erődítmény területén nem létezett egy központi sereg, melyet mozgósítani tudtak veszély esetén, erről azonban nem áll rendelkezésre bővebb információ. A jobb parti erődítmények láncolata a második század óta funkcionált, folyamatosan épült, bővült.⁴⁸ Diocletianus Valeria és Pannonia II provinciabeli tartózkodásakor valószínűleg rekonstrukciós munkálatokat végeztetett.⁴⁹ Későbbi rekonstrukciós időszakok a Kr. u. 320-as években, valamint Valentinianus idején voltak.⁵⁰

A folyami határ menti erődökön kívül több olyan belső erődítmény, illetve erődített város vagy egyéb létesítmény található, amely felvehetette a harcot, esetleg megállíthatta a betörő ellenséges erőket, amíg a felmentő seregek megérkeztek. Valeriában és Pannonia II provinciában ilyen volt például Alsóhetény, Tác, Fenékpusztá, Környe és Ságvár.⁵¹ A belső erődök átépítése oly módon, hogy megfeleljenek az új típusú védelmi rendszernek semmiképpen sem tehető korábban Constantinus idejénél.⁵²

5. ÖSSZEGZÉS

A Római Birodalom története során több védekezési szakaszt különíthetünk el a Kr. u. 2. századtól kezdve. A Birodalom fokozatosan fejlesztette védekezési rendszereit, míg eljutott a mélységi védelemi stratégiáig, amely sikeresen védte meg Róma területeit egészen a Kr. u. 4. század végéig, vagy tovább. A védelmi fejlődés kezdő és köztes állomásának tekinthetjük a lineáris és a rugalmas védelmi rendszereket.

A mélységi védelem a fentebb bemutatott két példán keresztül a Birodalom két, teljesen különböző pontján meghonosodott. A védelem adaptív jellege lehetővé tette, hogy azt több, különböző típusú védelmi zónában alkalmazzák, többnyire sikerrel. Aktív részét képezte a modernizált, magas védelmi potenciállal rendelkező erődítések láncolata, amelyek egymáshoz képest mélységben tagolva

⁴⁵ VISY 1989, 39-121; VISY 2003a, 15-129; VISY 2000, 55-122; VISY 2003b, 47-203.

⁴⁶ VISY 1989, 31.

⁴⁷ WILLIAMS 2000, 91.

⁴⁸ BERTÓK 1995, 168; TÓTH 2009a, 31-61.

⁴⁹ BERTÓK 1995, 168; TÓTH 2009a, 31-61.

⁵⁰ BERTÓK 1995, 168; TÓTH 2009a, 31-61; VISY 2003a, 141.

⁵¹ TÓTH 2009b, 28-156.

⁵² TÓTH 2009b, 65-71.

helyezkedtek el. Ezen felül ugyanilyen mértékben fontos részei voltak a regionális és Birodalmi szinten felállított központi seregek, amelyek felvették a harcot a betörő ellenséggel.

Kérdéses azonban, hogy ez mennyire volt tudatos, illetve, hogy feltételezhetünk-e a Római Birodalom egészére kiterjedő védelmi stratégiát a mélységi védelem által? A kutatás jelenleg bizakodásra ad okot, azonban további kutatás szükséges, mivel a római védelem messze áll a teljes feltérképezettségétől, illetve az erődítések használatának időpontja sok helyen kérdéses, így az sem biztos, hogy adott esetben mely erődök képeztek egy rendszert. Úgy vélem azonban, hogy további kutatással, illetve a jelen tanulmányban bemutatott területek más provinciákkal való összevetése révén kaphatunk egy összetettebb képet, melynek segítségével lehetővé válik egy a Római Birodalmat átfogó, általános védelmi koncepció felderítése.

IRODALOMJEGYZÉK

- ATANNASOVA-GEORGIEVA 2005 Atannasova-Georgieva, I.: *Razkopki i proucvanija-Kactra Martis*. (Sofia, 2005)
- BERTÓK 1995 Bertók, G.: Late Roman Counterfortifications on the Left Bank of the Danube. /In/: B. L. van Beet et al. (edd.): *Limes XVI, Acten des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995*. (Oxford, 1997), 165-172.
- BIRLEY 1961 Birley, E.: *Research on Hadrian's Wall*. (Kendal, 1961)
- CLEERE 1989 Cleere, H.: The Classis Britannica. /In/: V. A. Maxfield (ed.): *The Saxon Shore*. (Exeter, 1989), 18-22.
- COLLINGWOOD 1966 Collingwood, B. J.: *Handbook to the Roman Wall*. (Newcastle upon Tyne, 1966)
- FRERE 1978 Frere, S.: *Britannia. A History of Roman Britain*. (London, 1978)
- GRÓF – GRÓH 2006 Gróf P. – Gróh D.: *Visegrád római emlékei. Altum Castrum 6*. (Visegrád, 2006)
- GUDEA 1974 Gudea, N.: Befestigungen am Banater Donau-Limes aus Zeit der Tetrarchie. /In/: Pippidi, D. M. (ed.): *Actes du IXe congres international d'etudes sur les Frontieres Romaines*. (Mamaia, 1974), 175-180.
- ISAAC 1993 Isaac, B.: *The Limits of Empire, The Roman Army in the East*. (Oxford – New York, 1992)
- JOHNSON 1976 Johnson, S.: *Roman Forts of the Saxon Shore*. (London, 1976)
- JOHNSON 1980 Johnson, S.: *Later Roman Britain*. (London, 1980)
- JOHNSON 1983 Johnson, S.: *Late Roman Fortifications*. (London, 1983)
- JOHNSON 1989 Johnson, S.: The architecture of the Saxon Shore forts. /In/: V. A. Maxfield (ed.), *The Saxon Shore*. (Exeter, 1989), 30-44.
- JONES 1975 Jones, M. J.: Roman Fort – Defences to A. D. 117, with special reference to Britain. *British Archaeological Reports 21* (1975), 1-196.
- KÁKÓCZKI 2004 Kákóczki B.: A katonai logisztika néhány kérdése – Logisztika a római hadseregben. /In/: L. Lisznyai – J. Káló (ed.), *Studia Militaria*. (Debrecen, 2004), 9-40.
- LANDER 1980 Lander, J.: Typology and Late Roman Fortification: the case of the 'Diocletianic Type'. *Roman Frontier Studies 3* (1980), 1051-1060.

- LUTTWAK 1976 Luttwak, E. N.: *The Grand Strategy of the Roman Empire*. (Baltimore – London, 1976)
- MANN 1979 Mann, J. C.: Power, force and the frontiers of the Empire. *Journal of Roman Studies* 69 (1979), 175-183.
- MARGARY 1958 Margary, I. D.: *Roman Roads in Britain*. (London, 1958)
- MILLAR 1982 Millar, F.: Emperors, Frontiers and Foreign Relations 31 B. C. to A. D. 378. *Britannia* 13 (1982), 1-23.
- MRÁV 2009a Mráv Zs.: A Valeria ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keletkezéséhez. /In/: Gaál, A. (ed.): *A bölcskei kikötőerőd, római kori feliratok és leletek a Dunából*. (Szekszárd, 2009), 51-71.
- MRÁV 2009b Mráv Zs.: Castellum contra Taurantum. Egy késő római erőd azonosításához. /In/: Gaál, A. (ed.): *A bölcskei kikötőerőd, római kori feliratok és leletek a Dunából*. (Szekszárd, 2009), 371-421.
- MRÁV 2011a Mráv, Zs.: Dunakeszi, *Late Roman Fortlet along the Danube – késő római kikötőerőd*. (Budapest, 2011)
- MRÁV 2011b Mráv, Zs.: Egy késő római sisak arcvédő lemezének töredéke Dunafalváról (Bács-Kiskun megye). Új adatok az Intercisa típusú sisakok morfológiai és keletzési kérdéseikhez. *Folia Archaeologica LIV. 2008-2010 (2011)*, 185-203.
- NAGY 1946 Nagy L.: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse*. (Budapest, 1946)
- NAGY 1976 Nagy I. Gy. (ed.): *Haditechnikai Kiszexikon*. (Budapest, 1976)
- PERJÉS 1999 Perjés G.: *Seregszemle*. (Budapest, 1999)
- PETRIKOVITS 1971 Petrikovits, H. von: Fortifications in the North-western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A. D. *Journal of Roman Studies* 61 (1971), 178-218.
- ROBERTSON 1979 Robertson, A. S.: *The Antonine Wall*. (Glasgow, 1979)
- SHELAGH 1996 Shelagh, G.: Was there an eastern origin for the late Roman fortifications? Some problems for research on forts of Rome's eastern frontier. /In/: D. L. Kennedy (ed.): *The Roman Army in the East*. (Ann Arbor, 1996), 169-209.
- SOUTHERN – DIXON 1996 Southern, P. – Dixon, K. R.: *The Late Roman Army*. (New Haven – London, 1996)
- SOUTHERN 2002 Southern, P.: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. (New York – London, 2002)

- SZABÓ 1995 Szabó J. (ed.): *Hadtudományi Lexikon*. (Budapest, 1995)
- SZILÁGYI 1952 Szilágyi, J.: Roman Garrisons in the Northern Pannonian – Quad frontier – sectors of the Empire. *Acta Archaeologica* 2 (1952), 189-220.
- TÓTH 2009a Tóth E.: A késő római kor katonai építészete a Dunán-túlon. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009), 31-61.
- TÓTH 2009b Tóth E.: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságyári erődök kutatásának eredményei*. (Dombóvár, 2009)
- VADAY 2003 Vaday, A.: Roman Presence in the Barbaricum. /In/: Visy, Zs. (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archeological Guide of the Ripa Pannonica*. (Szekszárd, 2003), 213-222.
- VISY 1989 Visy Zs.: *A római limes Magyarországon*. (Gyomaendrőd, 1989)
- VISY 2000 Visy Zs.: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. (Budapest, 2000)
- VISY 2003a Visy, Zs.: Fortifications along the Ripa Pannonica. /In/: Visy, Zs. (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archeological Guide of the Ripa Pannonica*. (Szekszárd, 2003), 47-150.
- VISY 2003b Visy Zs.: *The Ripa Pannonica in Hungary*. (Budapest, 2003)
- WILKES 1986 Wilkes, J. J.: *Diocletian's Palace, Split. Residence for a Retired Emperor*. (Sheffield, 1986)
- WILLIAMS 2000 Williams, S.: *Diocletian and the Roman Recovery*. (New York – London, 2000)
- ZAHARIADE 1976 Zahariade, M.: The structure and the functioning of the lower Danube limes in the 1st – 3rd Centuries A.D. A few problems. /In/: Fitz, J. (ed.): *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. (Budapest, 1977), 382-398.

THE DEFENSIVE SYSTEMS OF ROMAN PANNONIA AND BRITANNIA

(Abstract)

Throughout the history of the Roman Empire, we can separate several different defensive mechanisms from the 2nd century A. D. and onward. The Empire developed its defenses until the defense-in-depth system was put into use and protected the Empire until the end of the 4th, and even after. The first and second stages of the defensive development were the linear and elastic defenses.

The defense-in-depth system was applied on at least two different points of the Empire, Pannonia and Britannia. The adaptive nature of the system made it possible for the Romans to use it in different defensive zones, mainly with success. Fortifications with high defensive potential, arranged in depth, formed one of its components. Regional and imperial mobile armies formed the other, who could take up the fight against enemy incursions.

However, it is debatable that to what degree was this mechanism conscious. Can we suppose that the Roman High Command had a general defensive strategy for the entire Roman Empire? The present state of research may give us optimistic thoughts, but further research would be preferred, because the Roman defensive systems are far from being totally uncovered and the dating of several different fortifications can be questioned, so it cannot be decided which forts formed the defensive systems at a time. However, I believe that with further analysis and with the comparison of the defensive structures of the border provinces, it may be possible to shed light on a general defensive mechanism that protected the Roman Empire.

RES MILITARES ANTIQUAE

MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

Kísérlet a Kárpát-medencei Barbaricum lándzsáinak
új szempontú vizsgálatára

Hullám Dénes – Hullám Gábor
Déri Múzeum – BME VIK MIT
Debrecen – Budapest

1. BEVEZETÉS

A fegyvertörténeti kutatásokat valamennyi korszak vonatkozásában kiemelt figyelem kíséri. A lándzsák vizsgálata a Kárpát-medencei Barbaricum viszonylatában is fontos terület, mivel e fegyvertípusból ismerjük a legtöbb darabot, mind a szarmata, mind a germán népcsoportok köréből. Általános, hogy egy-egy tárgytypust a klasszikus tipológiai rendszerezés módszerével a szelektált, jól meghatározott attribútumok alkotta hierarchikus struktúra szerint csoportosítunk. Ezen elemzés elvégzése közben akarva-akaratlanul közrejátszanak szubjektív értékelő elemek, melyeket a vizsgálatot folytató habitusa és problémamegoldó készségei befolyásolnak.

Jelen tanulmány egy új szempontú klasszifikációs modell alkalmazhatóságát kívánja vizsgálni a barbaricum lándzsák esetében. Elsődleges célunk a lándzsák – szubjektív válogatást nélkülöző – metrikus alapon történő csoportosítása. A funkcionalitás vagy a használati módok vizsgálatára jelen tanulmányunkban nem térünk ki.

2. KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A vizsgált területen a szarmatákhoz köthető lándzsákkal már több tanulmány is foglalkozott. A különböző típusok elkülönítésének igénye Vaday Andrea doktori disszertációjában jelent meg először, ahol 3 főtypust (*Haupttypen*) jelölt meg, melyek tulajdonképpen gyűjtőcsoportok.¹

A 3 főtypus kialakításánál a pengék alakja, átmetszete, illetve a köpük kialakítása volt meghatározó, de ezek nem egyenlő súllyal jelentkeztek a munkában. Ez érezhető a 2. és 3. típusokon belül létrehozott altípusoknál, mivel a 2. típus esetében a köpű, a 3. típusnál pedig a borda alakja volt az elkülönítő attribútum.²

¹ VADAY 1989, 113.

² VADAY 1989, 113.

Az első részletes gyűjtést Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria készítette, melyben valamennyi, a Kárpát-medencéből előkerült szarmata lándzsát számba vették.³ A csoportok kialakítását a lándzsák formája szabta meg, de ezen belül eltérő mércével jelentkeznek a tárgyak egyes részeinek tulajdonságai. Példaként említhető az 1. csoport, amelyek „*vaskosak, tömzsiék, ami abból adódik, hogy pengéjük eléggé széles (2,8-5,2 cm), köpűátmérőjük nagy (2,3-3 cm)*”, míg a 2. csoportnál már csak a szűk köpű keresztmetszet tűnik fel kiválasztó attribútumként, ugyanakkor a 8. csoportnál a „*széles penge*” és a „*keskeny köpű*” lett kiemelve. A 6. csoport leírásánál maguk a szerzők fogalmazzák meg a lándzsákkal kapcsolatban hogy „*az egyes csoportok "egymásba mosódnak", határozottan nem lehet körülhatárolni*” őket.⁴ Következőes rendező elv hiányában nem beszélhetünk klasszikus tipológiáról, ugyanakkor a teljes körű gyűjtés már a lelet típus heterogén jellegét mutatta.

A fenti munkának kritikája is olvasható a mezőszemerei temető feldolgozása kapcsán készült publikációban.⁵ Az itt létrehozott 4 típuson belül két altípust is megkülönböztetnek a szerzők. A II. és IV. típusokon belül penge átmetszete alapján jelöltek meg 1-1 altípust.⁶ Ez a csoportosítás csak korlátozottan alkalmazható, mivel csak a feldolgozott temetőből előkerült darabok szerepelnek benne.

A Kárpát-medencei germán lándzsák tekintetében nem készült hasonló munka. Jelentős gyűjtést végzett Kobály József a kárpátaljai leletanyag kapcsán,⁷ illetve rendelkezésünkre áll a térségből a korszakra vonatkozó legjelentősebb, feltárt temető közlése Zemplén (ma Zemplín, Szlovákia) – Szélmalomdombról.⁸ Egy újabban megjelent tanulmány a Kárpát-medencei Przeworsk-kultúrához köthető temetkezéseket foglalta össze, melyben Piotr Kaczanowski munkáját felhasználva készítették el a lándzsák tipológiai besorolását.⁹ Az osztályzás ugyan a lengyel párhuzamokra épít, de az anyagok szórványos jellege és elérhetőségének korlátozottsága befolyásolta a végeredményeket. A vizsgálat arra épített, hogy az ismert darabok megfeleltethetőek a dél-lengyelországi gyűjtésben szereplő típusoknak.

A Przeworsk-kultúra magterületéről (a mai Dél-Lengyelország) ismert lándzsákat Piotr Kaczanowski gyűjtötte össze és rendszerezte.¹⁰ Elsődleges szelektáló tulajdonságokként a penge és köpű alakját határozta meg. Új szempontként merült fel a lándzsák testarányainak kiszámítása és típusonkénti meghatáro-

³ ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1995.

⁴ ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1995, 20-21.

⁵ VADAY – DOMBORÓCZKY 2001, 95-97.

⁶ VADAY – DOMBORÓCZKY 2001, 99-100.

⁷ KOBÁLY 1997-1998.

⁸ BUDINSKÝ-KRIČKA – LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990.

⁹ HULLÁM 2012.

¹⁰ KACZANOWSKI 1995.

zása. A közölt gyűjtés 3 fő aránnyal számolt: teljes hossz/köpű hossza, penge szélesség/penge hossza, penge hegyének hossza/penge hossza.¹¹Az elvégzett csoportosítás meghatározta a Przeworsk-kultúrában található alapúpusokat, ugyanakkor 1-1 csoport esetében bizonytalanság tapasztalható a példák alacsony száma miatt.

3. A VIZSGÁLT ADATBÁZIS

Jelen munkában a Kárpát-medencei Barbaricum szarmata népességéhez, illetve az északról érkező, a Przeworsk-kultúrát hordozó germánok hagyatékához köthető lándzsákat vizsgáltuk, összesen 224 darabot (1. táblázat, 1. tábla). A tárgyak többségénél a közölt adatokra és illusztrációkra támaszkodtunk, ezzel elfogadva az ebből fakadó pontatlansági kockázatot.

A szarmatákhoz kapcsolhatóan – az adatgyűjtés lezárásáig összesen – 145 db lándzsát regisztráltunk, melyekből 45 darabot (31 %) lehetett metrikusan értékelni. Ugyanez a szám Przeworsk-körhöz köthetően 83-ból 42 példány, azaz 50,6 % volt. Az eltérés nem meglepő, mert a Kárpát-medence északkeleti része – ahol a germánok ezen csoportja egykoron letelepedett – igen rosszul kutatott, ugyanakkor az Alföldön több nagy felületű feltárás is zajlott.

A két népesség anyagi kultúrájában és temetkezési szokásaiban is különbözik egymástól. A szarmatáknál a korhasztásos rítus a jellemző. Ezzel kapcsolatban gyakran emlegetett tény, hogy a szarmata sírokat nagyfokú bolygatás érte. A részben vagy egyáltalán nem bolygatott kontextusokat vizsgálva elmondható, hogy a sírokba helyezett lándzsák mindig a test mellett helyezkedtek el.¹² 36 esetben a halott jobb oldalán, 19-nél pedig a bal oldalán találták meg a fegyvereket. Ha pontosan testtájuk szerint vizsgáljuk az elhelyezkedést, akkor a koponya jobb oldalán 12-szer, a jobb felkar csont mellett 4-szer, a jobb medence vagy combcsont mellett 7-szer, míg a jobb lábszárnál 13-szor, a bal váll mellett 10-szer, a bal medence vagy combcsont mellett 4-szer, valamint a bal lábszár mellett 5-ször kerültek elő. Ennek magyarázatát elsőként topográfiai alapon elemeztük, de hamar belátható volt, hogy nincs korreláció, sőt a temetőkön belül is eltérő szokások mutatkoztak (2. tábla).

Rítushoz köthető elem a koporsóval való temetés, melyből közel 40 eset ismert, de erre gyakran csak a kapcsok vagy famaradványok utalnak, ugyanakkor a többségében régi, rosszul dokumentált ásatások eleve torzítják e képet. A sírokban talált lándzsák leggyakrabban karddal vagy pajzzsal kerültek elő, a kardpajzs-lándzsa együttes a leggyakoribb összetétel (1-2. ábra). Mindössze 5 eltérő

¹¹ KACZANOWSKI 1995, 7-10.

¹² KULCSÁR 1998a, 10-14, 65; KULCSÁR 1998b, 105-107, 113, 115.

eset van, amikor nyílhegy is előkerült az adott sírokból.¹³ Az egyéb, sírban talált tárgyak tekintetében némileg meglepő egységesség figyelhető meg, azaz fibulák, övtartozékok, kések, pénzek, edények és más fegyverek vannak nagyobb számban (3. ábra). Mivel a sírok többsége teljesen vagy valamilyen mértékben feldúlt, ezért a százalékos adatok csak közelítőlegeseek, de szemmel láthatóan többségben lehettek az övvel eltemetettek. Az övszerelékeken (övveretek, csatok) túl erre utalnak a főleg övhöz köthető kések és pénzek is.¹⁴ Elenyészően kevés antropológiai vizsgálati adattal rendelkezünk, de a meghatározott egyedek közül csupán 2 bizonyult „fiatal” korúnak, a többi mind adultus vagy annál idősebb felnőtt férfi.¹⁵

A Przeworsk-kultúra sírjaiban gyakoriak a fegyvermellékletek, sőt kifejezetten e szokásuk révén jól elkülöníthetőek más germán népektől. Egykori Kárpát-medencei szállásterületük rosszul kutatott, temetkezéseik közül kevés jól dokumentált, ennek ellenére a lándzsák vizsgálhatóságának mértéke jelentős, ami szerencsésnek mondható, mivel a germán törzsek esetében gyakori a fegyverek rituális rongálásának szokása.¹⁶ A fegyvereket – köztük a lándzsákat is – vagy a hamvakkal teleszórt gödörbe, vagy az urna mellé helyezték.¹⁷

Ha a sírokból előkerült és vélhetően egy sírhoz köthető fegyverkombinációkat nézzük, akkor a lándzsa-pajzs kombináció előfordulása áll az első helyen 13 esettel. A második helyén 8 esettel a lándzsa-pajzs-sarkantyú összetétel áll.¹⁸

Összességében elmondható, hogy a vizsgált lándzsák két különböző anyagi műveltségből származnak, vélhetően a sírokba helyezésüknek is eltérő jelentéstartalma lehetett, ill. eltérő rítus társult földbe kerülésükhöz.

4. A VIZSGÁLATI MÓDSZER ÉS A BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A vizsgálat célja tehát, hogy metrikus alapon, a szubjektív válogatási módot elhagyva alkossunk csoportokat. Az elkülönítés méréséhez – Piotr Kaczanowski munkája nyomán – 3 arányszámot (attribútumot) választottunk, melyek a következők (2. táblázat):¹⁹

- Köpű/penge teljes hossza,
- Penge szélessége/penge hossza,
- Penge hegyének hossza/penge hossza.

¹³ KULCSÁR 1998, 64-65.

¹⁴ KULCSÁR 1998, 56-58.

¹⁵ Mezőszemere-Kismanifének 37. sír és Madaras-Halmok 341. sír. KŐHEGYI – VÖRÖS 2011, 109; VADAY – DOMBORÓCZKY 2001, 18.

¹⁶ CZARNECKA 1997; GODŁOWSKI 1992, 10.

¹⁷ SZYDLÓWSKI 1975, 68, 73.

¹⁸ HULLÁM 2012, 84-85. 3-4. ábra.

¹⁹ KACZANOWSKI 1995, 10.

A számításokhoz szükség van a lándzsa teljes hosszára, a penge legnagyobb szélességére és hosszára, valamint a penge hegyének hosszára, ami a legnagyobb szélességtől a penge csúcsáig számítandó.

A köpű és a penge teljes hosszának aránya azt mutatja meg, hogy a köpű, hogyan aránylik a lándzsa teljes hosszához. Minél nagyobb az érték, annál kisebb a különbség a lándzsa teljes hossza és a köpű hossza között.

A penge szélességének a penge hosszához viszonyított aránya, alapvető mutatója a penge alakjának. A kisebb érték keskeny, nyújtott pengére utal.

A penge hegyének és a hosszának arányát tekintve, ha kisebb ez a szám, akkor kiegyensúlyozottabb pengéről beszélünk, (ami javítja annak aerodinamikai tulajdonságait), melynek alapján dobó lándzsát határozhatunk meg.

Belátható feltételezésnek tűnik, hogy az adott funkció vagy használati cél határozta meg a lándzsák alakját. A fenti arányszámok a fegyverek formáját alakító paraméterekre utalnak, így a klasszikus tipológiában használt elkülönítő attribútumokat helyettesítik. A módszer próbája előtt számba kell vennünk a mérést befolyásoló tényezőket. A klaszteranalízis módszerének alkalmazásánál tudni kell, hogy a számítások klasztereket alakíthatnak ki ott is, ahol nincsenek csoportok. Jelen esetben két, akár ránézésre is különböző lándzsa a paramétereik alapján egymáshoz közel álló lehet, ha egyenlő mértékben állnak távol a többi csoporttól.

A rendelkezésre álló adatmennyiség kevesebb, mint 200 tétel, ami a statisztikai számításokból levonható következtetések erősségét korlátozhatja, de a nagyobb tételszám gyűjtésének időtartama perspektivikusan nem belátható. Az adatfelvétel nehézségeihez tartozik, hogy csak a lándzsák kisebb hányadát sikerült magunknak lemérni. A méretadatokat módosíthatja a földbe helyezés módja (rituális rongálás), a talaj, illetve a megtartó közeg okozta korrózió, vagy maga a restaurálás is. A méretadatok fent felvázolt „mozgékonyasága” kiküszöbölhető, mivel maguk a tárgyak sem sorozatgyártott darabok, így méretbeli különbségek is valószínűsíthetőek közöttük, vagyis bizonyos intervallumon belül mozognak értékeik.

5. A VIZSGÁLAT

A klaszterelemzést a számos adatelemzési eszközt magába foglaló Knime 2.7.4. programcsomaggal végeztük.²⁰ A klaszterek kialakítása a szoftver által megvalósított hierarchikus klaszterező algoritmus eredményeként állt elő.²¹ A klaszterezés lényege, hogy egy adott hasonlósági metrika alapján a mintahalmaz elemeiből csoportokat (klasztereket) alakít ki, melyek hasonló elemeket tartalmaznak. Két minta hasonlósága a vizsgált attribútumok alapján számítható a

²⁰ BERTHOLD et al. 2007.

²¹ SAJROS – MIHIV 2007, 283-327.

hasonlósági metrika avagy távolságmérték felhasználásával. Minél nagyobb a hasonlóság az egyes attribútumok értékei között, annál „közelebb” áll egymáshoz két minta. A klaszterezés alapvető célja, hogy egy adott klaszteren belül az egyes elemek között lévő távolság a lehető legkisebb legyen, míg egy másik klaszterhez tartozó elemhez képest számított távolság a lehető legnagyobb legyen.

Az alkalmazott klaszterező eljárás agglomeratív, ami azt jelenti, hogy a kiindulási pontban minden egyes minta külön klasztert alkot, melyek hasonlóság szerint fokozatosan vonódnak össze. A végső lépésben egy minden mintát lefedő klaszter jön létre. Az összevonási lépéseket grafikusan ábrázolva egy dendrogramhoz jutunk, melyet egy adott szinten „elvágvá” elemezhetünk. A fedőklaszterhez képest számított mélység meghatározza az adott szinten elkülönülő klaszterek számát. A megfelelő klaszterszám meghatározása problémafüggő, és különféle tényezőkhöz köthető, mint például az egy klaszteren belüli minimális elemszám. A jelenlegi vizsgálat során az alapbeállításként szolgáló 10-es értéket használtuk. A klaszterező eljárás további paramétereit tekintve, távolságmértéknek az euklidészi távolságot, az összevonó eljárások közül a teljes lánc módszert alkalmaztuk.

6. EREDMÉNYEK

Többszöri szűrés eredményeként a program 72 elemű adathalmazzal 10 klasztert alakított ki a vizsgált állományból (3-4. tábla). A végeredményben kapott klaszterek nem homogén csoportokat jelentenek, a mérési hibák és a formai különbségek felismerésére utólagos kontrollra volt szükség.

A mérések eredményeként két főcsoportra oszlott az állomány. Az első csoportba (I.) a hosszabb köpüs lándzsák kerültek, a másodikba (II.) a szélesebb, hosszabb pengéjű darabok. Az első csoporton belül külön alcsoportot alkot (I/1.) a 8. klaszter, míg a másik alcsoportba (I/2.) sorolódik a 0. az 5. és a 6. klaszter. E három klaszter közül az 5. és a 6. között nagyobb a hasonlóság (I/2/2), a 0. klaszter jobban elkülönül (I/2/1). A másik főcsoport is két alcsoportra bontható. A II/1 tartalmazza a 4. és a 7. klasztereket, a másik alcsoport (II/2.) azonban további alegységekre osztható. A II/2/1. a 9. klasztert tartalmazza, a II/2/2. pedig az 1, 2. és 3. klasztereket. Ez utóbbiak közül a 2. és a 3. klaszter áll közel egymáshoz, a 1. klaszter az összevonási hierarchiában egy szinttel feljebb található.

Az első szűrésektől fogva 3 markáns egység volt elkülöníthető a második főcsoportból, melyek összetételükben sem változtak. Ezek közül a 7. klaszter a legnépesebb 8 lándzsával, melyek pengéje nyújtott, legnagyobb szélességüket a köpűhöz közel érik el. A köpűk fele- vagy harmadakkorák, mint a penge. Az adácsi és nagyúti darabokon kívül mind germán közegből került elő. A következő

nagyobb egységben (4. klaszter) 7 példány található. Az előző csoporthoz képest átlagosan feljebb érik el legnagyobb szélességüket, ezért a pengék hegye rövidebb. A köpű hossza/teljes hossz és a penge szélessége/penge hossza arányokban a 7. klaszterhez hasonló értékek láthatóak. A csoportból kilóg az alattyáni darab rövid széles köpűjével, valamint széles pengéjével. A 4. és 7. klaszter egy típust alkot, illetve annak két változatát, melyek a Kaczanowski-féle tipológia 14. és 19-20. típusának darabjaival mutatnak rokonságot.²² Markánsan elkülönülő formák, melyek jellegzetessége a hosszú, széles, nyújtott hegyű penge.

Szintén jól elkülöníthető volt a II/2/1 alegységet reprezentáló háromtagú 9. klaszter, melyben két igen hasonló szarmata darab mellett egy zempléni lándzsa van. Utóbbi formailag nem hasonul a szarmata darabokhoz mivel köpűje fele akkora, pengéje kétszer szélesebb. A 9. klaszter így tulajdonképpen 2 daraból áll, és a zempléni 27. sírból ismert lándzsa egyedinek tekinthető a mintául vett állományban.

Az 1. klaszter (II/2/2) a 9. klaszterhez közel helyezkedik el (egy utána következő alsóbb hierarchia szinten). Ezen klaszterbe tartozó lándzsák köpűje már hosszabb, legnagyobb szélességüket a penge középső harmadánál érik el, a penge szélessége/pengehossz arányuk ezért kisebb. 3 szarmata lándzsa mellett 3 germán darab áll, de kisebb formai különbség érzékelhető köztük - előbbieken penge csúcsa szélesebb, utóbbiaké hegyesebb.

A II/2/2 alegységbe tartozó 2. klaszter lándzsái már kisebbek, pengéjük a köpűhöz képest alig hosszabb pár cm-rel. A 3. klasztertől való eltérés minimális - a köpűk hosszabbak. A magyarcsaholyi, alsóveresmári és csengersimai darabok formailag eltérnek a többi példánytól, de a fennmaradó darabok egy típust alkotnak.

Az első főcsoportbeli I/1 alcsoport egyetlen klasztere röbbszöri szűrés eredményekén alakult ki. Ez a 8. klaszter, amelybe a leghosszabb lándzsák tartoznak, de a pengéjük alig nagyobb a köpűk hosszánál. Legnagyobb szélességüket közvetlenül a köpű felett érik el, ezért élesen csúcsosodnak. Itt is találunk egy kiugró darabot, a batárit, mely formailag az 4. klaszterhez tartozik, de valószínűleg mérési hiba vagy töredezettsége miatt sorolódott ehhez a csoporthoz. Ez az egyetlen germán kontextusú lándzsa, mely fele akkora, mint társai.

Az I/2/1 alegységbe tartozó 0. klaszter elemei kifejezetten rövid, a köpűhöz közel eső harmadában kiszélesedő, széles pengéjű lándzsák. A kisebb méretű darabok germán kontextusból ismertek.

Az I/2/2 alegységben, az 5. klaszterbe hosszú lándzsák kerültek, ezek penge-köpű aránya azonos, sőt helyenként már hosszabb köpűk is megjelennek. A pengék legnagyobb szélességüket a köpűhöz eső harmadukban érik el. Az 5. és

²² KACZANOWSKI 1995, 22-23, 25, Tabl. 1-5.

8. klaszterek között mind formai, mind testaránybeli hasonlóság figyelhető meg. Különbség a köpük hosszában látszik. A többségében szarmata területekről ismert darabok egy típus két változatát képviselik.

Végül a 6. klaszterbe rövidebb, a köpű felé eső harmadában kiszélesedő pengéjű lándzsák kerültek. Formailag csak kisebb különbségek figyelhetőek meg rajtuk, a köpük keskenyek, rövidek. Jelen feldolgozottság mellett önálló típusként határozhatóak meg, de valószínű, hogy nagyobb esetszám mellett tovább bontható egységek jönnének létre.

Egyes – a vizsgálatból kizárt - darabok formai tulajdonságaik alapján behelyezhetők a kijelölt típusokba. Az értékeik eltolódását többnyire adathiba okozza. Ezt figyeltük meg a csongrádi (Csongrád-Kenderföldek 13; 61; 137; Csongrád-Berzsenyi utca 3.) lándzsák esetében, melyek a 8. klaszterhez állnak a legközelebb. Hasonló problémát figyeltünk meg a vásárosnaményi, a jászberényi, sándorfalvi és zempléni 26. sírból való daraboknál. A mezőszemerei lándzsák töredékességük miatt kerültek ki az analízisből, de testarányaik alapján a 7. klaszterhez kapcsolódnak. Ezzel a csoporton belüli germán kontextusú többség vesztett előnyéből.

Az adathibák mérési pontatlanságból vagy a töredezettség mértékéből adódhatnak – ezek javítását pontosabb mérések szűrhetik ki.

7. ÖSSZEZÉS

Bevezetőnkben arra tettünk kísérletet, hogy a Kárpát-medencei Przeworsk és szarmata kultúrkörhöz köthető lándzsákat úgy csoportosítsuk, hogy ez a válogató munka a lehető legtöbb szubjektív elem kizárásával valósulhasson meg. Erre kínált alternatívát a tárgyak testarányai alapján történő klaszteranalízis.

Összességében elmondható, hogy a maga korlátai között a módszer alkalmazható, sőt továbbfejleszhető. A méréshez felépített adatbázis 224 lándzsát tartalmazott, melyek közül több mint 60% volt alkalmatlan az analízis elvégzéséhez. Többségük sérült vagy méretadatok nélküli darab. Nem alaptalan feltételezünk, hogy a közöletlen anyagok között is számos további példány akadhat, melyeket egy következő vizsgálat során kell bevonni az elemzésbe. A leletek kontextusának értékelésénél szintén akadályozó tényező volt, hogy kevés korszerű, jól dokumentált temetőanyag állt rendelkezésre.

A klaszteranalízist összegző diagram két fő ágat mutatott (3-4. tábla). A két csoport közötti különbséget a köpük hossza és a pengék hegyének a hossza jelentette. Az első ágon, melyen hosszabb köpűvel rendelkező darabok kaptak helyet 2 típus volt meghatározható. Az egyik az analízissal kapott 6. klaszter, a másik pedig a 8. és 5. klaszterek alkotta egység. További értékelést igényel, hogy e

két csoport miért nem egy szinten került külön ágra. A 0. klaszter bár formailag egységes, de típusként való megjelölése egyelőre kérdéses.

A másik főcsoportban szintén két típust sikerült meghatározni. Jól elkülöníthető volt a 4. és 7. klaszterek alkotta típus, melyek köpük hosszában térnek el egymástól. A II/2/2 alegységben az 1-es és 3-as klaszterek alkotnak még egy típust, de a 2. és a 9. klaszter esetében inkább csoportokról kell beszélnünk, mivel nincs igazi egységes formai jegy, ami alapján jól elkülöníthetők lennének. Ennek oka lehet mérési hiba is, azonban valószínűbbnek tűnik, hogy olyan – jelenleg egyedinek tűnő – példányok tartoznak ide, melyekből nagyobb mennyiség lenne szükséges a típusok megjelöléséhez.

Az egyes típusok vagy csoportok eloszlása heterogén képet mutatott az Alföld tekintetében, ami azért érdekes, mert két jól elkülöníthető anyagi kultúrából származó tárgyakat vizsgáltunk **(5. tábla)**.

A klaszteranalízis segítségével tehát 4 típust és 3 csoportot tudtunk elkülöníteni. Újabb lándzsák bevonásával további elemzés és szűrés elvégzése szükséges, mellyel tovább finomítható struktúrárt kaphatunk. Ugyanakkor bizonyossá vált, hogy a kapott típusok és csoportok kontrollja és szűrése is nélkülözhetetlen a végső eredmények kialakításához.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁCS 2003 Ács Cs.: Szarmata temetőrészlet Nagyút, Gömbölyjáráson. *Agria* 39 (2003), 77-112.
- ÁCS – VADAY 2004 Ács Cs. – Vaday A.: Mezőszemere, Kismari-fenék. Késő császárkori – kora népvándorlás kori temetőrészlet II. *Agria* 40 (2004), 105-136.
- BALOGH 2001 Balogh Csilla: Késő szarmata telep feltárása Dusnokon. A szarmatakorai füstölőkről. /In/: Kiss M. – Lengvári I. (edd.): „Együtt a Kárpát-medencében”. *A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak VII. Összejövele. Pécs, 1996. szeptember 27-29.* (Pécs, 1998), 27-42.
- BERTHOLD et al. 2007 Berthold, M. R. – Cebon, N. – Dill, F. – Gabriel, T. R. – Kötter, T. – Meinel, T. – Ohl, P. – Sieb, C. – Thiel, K. – Wiswedel, B.: *KNIME: The Konstanz Information Miner. Studies in Classification, Data Analysis, and Knowledge Organization.* (2007) (<http://www.knime.org/>)
- BARACKI 1961 Baracki, S.: Szarmatszki nalazi iz Vrscia. *Rad vojvodanskih muzeja* 10 (1961), 117-143.
- BÓNA 1961 Bóna István: Az újhartyáni germán lovassír. *Archaeológiai Értesítő* 88 (1961), 192-207.
- BÓNA 1986 Bóna István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. /In/: Entz G. (ed.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája X.* (Budapest, 1986), 15–91.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1967 Budinský-Krička, V.: Vychodoslovenské mohyly. *Slovenská Archaeológia* 15 (1967), 277-388.
- BUDINSKÝ – SCHMIEDLOVÁ 1990 Budinský-Krička, V. – Lamiová-Schmeidlová, M.: A late 1st century B.C.-2nd century A.D. cemetery at Zemplín. *Slovenská Archeológia XXXVIII-2* (1990), 245-344.
- CSEH 1992 Cseh J.: Szarmaták a Zagyva és a Tisza egybeszakadásánál. Az 1986-1987. évi régészeti leletmentés tanulságairól. *Múzeumi Levelek* 69-70 (1992), 8-25.
- CSONGRÁDINÉ 1988 Csongrádiné B. É.: Szarmata sír feltárása Turán. *Pest Megyei Múzeumi Híradó* 88/3-4 (1988), 35-36.
- CZARNECKA 1997 Czarnačka, K.: Germanic weaponry of the Przeworsk culture and its Celtic Background. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 8 (1997), 291-297.
- DINNYÉS 1991 Dinnyés I.: A hévizgyörki szarmata sírok. *Studia Comitatensia* 22 (1991), 143-203.

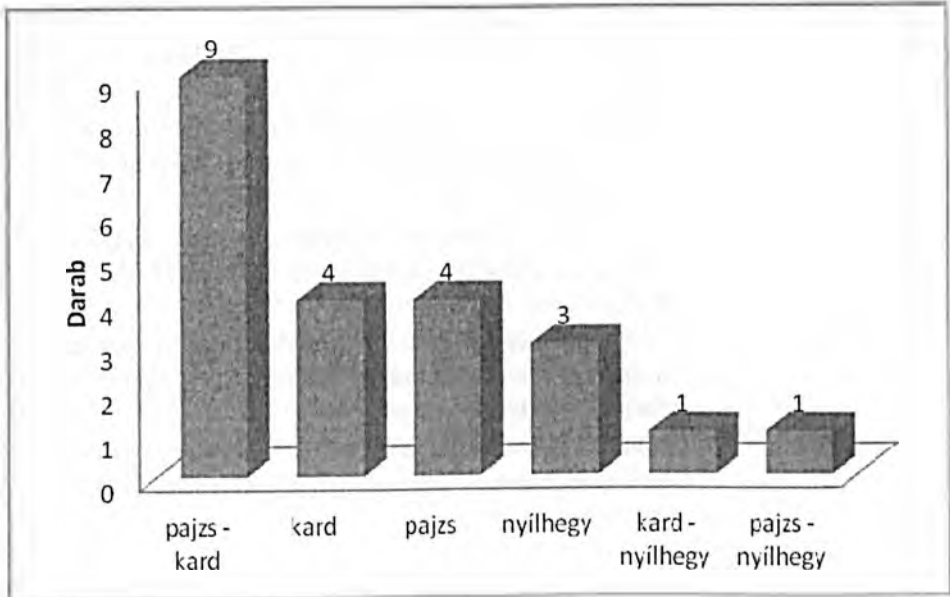
- DINNYÉS 1973 Dinnyés I.: Blaskovicz Múzeum régészeti gyűjteménye. *Studia Comitatensia* 2 (1973), 37-54.
- FODOR 1976 Fodor I.: Tiszafüred-Nagykenderfölked. *Régészeti Füzetek* 29 (1976), 61.
- FODOR – VADAY 2005 Fodor I. – Vaday A.: Római kori leletek Adácson. *Agria* 41 (2005), 45-90.
- FREY 1905 Frey I.: Kiskőszegi és mátételkei leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 25 (1905), 257-260.
- GARAM – VADAY 1990 Garam, É. – Vaday, A.: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 10 (1990), 171-219.
- GÁDOR – HELLEBRANDT – SIMÁN 1979 Gádor J. – Hellebrandt M. – Simán K.: A Herman Ottó Múzeum 1977. évi ásatai és leletmentései. *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei 17-18 (1978-79)*, 103-114.
- GERGÓCZKI 2011 Gergóczi G.: *Szarmata temetőrészet Hejőpapi határában. Hejőpapi-073/5 hrsz.-1. Lelőhely. Szakdolgozat.* (Miskolc, 2011)
- GINDELE 2010 Gindele, R.: *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens.* (Satu Mare, 2010)
- GINDELE – ISTVÁNOVITS 2009 Gindele R. – Istvánovits E.: *Die römische Siedlung von Csengersima-Petea.* (Satu Mare, 2009)
- GODŁOWSKI 1992 Godłowski, K.: Die Przeworsk-Kultur. /In/: Vielberg, M. (ed.): *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus. Teil II.* (Göttingen 1992), 9-90.
- GULYÁS 2011 Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatensia* 31 (2011), 125–253.
- HAMPEL 1876 Hampel, J.: *Catalogue de l'exposition préhistorique.* (Budapest, 1876)
- HAMPEL 1896 Hampel József: A Nemzeti Múzeumi régiségtárának gyarapodása. *Archaeológiai Értesítő* 16 (1896), 11-14.
- HAMPEL – BESZÉDES 1876 Hampel, J. – Beszédes, J.: *Antiquités préhistoriques de la Hongrie.* (Esztergom, 1876)
- HORVÁTH 1976-77 Horváth F.: Csengele középkori temploma. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei (1976/77-1)*, 91-126.
- HULLÁM 2012 Hullám D.: A Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek időrendi vizsgálata a Kárpát-medence északkeleti részén. /In/: „*Hadak útján*” XX. Népvándorlásokor Fiaatal Kutatóinak XX. Összejövele. *Budapest-Szigetbalom, 2010. október 28–30.* (Budapest, 2012), 81-94.

- HULLÁM 2013 Hullám D.: Római császárkori temetkezések Kántorjánosi és Pócspetri határában. /In/: Szabó Á. – Masek Zs. (edd.): *Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3-as autópálya nyírségi nyomvonalán.* (Budapest, 2013), 351-394.
- ISTVÁNOVITS 1993a Istvánovits E.: Das Gräberfeld aus dem 4-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *Acta Archaeologica Hungarica 45* (1993), 91-146.
- ISTVÁNOVITS 1993b Istvánovits E.: Some data on the history of the Upper-Tisza Region in the Roman Age. *Východoslovenský pravek 4* (1993), 129-141.
- ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1992 Istvánovits E. – Kulcsár V.: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső Kárpát-medencei Barbaricumban. *Jósa András Múzeum Évkönyve 30-32 (1987-1989) [1992]*, 47-96.
- ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1995 Istvánovits E. – Kulcsár V.: Szálfegyverek és íjak a Dunától keletre fekvő Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. *Altum Castrum 4* (1995), 9-32.
- JANKOVICH – MAKKAY – SZÓKE 1989 Jankovich D. – Makkay J. – Szóke B. M.: *Magyarország Régészeti Topográfiaja 8. A szarvasi járás IV/2.* (Budapest, 1989)
- JUHÁSZ 1978 Juhász I.: Szarmata temető Endrődön. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5* (1978), 87-114.
- KACZANOWSKI 1995 Kaczanowski, P.: *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. Klasyfikacje Zabytków Archeologicznych I. Uniwersytet Jagielloński.* (Kraków, 1995)
- KOBÁLY 1997-1998 Kobály J.: A Przeworsk-kultúrához tartozó harcossírok és fegyverleletek Kárpátalján. *Jósa András Múzeum Évkönyvei 39-40 (1997-1998)*, 113-134.
- KOTIGOROŠKO 1988 Kotigoroško, V.: III. századi harcos sírja Bályu (Bratovo) határában. *Jósa András Múzeum Évkönyvei 21-23. (1978-1980) [1988]*, 5-18.
- KOVALOVSZKI 1957 Kovalovszki J.: *Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez. Régészeti Füzetek 5.* (Budapest, 1957)
- KOVRIK 1963 Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archaeologia Hungarica XL.* (Budapest, 1963)
- KÓHEGYI – VÖRÖS 2011 Kóhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-balmok. Kr. u. 2-5. századi szarmata temető.* (Szeged, 2011)
- KULCSÁR 1998a Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai.* (Aszód, 1998)

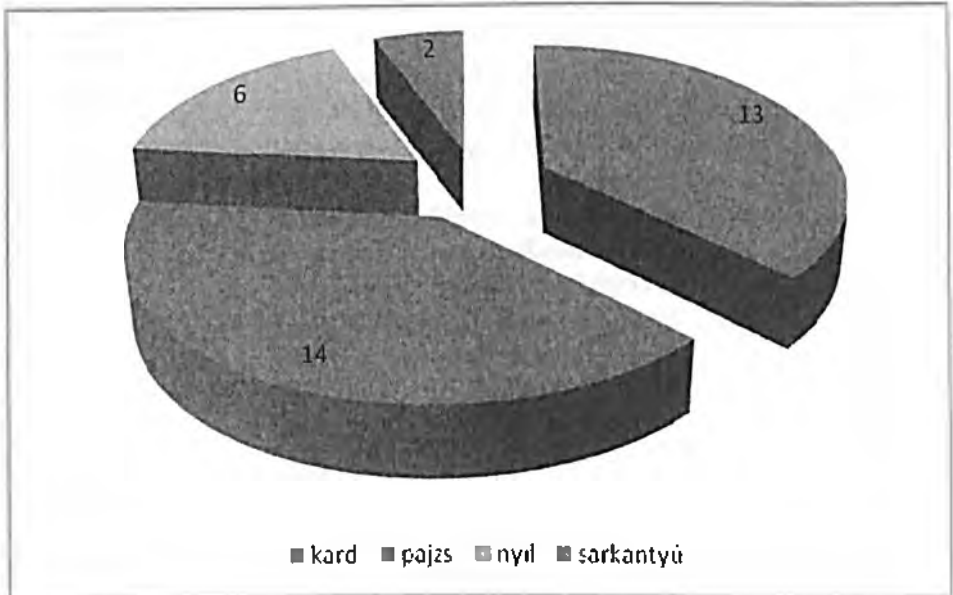
- KULCSÁR 1998b Kulcsár Valéria: A szarmaták temetkezési rítusának jellegzetességei az Alföldön. /In/: Havassy P. (ed.): *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyulai Katalógusok 6.* (Gyula, 1998) 103-115.
- LAZIN 1992 Lazin, G.: Un mormânt din secolul III e.n. descoperit la Cehăluț. *Acta Musei Porolissensis 16* (1992), 329-345.
- LÁSZLÓ 1967 László Gy.: Csongrád-Felgyő. *Régészeti Füzetek 21* (1967), 62-63.
- LOVÁSZ 1990 Lovász E.: Vandál telep Tiszaladányban. /In/: *Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából II.* (Miskolc, 1990), 6-13.
- MADARAS 1983 Madaras L.: Jászapáti-Nagyállási út. *Régészeti Füzetek 36* (1983), 55-56.
- MASEK 2013 Masek Zs.: Római császárkori települések Kántorjánosi és Pócspetri határában. /In/: Szabó Á. – Masek Zs. (edd.): *Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3-as autópálya Nyírségi nyomvonalán.* (Budapest, 2013), 159-342.
- MATEI – STANCIU 2000 Matei, A. V. – Stanciu, I.: *Vestigii din epoca romană (sec. II-IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al româniei.* (Zalău-Cluj-Napoca, 2000)
- MÉRI 2000 Méri I.: Hunkori leletek Tiszalök–Rázompusztáról. *Communiciones Archaeologicae Hungaricae 20* (2000), 109–122.
- PÁRDUCZ 1931 Párducz M.: A nagy magyar Alföld római kori leletei. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből 7* (1931), 74-186.
- PÁRDUCZ 1936 Párducz M.: Római kori leletek Csongrádon. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből 13* (1936), 52-70.
- PÁRDUCZ 1950 Párducz M.: *A szarmaták emlékei Magyarországon III.* *Archaeologia Hungarica 30.* (Budapest, 1950)
- PÁRDUCZ 1959 Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Hungarica 11* (1959), 309-398.
- PÁRDUCZ 1963 Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Archaeologica 1.* (Budapest, 1963)
- PÁRDUCZ – KÖREK 1946-48 Párducz M. - Korek J.: Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-szög késő szarmata emléktárában. *Archaeológiai Értesítő Ser. Nov. III. Vol. 7-9* (1946-48), 291-312.

- REIZNER 1903 Reizner J.: A rívó-dülői ásatásokról és kőtörési leletekről. *Archaeológiai Értesítő* 23 (1903), 378-387.
- RICHTHOFEN 1930 Richthofen, B. von: Néhány III. századbéli vandál lelet Szabolcs vármegyéből. *Archaeológiai Értesítő* 34 (1930), 238-240.
- SAJTOS – MITEV 2007 Sajtos L. – Mitev A.: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. (Budapest, 2007)
- SCHMIEDLOVÁ 1969 Lamiová-Schmiedlová, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südwestslowakei. *Slovenská Archeológia XVII-2*. (1969), 403-502.
- SCHMIEDLOVÁ – MAČALA 1991 Lamiová-Schmiedlová, M. – Mačala, P.: Nálezy z rozrušeného pohrebiska staršej doby rímskej v Kvakoviach. *Východoslovenský Pravek* 3 (1991), 133-144.
- SIMON 2011 Simon L.: Római császárkori lándzsa a miskolci Avasról. *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei* 50 (2011), 167-192.
- SZABÓ 1969 Szabó J. Gy.: Heves megye régészeti emlékei. /In/: Dercsényi D. – Voit P. (ed.): *Magyarország műemléki topográfija VII. kötet. Heves megye műemlékei I.* (Budapest, 1969), 41-64.
- SZEKERES - SZEKERES 1996 Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicon*. (Subotica, 1996)
- SZEMERE 1857 Szemere M.: Talált régiségek Lasztócon. *Vasárnapi Újság* 30. szám (1857. július 26.), 292-293.
- SZYDLÓWSKI 1975 Szydłowski, J.: Zum Problem der Brandbestattung in der Przeworsk-Kultur. *Zeitschrift für Archäologie* 9 (1975), 65-88.
- TÖRÖK 1933-34 Török Gy.: Adatok a magyarországi vandál kérdéshez. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből* 9-10 (1933-34), 190-198.
- TROGMAYER 1958-59 Trogmayer O.: Szarmata temető Dócon. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei* (1958/59), 59-69.
- TROGMAYER 1960 Trogmayer O.: Nagykamarás-Bercsényi utca. *Régészeti Füzetek* 14 (1960), 77.
- VADAY 1989 Vaday, A.: *Die sarmatischen denkmäler des Komitats Szolnok. Anteus* 17-18. (1988-89).
- VADAY – DOMBORÓCZKY 2001 Vaday, A. – Domboróczky, L.: Mezőszemere, Kismari-Fenék. Spätkaiser- frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. *Agria* 37 (2001), 5-206.

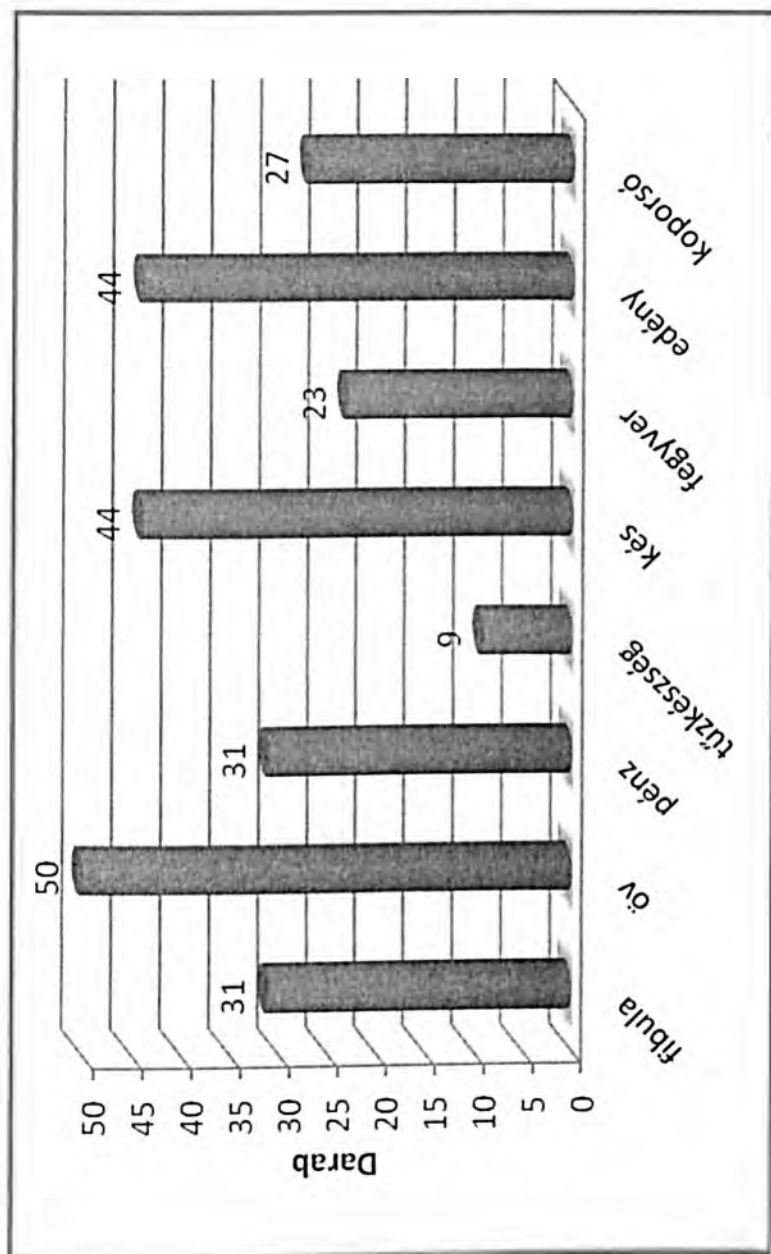
- VENDE é. n. Vende A.: Szatmár vármegye őskora. /In:/ *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye.* (Budapest, é.n.), 402-411.
- VÉGH 1975 K. Végh K.: Régészeti adatok Észak-Magyarország i.sz. 1-4. századi történetéhez. *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei 13-14 (1975)*, 65-127.
- VÖRÖS 1982-83 Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei (1982/83)*, 129-172.
- VÖRÖS 1988 Vörös G.: Fegyveres sírok az Alföldön a IV. század második fele és az V. század között. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei (1988-1)*, 41-58.
- ZOLTAI 1941 Zoltai, L.: *Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. Dissertationes Pannonicae II.11.* (Budapest, 1941)

1. ábra: Szarmata sírok fegyverkombinációi
Fig. 1.: Weapon combinations of Sarmatian graves

2. ábra: Fegyverzethez kapcsolódó tárgyak aránya a szarmata temetők tekintetben
Fig. 2.: Proportion of weapons in the Sarmatian cemeteries

3. ábra: A szarmata lándzsás sírok leggyakoribb kísérőleletai
 Fig. 3.: The most common grave-goods of the Sarmatian burials with spears

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
1	Adács	49	FODOR-VADAY 2005, 56, 12. kép
2	Alattyan-Tulát	13	KOVRIG 1963, 10-11, Abb 3; VADAY 1989, 6. t. 331.
3	Algyő-állomás melletti föld	2	PÁRDUCZ 1931, 19.
4	Bordány	4	VÖRÖS 1988, 42.
5	Budapest MO	-	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 13.
6	Budapest-Lakatos utca	-	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 13.
7	Cegléd 4/3. lh.	607	GULYÁS 2011, 169, 63. tábla 2.
8	Csengele-Bogárhát	gödörből	HORVÁTH 1976-77, I. tábla 6.
9	Csongrád-Berzsenyi u.	1	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 13.
		3	PÁRDUCZ 1963, 19.
		4	PÁRDUCZ 1963, 20.
10	Csongrád-Felgyő	-	LÁSZLÓ 1967, 63.
11	Csongrád-Gyöker u.	-	VÖRÖS 1988, 42, Kat. 7.
12	Csongrád-Kenderföldek	5	PÁRDUCZ 1959 311, Taf. I/4.
		13	PÁRDUCZ 1959, 311, Taf. XVII/2.
		16	PÁRDUCZ 1959, 311, Taf. XIX/1.
		48	PÁRDUCZ 1959, 314, Taf. XIX/4.
		60	PÁRDUCZ 1959, 315, Taf. XIX/5.
		61	PÁRDUCZ 1959, 315, Taf. XIX/2.
		70	PÁRDUCZ 1959, 315, Taf. XIX/3.
		74	PÁRDUCZ 1959, 315, Taf. I/5.
		75	PÁRDUCZ 1959, 315, Taf. XIII/10.
		108	PÁRDUCZ 1959, 316, Taf. I/7.
114	PÁRDUCZ 1959, 317, Taf. XIV/5.		

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
12	Csongrád-Kenderföldek	123	PÁRDU CZ 1963, 48.
		135	PÁRDU CZ 1963, 51.
		137	PÁRDU CZ 1963, 52.
13	Csongrád-Kenderföldek	szórvány 1	PÁRDU CZ 1959, 317, Taf. I/6.
		szórvány 2	PÁRDU CZ 1959, 317, Taf. XVII/1.
		szórvány 3	PÁRDU CZ 1959, 317, Taf. XVII/3.
		szórvány 4	PÁRDU CZ 1959, 317, Taf. XVII/4.
14	Csongrád-Vebdelhalom	21	PÁRDU CZ 1950, 26. Taf. LXXX/9.
15	Csongrád-Werbőczi u.	6	PÁRDU CZ 1936, 53-54.
		9	PÁRDU CZ 1936, 54.
16	Csongrád	szórvány	PÁRDU CZ 1931, 90.
17	Csökmő		BÓNA 1986, 132.
18	Dóc	11	TROGMAYER 1958-59, 64, Taf. XIV/11.
19	Dunahataszti	szórvány	PÁRDU CZ 1950, 31, LXXXVI. Tábla 5.
20	Dusnok-Izsákapusztá	gödörből	BALOGH 2001, 30, 8. tábla.
21	Endrőd-Kocsorhegy	39	JUHÁSZ 1978, 94, 12. kép
22	Galgahévíz-Monostori-völgy	2	PÁRDU CZ 1950, 72.
23	Gátér-Csongrádi határút		ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 14-15.
24	Geszteréd	3	PÁRDU CZ 1950, 60-61.
25	Geszteréd-Gelyvási dűlő	-	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 15, 4. kép 7.
26	Hejőpapi	43	GERGÓCZKI 2011.
		43	GERGÓCZKI 2011.
		17	GERGÓCZKI 2011.
27	Hévízgyörk-Római katolikus templom	28	DINNYÉS 1991, 156. 14. tábla 15.
		28	DINNYÉS 1991, 156, 14. tábla 16.
28	Hortobágy-Poroshát	I/2	ZOLTAI 1941, 271.
		II/10	ZOLTAI 1941, 274.

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
28	Hortobágy-Poroshát	IV/12	ZOLTAI 1941, 286, Taf. VII/30.
		VI/5	ZOLTAI 1941, 290.
		VI/8	ZOLTAI 1941, 290, Taf. VIII/48.
		VI/26	ZOLTAI 1941, 293, Taf. X/29.
		VI/30	ZOLTAI 1941, 290, Taf. IX/8.
		VIII/13	ZOLTAI 1941, 299.
		IX/1	ZOLTAI 1941, 299, Taf. XII/27.
		X/6	ZOLTAI 1941, 302, Taf. XIII/16.
		XI/4	ZOLTAI 1941, 304.
		XI/5	ZOLTAI 1941, 305, Taf. XIV/16.
29	Jászapáti-Nagyállási út	-	MADARAS 1983, 56.
30	Jászberény-Belső-szőlő	szórvány	VADAY 1989, 236.
31	Jászberény-Csegelapos	szórvány	VADAY 1989, 236. Taf. 23/6.
32	Jászdózsa-Nagyér-dűlő	szórvány	VADAY 1989, 240, Taf. 32/9.
33	Kántorjánosi-Homoki-dűlő Nyugati-pereme	2	HULLÁM 2013, 352-353, 2. Tábla 2.
34	Kecskemét-Széktó	1	PÁRDUCZ 1931, 130, XVI. Tábla 7.
35	Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos	szórvány	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 16.
36	Kiskunhalas-Fehértó	-	PÁRDUCZ 1959, 320.
37	Kiszombor B	72	PÁRDUCZ 1950, 14-15.
38	Kunszentmárton	szórvány	VADAY 1989, 256, Taf. 66//5.
39	Madaras-Halmok	172	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 73, 39. Tábla 6.
		190	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 74, 44. Tábla 2.
		194	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 75, 4. Tábla 1.
		197	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 167, 45. Tábla 7.
		257	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 102, 59. Tábla 7.
		307	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 105, 69. Tábla 7.
		315	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 110.
		320	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 109, 73. Tábla 4.

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
39	Madaras-Halmok	340	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 120-121, 76. Tábla 1.
		341	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 104.
		383	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 123-124, 88. Tábla 1.
		396	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 139-140, 91. Tábla 1.
		473	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 68, 103. Tábla 1.
		637	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 109, 125. Tábla 3.
		szórvány	KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 90.
40	Mátételke	1	FREY 1905, 259-260.
41	Mezőszemere-Kismari-fenék	13	ÁCS-VADAY 2004, 110, 8. kép, 11. kép
		28	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001, 9-10, Abb. 6-7.
		29	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001, 10-11, Abb. 8-10.
		30	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001, 11-13, Abb. 11-13.
		36	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001, 16-17, Abb. 22-24.
		37	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001, 18, Abb. 25-26.
		41	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001 22-23, Abb. 34-36.
		42	VADAY-DOMBORÓCZKY 2001, 23-24, Abb. 37-39.
42	Mezőtúr	szórvány	VADAY 1989, 259, Taf. 73/9.
43	Mindszent	-	KOVALOVSZKI 1957, 57.
44	Nagykamarás-Bercsényi u.	szórvány	TROGMAYER 1960, 77.
45	Nagymágocs-Fertői úti homokbánya	-	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 16-17.
46	Nagyút-Gömbölyjárás	10	ÁCS 2003, 81, 12. kép
47	Nyíribrony-Felszabadulás u.	-	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 17.
48	Pécel	szórvány	PÁDUCZ 1931, 133.

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
49	Pócspetri-Nyírjes-Felső-Erdőszél	szórvány	MASEK 2013, 238, 35. tábla 10.
50	Sándorfalva-Eperjes-Ívópatak	3	VÖRÖS 1982-83, 146, III. tábla 9.
51	Szabadka-Veresegyháza (ma Суботица/Subotica, Szerbia)	84	SZEKERES-SZEKERES 1996.
52	Szarvas környéke	szórvány	JANKOVICH-MAKKAY-SZÓKE 1989, 476, 36. tábla 13.
53	Szeged-Óthalom	24	PÁRDU CZ 1931, 100.
54	Szeged-Pusztakömpöc B	2	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 17.
55	Szentes-Berekhát	4	PÁRDU CZ 1931, 104.
56	Szentes-Kaján	7	PÁRDU CZ 1950, 21, LXIV. tábla 18.
57	Szentes-Rákóczi Ferenc u. 87.	2	PÁRDU CZ 1950, 24. LXXXIII. Tábla 9.
58	Szilágysomlyó (ma Șimleu Silvaniei, Románia)	-	BÓNA 1961, 199.
59	Szolnok-Szandaszőlős Repülőtér	szórvány	VADAY 1989, 271.
60	Szolnok-Vegyiművek	szórvány	VADAY 1989, 267.
61	Szolnok-Zagyvapart	-	CSEH 1992, 12.
62	Tápé-Malajdok	8	PÁRDU CZ-KOREK 1946-48, 294.
		21	PÁRDU CZ-KOREK 1946-48, 293-94, LXI. Tábla 1.
		23	PÁRDU CZ-KOREK 1946-48, 294, LXI. Tábla 4.
		33	PÁRDU CZ-KOREK 1946-48, 295, LXI. Tábla 6.
		40	PÁRDU CZ-KOREK 1946-48, 295, LXI. Tábla 7.
		43	PÁRDU CZ-KOREK 1946-48, 295, LXI. Tábla 8-11.
		szórvány 1	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 18.
		szórvány 2	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 18.
		szórvány 3	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 18.
		szórvány 4	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 18.

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
63	Tápiószele-Szumrák	55	PÁRDU CZ 1950, 69.
64	Tápiószele	szórvány	DINNYÉS 1973, 45, IX. tábla 10.
65	Tiszadob-Gyermekváros	szórvány	ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1995, 18.
66	Tiszadob-sziget	34	ISTVÁNOVITS 1993a 110 Abb. 16./3.
67	Tiszafüred-Nagykenderfölkdek	-	FODOR 1976, 61.
68	Tiszakarád-Inasa	1	GÁDOR-HELLEBRANDT- SIMÁN 1979, 114.
		2	GÁDOR-HELLEBRANDT- SIMÁN 1979, 114.
69	Tiszaladány-Nagyhomokos	1	LOVÁSZ 1990, 11.
70	Tiszalök-Rázompusztá	1	MÉRI 2000, 121, 8. kép 7.
		1	MÉRI 2000, 121, 8. kép 6.
		szórvány	PÁRDU CZ 1959, 330, Taf. XXIII/1.
71	Tiszavalk-Kenderfölkdek	1	GARAM-VADAY 1990, 171, Abb. 2/5.
		6	GARAM-VADAY 1990, 188, Abb. 11/13.
		17	GARAM-VADAY 1990, 192, Abb. 19/8.
72	Törökszentmiklós-Surján-Újtelep	szórvány	VADAY 1989, 284, Taf. 135/10.
73	Tura-Galábos u. 22.	szórvány	CSONGRÁDINÉ 1988, 35.
74	Újszentiván-Téglagyár	3	REIZNER 1903, 49.
75	Újverbász-Kendergyár (ma Врбас/Vrbas, Szerbia)	2	PÁDU CZ 1950, 39, CIX. tábla 8.
76	Vajsztka (ma Bajtka/Vajska, Szerbia)	1	PÁRDU CZ 1950, 76, XCI. tábla 7.
77	Versec-Nagyrétt (ma Вршац/Vršac, Szerbia)	szórvány	BARACKI 1961, 118.
78	Vizedpusztá (ma Vizejdia, Románia)	1	VADAY 1986, 199.
79	Vöröstemplom-Zoltán téglagyár (ma Црвена Црква/Crvena Crkva, Szerbia)	szórvány	PÁRDU CZ 1931, 81.
80	Alsóveresmart (ma Маха Копаня/Mah Kopanja, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 116-117, VII. tábla 3.

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
81	Aranyosmeggyes (ma Medieșu Aurit, Románia)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VII. tábla 1.
		szórvány	MATEI-STANCIU 2000, 214, PL. 33/1.
		szórvány	MATEI-STANCIU 2000, 214, PL. 33/2.
		szórvány	MATEI-STANCIU 2000, 214, PL. 33/3.
81	Aranyosmeggyes (ma Medieșu Aurit, Románia)	szórvány	MATEI-STANCIU 2000, 214, PL. 33/4.
		28 (2 db)	MATEI-STANCIU 2000, 214.
		41	MATEI-STANCIU 2000, 214.
82	Ardánháza-Kostici (ma Арданово/Ardanovo, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 115, IV. tábla 1.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 115, IV. tábla 2.
83	Ardánháza-Rokutni (ma Арданово/Ardanovo, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 114, III. tábla 9.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 114, III. tábla 10.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 114, III. tábla 11.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 115, IV. tábla 5.
84	Ardánháza-Ternik (ma Арданово/Ardanovo, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 115, II. tábla 1.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 115, II. tábla 6.
85	Apa-Kavicsbánya	szórvány	HAMPEL 1896, 177.
		szórvány	HAMPEL 1896, 177.
86	Apa-Moșia Brazilor	szórvány	GINDELE 2010 14, Taf. 119/5.
87	Batár-Halottdomb (ma Братове/Bratove, Ukrajna)	1	KOTIGOROSKO 1988, 8, 2. kép 13.
		2	KOTIGOROSKO 1988, 8, 2. kép 9.
		2	KOTIGOROSKO 1988, 8, 2. kép 10.
		3	KOTIGOROSKO 1988, 9, 2. kép 11.

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
88	Bujánháza-Bélavárhegy (ma Boinești, Románia) (2 db)		VENDE é. n. 411.
89	Csengersima	szórvány	GINDELE-ISTVÁNOVITS 2009, 254, Taf. 224/3.
		szórvány	GINDELE-ISTVÁNOVITS 2009, 118, Taf. 24/16b.
90	Eperjes (ma Prešov, Szlovákia)	szórvány	SCMIEDLOVÁ 1969, 482, Taf. 9./1.
91	Gibárt	szórvány	HAMPEL 1876, 25-26; HAMPEL- BESZÉDES 1876, XXIII/41.
		szórvány	HAMPEL 1876, 25-26; HAMPEL- BESZÉDES 1876 XXIII/40.
92	Kisábránka (ma Сяговороння/Smolovovycja, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 118, VI. tábla 6.
93	Kékcse	szórvány	RICHTHOFEN 1930, 239-140, 149. kép; ISTVÁNOVITS- KULCSÁR 1992, 55, 8. kép
94	Lasztóc (ma Lastovce, Szlovákia) (2 db)		SZEMERE 1857, 292, I, c.
95	Leszna (ma Lesné, Szlovákia)	3	BUDINSKÝ-KRIČKA 1967, 309-311, Obr. 41/3.
96	Magyarcsaholy (ma Cehăluț, Románia)	szórvány	LAZIN 1992, 340, Fig. 2/a.
		szórvány	LAZIN 1992, 340, Fig. 2/c.
		szórvány	LAZIN 1992, 340-341, Fig. 2/d.
		szórvány	LAZIN 1992, 340, Fig. 2/b.
97	Miskolc-Avas	szórvány	SIMON 2011, 167, 1-2. kép.
98	Miskolc-Szirma-Fáskert	b	VÉGH 1975, 74, XIII. Tábla 7.
99	Nagykőpatak (ma Kvakovce, Szlovákia)	szórvány	SCHMIEDLOVÁ-MAČALA 1991, 134, Tab. II/3.
		12 db	SCHMIEDLOVÁ-MAČALA 1991, 134, Tab. II/1-2,4-6, Tab. III/2-8.
100	Nagyvarsány	szórvány	ISTVÁNOVITS 1993b, 127, Table I/2.

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
101	Nyárasdomb-Tupcsa (ma Кленовец/Klenovec, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 116, VI. tábla 7.
102	Szajkófalva (ma Оциї/Osij, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VI. tábla 8.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VI. tábla 9.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VI. tábla 10.
103	Péder (ma Peder, Szlovákia)	szórvány	SCMIEDLOVÁ 1969, 482, Abb. 11./7- 8.
104	Sirok	szórvány	TÖRÖK 1933-34, 193.
		szórvány	TÖRÖK 1933-34, 193.
105	Szánfalva (ma Станово/Stanovo, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 118, VI. tábla 3.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 118, VI. tábla 1.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 118, VI. tábla 4.
106	Szolyva (ma Свалява/Szvaljava, Ukrajna)	szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VIII. tábla 2.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VIII. tábla 3.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VIII. tábla 4.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VIII. tábla 6.
		szórvány	KOBÁLY 1997-98, 117, VIII. tábla 5.
107	Tizsakanyár	szórvány	RICHHOFEN 1930, 239-240.
108	Terpes (3 db)		SZABÓ 1969, 47.
109	Vásárosnamény-Hajnal u. 1.	szórvány	BÓNA 1986, 63, ISTVÁNOVITS 1993b, 127, Table II/2.
		szórvány	BÓNA 1986, 63, ISTVÁNOVITS 1993b, 127, Table II/3.
110	Záhony	szórvány	
111	Zemplén-Szélmalomdomb (ma Zemplín, Szlovákia)	23	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 249, Plate III/32.

	Lelőhely	Sírszám	Irodalom
		23	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 249, Plate IV/4.
		26	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 251, Plate V/14.
		27	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 251, Plate V/15.
		50	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 251, Plate VI/23.
		50	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 251, Plate VI/22.
		69	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 253, Plate VIII/6.
		70	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 253, Plate VIII/8.
		70	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 253, Plate VIII/9.
		147	BUDINSKÝ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 267, Plate XX/10.

1. táblázat: A méréshez gyűjtött lándzsák adatbázisa²³
 Table 1.: Database of the spears collected for metrical analysis

²³ Csókmó és Szilágysomlyó lelőhelyről nincs császárkori leletanyag a Déri Múzeum gyűjteményében. Záhonyról közöletlen lándzsa ismert a múzeum gyűjteményéből.

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

A	B.	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Adács	49	19	14,5	4,8	4,5	12	2	0,23684	0,33103	0,82759
Dusnok- Izsákapuszta	8	18,8	11,6	2,5	7,2	8,7	1,4	0,38298	0,21552	0,75
Cegléd 4/3. lh.	607	33	18,2	4,4	14,8	11	2,8	0,44848	0,24176	0,6044
Csongrád- Berzsényi u.	4	35,7	19,1	4,6	16,6	16,6	3,3- 2,4	0,46499	0,24084	0,86911
Csongrád- Kenderföldek	5	24,5	16	3,5	8,5	13,2	-	0,34694	0,21875	0,825
Csongrád- Kenderföldek	13	27,2	16,2	3,8	11	14,3	2,7	0,40441	0,23457	0,88272
Csongrád- Kenderföldek	48	22,6	13,6	2,2	9	8	2,2	0,39823	0,16176	0,58824
Csongrád- Kenderföldek	60	26	14	2,4	12	7,8	-	0,46154	0,17143	0,55714
Csongrád- Kenderföldek	70	32,5	16,5	2,4	16	15,5	1,8	0,49231	0,14545	0,93939
Csongrád- Kenderföldek	108	28	14	3,5	14	10,5	-	0,5	0,25	0,75
Csongrád- Kenderföldek	114	32	16	4	16	12,5	2,5	0,5	0,25	0,78125
Csongrád- Kenderföldek	123	35,5	18,5	4,3	17	15,5	4	0,47887	0,23243	0,83784
Csongrád- Kenderföldek	137	28,9	5,3	4	13,6	12	2,5	0,47059	0,75472	2,26415
Csongrád- Kenderföldek	r 1	22,5	12,5	3	10	11	2,5	0,44444	0,24	0,88
Csongrád- Kenderföldek	r 2	33	18,5	3	14,5	17,1	2,6	0,43939	0,16216	0,92432
Csongrád- Kenderföldek	r 3	26	9,5	4,4	16,5	6,7	-	0,63462	0,46316	0,70526
Csongrád- Kenderföldek	r 4	34	24	3,3	10	13,7	2,7	0,29412	0,1375	0,57083
Csongrád- Vebdelhalom	21	40	19	4,7	21	18	3,8	0,525	0,24737	0,94737
Hejőpapi	17	25,2	16,5	3	8,7	11,2	2,5	0,34524	0,18182	0,67879

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

A	B.	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Hévízgyörk- Római kat. templom	28	13,7	7,2	2,2	6,5	5	1,6	0,47445	0,30556	0,69444
Hévízgyörk- Római kat. templom	28	13,2	7,2	2	6	4,6	1,5	0,45455	0,27778	0,63889
Hortobágy- Poroshát	IV/1 2	19	11,1	2,2	7,9	9	1,6	0,41579	0,1982	0,81081
Hortobágy- Poroshát	VI/2 6	17	10	5	7	6,2	2,5	0,41176	0,5	0,62
Kántorjánosi- Homoki-dűlő	1	35,2	4,8	5	12,3	21	3,3	0,34943	1,04167	4,375
Künszenmáton	r	24,7	15,5	4	9,2	11,8	2,2	0,37247	0,25806	0,75806
Madaras- Halmok	172	13,6	8,1	3,7	5,5	4,8	2,2	0,40441	0,45679	0,59259
Madaras- Halmok	257	18,8	11,8	4,3	7	8,5	1,5	0,37234	0,36441	0,72034
Madaras- Halmok	320	19,5	14	4,5	5,5	8,5	2	0,28205	0,32143	0,60714
Mezőszemere- Kismari-fenék	13	23	13,3	2	9,7	9,6	2	0,42174	0,15038	0,7218
Mezőszemere- Kismari-fenék	30	20	13,5	5	6,5	10,8	1,8	0,325	0,37037	0,8
Mezőszemere- Kismari-fenék	41	28,6	17,2	4,6	11,4	14	3,2	0,3986	0,26744	0,81395
Mezőszemere- Kismari-fenék	42	30,2	7,8	4,8	12,4	14,8	3	0,4106	0,61538	1,89744
Nagyúr- Gömbölyjárás	10	29	19,6	5,4	9,4	16,2	2	0,32414	0,27551	0,825
Sándorfalva- Eperjes- Ívópatak	3	26,8	18,6	3,2	8,2	2	15,2	0,30597	0,17204	0,10753
Tápé-Malajdok	21	26	15	4,8	11	11,7	3,6	0,42308	0,32	0,78
Tápé-Malajdok	r. 1	37,6	18,1	4	19,5	15	3	0,51862	0,22099	0,82873
Tápé-Malajdok	r. 2	27,6	13,9	4	13,7	12,4	2,6	0,49638	0,28777	0,89209
Tiszadob- Gyermekváros	r. 3	17,5	7,5	2	10	5,2	1,5	0,57143	0,26667	0,69333

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

A	B.	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Tiszadob-sziget	34	31,2	13,2	3,6	18	13	3	0,57692	0,27273	0,98485
Tiszalök- Rázompusztá	1	28	20,3	2,7	6,7	10,4	2	0,23929	0,133	0,51232
Tiszalök- Rázompusztá	s	16,8	9,8	3,2	7	7,8	-	0,41667	0,32653	0,79592
Tiszavalk- Kenderföldék	6	20,2	12,2	4,1	8	8,8	2,5	0,39604	0,33607	0,72131
Tiszavalk- Kenderföldék	17	20,3	12,5	5,2	7,8	9,6	2,4	0,38424	0,416	0,768
Apa- Kavicsbánya	s	22,5	14,5	3	8	11,5	1,5	0,35556	0,2069	0,7931
Apa- Kavicsbánya	s	30,8	22,5	3	8,3	27	2	0,26948	0,13333	1,2
Apa-Mosja Brazilor	s	17,3	12	2,5	5,3	7,5	1,5	0,30636	0,20833	0,625
Alsóveresmart	s	11,5	6,7	2,2	4,8	4,4	2	0,41739	0,32836	0,65672
Áranyosmeggyes	s	23	15	2,4	8	10	1,6	0,34783	0,16	0,66667
Áranyosmeggyes	s	20	9,6	2,2	10,4	7,4	1,2	0,52	0,22917	0,77083
Áranyosmeggyes	s	19,2	16,4	3,2	2,8	13,4	1	0,14583	0,19512	0,81707
Ardánháza- Kostici	s	28,5	22	4	6,5	13,7	1,5	0,22807	0,18182	0,62273
Ardánháza- Kostici	s	20	11,5	3,4	8,5	6,7	1,5	0,425	0,29565	0,58261
Ardánháza- Rokutni	s	26,3	17,3	3,7	9	14,3	-	0,34221	0,21387	0,82659
Ardánháza- Rokutni	s	29	14,7	4	14,3	11,9	2	0,4931	0,27211	0,80952
Ardánháza- Ternük	s	25,5	19,5	4	6	13,2	2	0,23529	0,20513	0,67692
Ardánháza- Ternük	s	21	12,3	3	8,7	9	2	0,41429	0,2439	0,73171
Batár- Halottdomb	1	12,7	7,5	2,6	5,3	5,2	2	0,41732	0,34667	0,69333
Batár- Halottdomb	2	17,4	11,4	2,5	6	10,7	2	0,34483	0,2193	0,9386
Batár- Halottdomb	2	10,6	7,3	2,6	3,3	5,3	2	0,31132	0,35616	0,72603

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

A	B.	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Batár- Halottdomb	3	23	17,7	4,5	5,3	10	2	0,23043	0,25424	0,56497
Csengersíma	s 1	23,5	14,6	4,5	8,9	14,2	2,5	0,37872	0,30822	0,9726
Csengersíma	s 2	20	13,5	5	6,5	7	2	0,325	0,37037	0,51852
Gibárt	s 3	14	9	3	6	7	2	0,42857	0,33333	0,77778
Kékcse	s 4	14,1	10,1	2,5	4	5,6	1,7	0,28369	0,24752	0,55446
Kisábránka	s	32	18,8	3,6	13,2	12,4	2	0,4125	0,19149	0,65957
Magyarcsaholy	s	25,8	19,6	5,4	6,2	17,3	1,5	0,24031	0,27551	0,88265
Magyarcsaholy	s	12,7	8,1	3	4,6	4,8	2	0,3622	0,37037	0,59259
Miskolc-Avas	s	17,2	10,6	2,3	6,6	7,5	1,8	0,38372	0,21698	0,70755
Miskolc- Szirma-Fáskert	b	27,5	12,1	3	15,4	9,4	-	0,56	0,31915	0,77686
Nagykőpatak	s	30,4	23,8	4,4	6,6	21,1	2,5	0,21711	0,18487	0,88655
Nyárasdomb- Tupcsa	s	28,5	20,1	4	8,4	16	2	0,29474	0,199	0,79602
Szajkófálva	s	21,5	16,5	3,6	4,8	11,2	2	0,22326	0,21818	0,67879
Szajkófálva	s	25,5	12,3	4	9,2	10,4	2	0,36078	0,3252	0,84553
Szánfalu	s	33,5	22,7	4	10,8	16	-	0,32239	0,17621	0,70485
Szolyva	s	23,5	14,3	3,6	9,2	8	2	0,39149	0,25175	0,55944
Szolyva	s	19	11,4	3,2	7,6	5,2	1,6	0,4	0,2807	0,45614
Zemplén- Szélmalom- domb	26	28,7	11,4	2,5	7,3	17,2	2	0,25436	0,2193	1,50877
Zemplén- Szélmalom- domb	27	14,9	12,2	6	2,7	6,6	2	0,18121	0,4918	0,54098
Zemplén- Szélmalom- domb	50	37,3	26,1	6	11,2	22	2	0,30027	0,22989	0,84291
Zemplén- Szélmalom- domb	50	19,3	13,1	3,5	6,2	9	2	0,32124	0,26718	0,68702
Zemplén- Szélmalom- domb	69	23,4	14,8	4,2	8,6	10,5	1,6	0,36752	0,28378	0,70946

HULLÁM D. – HULLÁM G., MI MELLETT TÖRÜNK LÁNDZSÁT?

A	B.	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Zemplén-Szélmalom-domb	70	28	16,5	4	11,5	10,5	2	0,41071	0,24242	0,63636
Zemplén-Szélmalom-domb	70	18	13	3	5	10	2	0,27778	0,23077	0,76923
Vásárosnamény-Hajnal u. 1.	szór-vány	14	10	3	2	7	2,1	0,14286	0,3	0,7
Vásárosnamény-Hajnal u. 1.	szór-vány	28,2	21,1	1,8	7,1	4	2,1	0,25177	0,08531	0,18957

2. táblázat: A mérés során használt adatállomány²⁴
 Table 2.: Data of the spears used during the metrical analysis²⁵

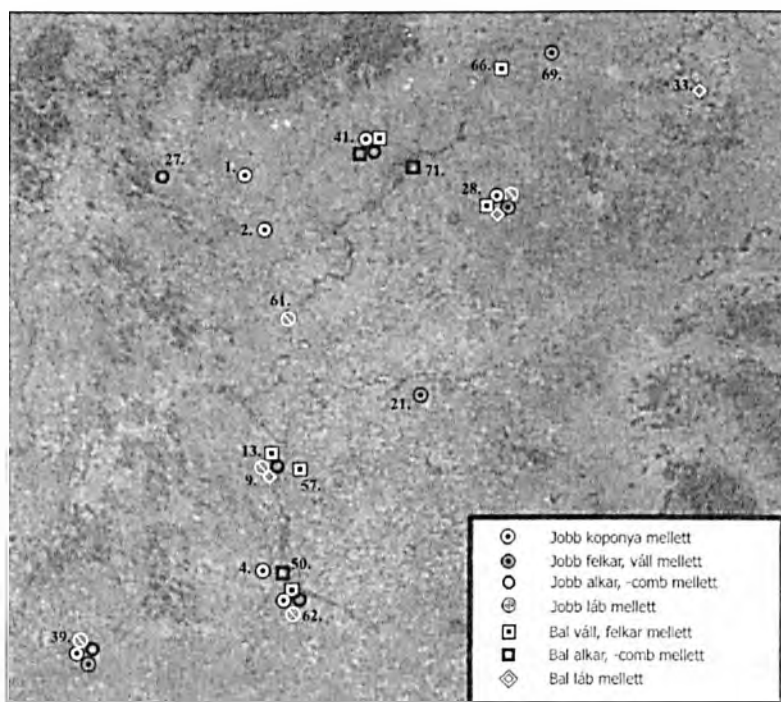
²⁴ A táblázat oszlopcímeinek rövidítései: A – lelőhely; B – sírszám; C – lándzsa teljes hossz; D – penge hossz; E – penge hossz; F – köpű hossza; G – penge hegyének hossza; H – köpű átmérője; I – köpű hossza / lándzsa teljes hossza; J – penge szélessége / penge hossza; K – penge helyének hossza / penge hossza.

²⁵ A táblázat egyéb rövidítései: g – gödör; s – szórvány.

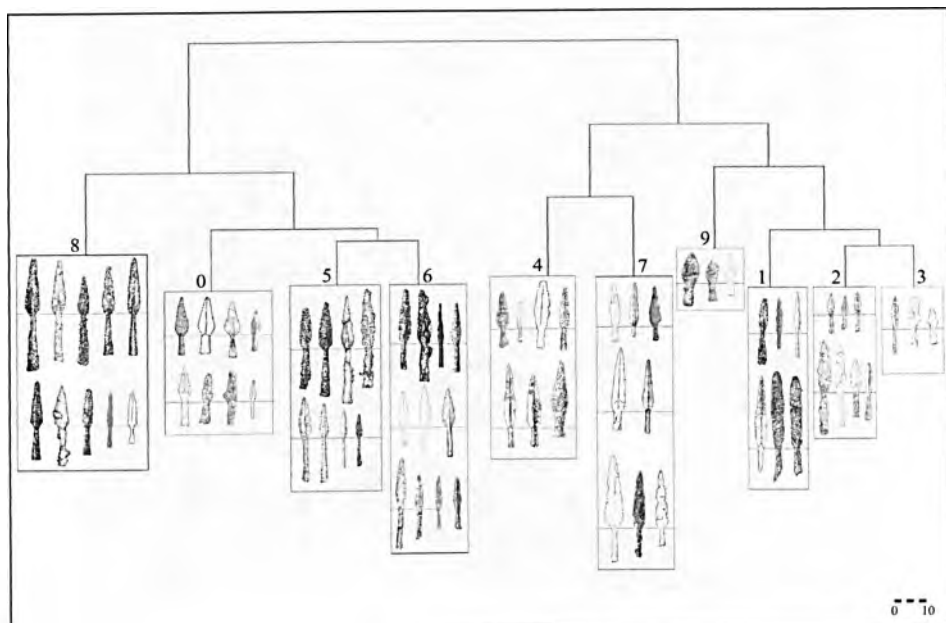
SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

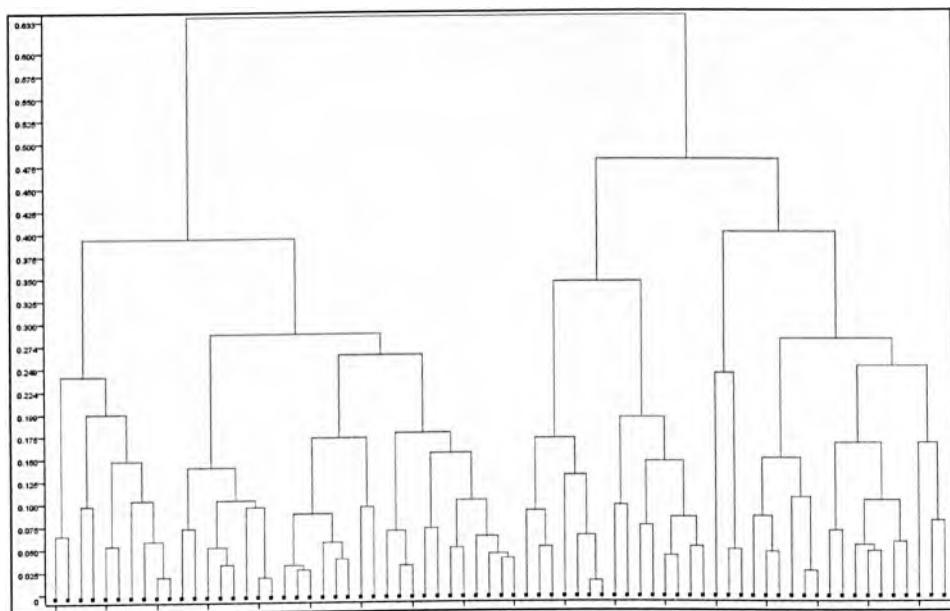
1. tábla: A Kárpát-medencei szarmata és Przeworsk kultúrkörhöz köthető lándzsák lelőhelyei.
Plate 1.: Spearheads connected to the Sarmatian and Przeworsk cultural circle in the Carpathian-basin.

2. tábla: A szarmata lándzsák testrájuk szerinti diszpozíciója.
Plate 2. Disposition of the Sarmatian spearheads in relation to the bodies.

3. tábla: A végső klaszteranalízis dendrogramja.
 Plate 3. The dendrogram of the final cluster analysis.

4. tábla: A klaszteranalízis által létrehozott csoportok lándzsái.
 Plate 4. Spearheads of the groups, which was created by the cluster analysis

JELMAGYARÁZAT

A 3. táblán szereplő lándzsák lelőhelye sorrendben, balról jobbra (the individual findspots of the spearheads are the following from left to right):

Mezőszemere-Kismarifének, 30; Batár-Halottdomb 2; Madaras-Halmok 257; Tiszavalk-Kenderföldek 6; Batár-Halottdomb 1; Tiszavalk-Kenderföldek 17; Tiszalök-Rázompusztá, szórvány; Gibárt; Apa-Kavicsbánya; Szánfalva; Aranyosmeggyes; Csongrád-Kenderföldek, szórvány 4; Csongrád-Kenderföldek 16; Csongrád-Kenderföldek 48; Hévízgyörgyk 1; Alsóveresmart; Hévízgyörgyk 2; Cegléd 607; Zemplén-Szélmalomdomb 70; Ardánháza-Kostici; Szolyva; Szolyva; Magyarcsaholy; Csengersima szórvány 2; Madaras-Halmok 320; Kékce; Batár-Halottdomb 3; Alattyán 13; Ardánháza-Kostici; Ardánháza-Ternik; Szajkófalva; Csongrád-Kenderföldek 108; Csongrád-Kenderföldek 114; Aranyosmeggyes; Ardánháza-Rokutni; Csongrád-Kenderföldek 123; Tápé-Malajdok szórvány 1; Tiszadob-Gyermekváros; Miskolc-Szirna-Fáskert; Hortobágy-Poroshát IV./12; Csongrád-Kenderföldek 5; Apa-Kavicsbánya; Mezőszemere-Kismarifének 13; Kisábránka; Zemplén-Szélmalomdomb 50; Zemplén-Szélmalomdomb 69; Kun-szentmárton; Ardánháza-Ternik; Dusnok-Izsákapusztá; Miskolc-Avas; Nagyőpatak; Aranyosmeggyes; Adács 49; Magyarcsaholy; Zemplén-Szélmalomdomb 70; Nyárasdomb; Nagyút-Gömbölyjárás 10; Zemplén-Szélmalomdomb 50; Csongrád-Vendelhalom 21; Tiszadob-Sziget 34; Batár-Halottdomb 2; Csengersima szórvány 1; Csongrád-Kenderföldek 70; Csongrád-Kenderföldek szórvány 2; Tápé-Malajdok szórvány 2; Csongrád-Kenderföldek 13; Csongrád-Berzsenyi utca 4.; Csongrád-Kenderföldek szórvány 1; Zemplén-Szélmalomdomb 27; Hortobágy-Poroshát VI./26; Madaras-Halmok 172.

A 4. táblán szereplő lándzsák lelőhelye sorrendben, balról jobbra (the individual findspots of the spearheads are the following from left to right):

0: Mezőszemere-Kismari-fenek 30; Batár 2; Tiszavalk-Kenderföldek 17; Gibárt; Tiszavalk-Kenderföldek 6; Tiszalök-Rázompusztá szórvány; Madaras-Halmok 257, Batár 1.

1: Csongrád-Kenderföld 48; Apa- Moşia Brazilor; Aranyosmeggyes; Szánfalva; Csongrád-Kenderföldek 16; Csongrád-Kenderföldek szórvány 4

2: Hévízgyörk-Római katolikus templom 01; Alsóverestmart; Hévízgyörk-Római katolikus templom 02, Cegléd; Zemplén-Szélmalomdomb 70; Ardánháza-Kostici; Szolyva

3: Szolyva; Csengersima; Magyarcsaholy

4: Madaras-Halmok 320; Kékcse; Batár 3; Szajkófalva; Ardánháza-Kostici; Ardánháza-Ternik; Alattyán

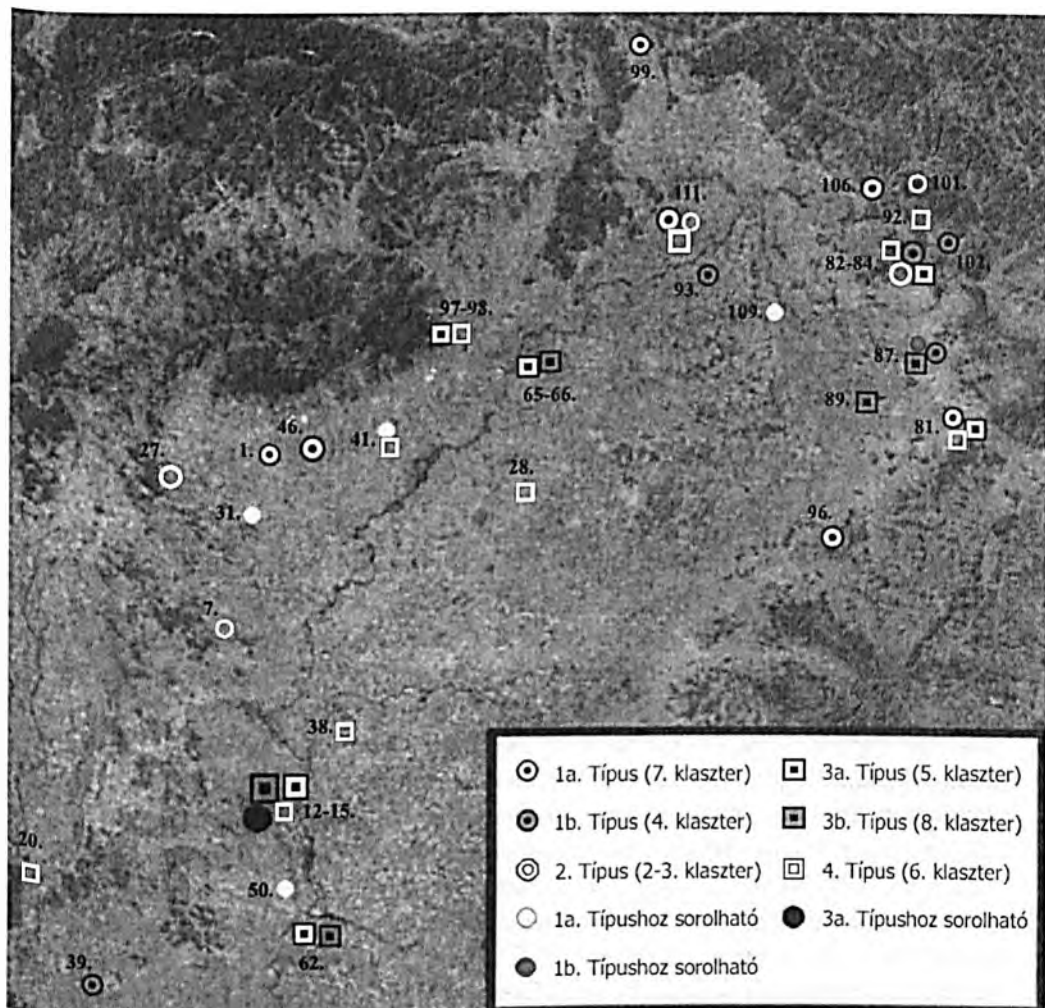
5: Csongrád-Kenderföldek 108; Csongrád-Kenderföldek 114; Tápé-Malajdok szórvány 01; Csongrád-Kenderföldek 123; Ardánháza-Rokutni; Miskolc-Szirma-Fáskert; Aranyosmeggyes; Tiszadob-Gyermekváros

6: Csongrád-Kenderföldek 5; Hortobágy-Poroshát IV/12; Apa-Kavicsbánya; Kunszentmárton; Zemplén-Szélmalomdomb 50; Zemplén-Szélmalomdomb 69; Mezőszemere-Kismari-fenek 13; Kisábránka; Ardánháza-Ternik; Dusnok-Izsákapusztá; Miskolc-Avas

7: Zemplén-Szélmalomdomb 70; Aranyosmeggyes; Adács; Nagyköpatak; Nyárasdomb; Zemplén-Szélmalomdomb 50; Nagyút-Göbolyjárás; Magyarcsaholy

8: Csongrád-Vendelhalom; Csongrád-Berzsenyi utca 4; Tiszadob-sziget 34; Csongrád-Kenderföldek 70; Csongrád-Kenderföld szórvány 02 ; Csongrád-Kenderföldek 13; Tápé-Malajdok szórvány 02; Csongrád-Kenderföldek szórvány 01; Csengersima 01; Batár 2.

9: Madaras-Halmok 172; Hortobágy-Poroshát VI/26; Zemplén-Szélmalomdomb

5. tábla: A lándzsatípusok földrajzi megoszlása.
Plate 5. Geographical distribution of the spearhead types.

A CLUSTER ANALYSIS OF PRZEWORSK AND SARMATIAN SPEARHEADS

(Abstract)

In this study we have investigated the application of a methodology providing a frame work for the classification of spearheads based on their metric data. The essence of this methodology is a cluster analysis using the proportions of spearheads, which eliminates the need of subjective selection and evaluation. The investigated data set contained the metric data of Sarmatian and Przeworsk spearheads from the Carpathian Basin. Generally, there is no specific disposition of spearheads within Sarmatian inhumation graves, even if they are located in the same cemetery. Most frequently the spearheads are deposited together with swords or shields, along with other accompanying finds (e. g. belt buckles, knives, coins, fire making appliances), which indicate a deceased with belt attachment. In case of Przeworsk graves, similar statements are not possible, as the finds located in the Carpathian Basin are scattered, and only few well documented finds are known. Based on the previous work of Piotr Kaczanowski on the systemization of Przeworsk spearheads, the following proportions were required for the analysis: total length/blade length, blade width/blade length, blade top length/blade length. We have collected 224 spearheads from the Carpathian Basin for this study, however only 86 pieces were usable in the analysis. We investigated the factors affecting the accuracy of measurements (small sample size, deterioration of objects, damage, restoration, etc.), and we considered these factors at the validation of the results. The cluster analysis was performed by a data analysis and data mining software called Knime 2.7.4., using a hierarchical clustering algorithm with default settings. The number of analyzed clusters was set to 10. The results allowed the determination of 4 spearhead types. There were also some residual clusters which contained a collection of different spearheads. This was probably due to low sample size, which prohibited the formation of separate groups based on shape characteristics. In case of all spearhead types and groups we observed a large scattering in terms of geographic profiles.

The applicability of the clustering method is confirmed by the fact that the cluster analysis of the investigated spearheads allowed the identification of additional spearhead types. The described results could possibly be refined by including additional spearheads in the analysis, and by improving the quality of data collection.

VEGETIUS HADTUDOMÁNYI MUNKÁJÁNAK HATÁSA ZRÍNYI MIKLÓS HADÜGYI REFORMJAIIRA

Kákóczki Balázs
DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Debrecen

„(...) vannak olyanok, akik elég bátrak
ahhoz, hogy azt higgyék magukról, hogy
nagy hadvezérek, miután megtanultak lo-
vagolni, fegyverrel a kezükben roharni
vagy mibélyst elolvasták Vegetius tanítá-
sait.”¹

Vegetius *Epitoma rei militaris* című munkáját már a középkor kezdetén integrálták a nyugati művelődéstörténetbe, viszont magyarországi visszhangja - Zrínyi Miklós hadtudományi munkásságáig - viszonylag csekély maradt. Idehaza inkább átdolgozásai és kivonatai terjedtek el, amelyek közül a legismertebbek Aegidius Romanus *De regimine principum* című királytűkre, vagy Beauvais-i Vince *Speculum doctrinale*-jének vonatkozó fejezetei. Azt is tudjuk, hogy Kükküllei János, I. Lajos életrajzírója és Péchy Lukács nyomdász is ismerte Vegetius nevét, sőt a 15. századi humanista krónikás Galeotto Marzio, Hunyadi Mátyás jeles mondásainak megőrkítője, azt sejteti velünk, hogy a király valamilyen szinten ismerte Vegetiust és a többi klasszikus szerzőt. Mégis az első komolyabb kivonatot az egyetlen nemzetközi szinten is számon tartott hadtörténetírónk, Zrínyi Miklós készítette el a „Foglalat”-ról. Zrínyi részben római minták révén kívánta új alapokra helyezni a magyar királyság hadszervezetét. Ez a kezdeményezés nem volt egyedi, és szerves részét képezte azoknak a 16-17. századi, elsősorban a Németalföldről kiinduló reformoknak, amelyek az antik minták restaurálására törekedtek.

Már a „Magyar Mária” jelző is remekül szimbolizálja Zrínyinek az ókori, ezen belül is a római hadtudományok iránti kötődését. Hadtudományi munkái arról tanúskodnak, hogy kiválóan ismerte az antikvitás irodalmát; számtalanszor hivatkozott Xenophónra, Arrianusra, Curtius Rufusra, Sallustiusra, Lucanusra, de olvasta Polybius, Livius vagy Caesar munkáit is. *Aphorismák* című írása egy az egyben Cornelius Tacitus hatását tükrözi. Zrínyi az ókort mintának tekintette saját kora problémáinak megoldásához, vagy a szívügyének tartott magyar had-

¹ Montecuccoli *Aforismi* I. 4. Del Capitano (XX.)

ügyi reformokhoz, és ehhez Vegetius „Foglalat”-át nem hagyhatta figyelmen kívül.

Zrínyi Vegetius-idézetei a *Török áfium ellen való orvosságban* kaptak helyet.² A szöveget valamikor az 1661-64. évi hadjárat elején, valószínűleg 1662 telén vetette papírra. Műfaját tekintve egyrésztől politikai szöveg, másrésztől katonai emlékirat. Központ gondolata az állandó, professzionális alapokon nyugvó, csak is magyarokból álló hadsereg létrehozása, amely hatékony ellenszere lehetne a „török áfiumnak”. Zrínyi tudta mi a teendő: egy ütőképes hadsereg legfőbb ismérvei az erélyes sorozás, az alapos kiképzés és a szigorú fegyelmezés. Azonban keserűen állapítja meg, hogy ezek a „praeceptumok” már régen feledésbe merültek, így szükséges, hogy a régi történetírók „auctoritásával”, közülük is legnagyobb „mesterrel”, Vegetiusszal támassza alá „discursusát”.

Módszertanilag Zrínyi folytatólagosan vetette papírra Vegetius téziscit. Az egész *Áfium* magyar nyelvű, viszont a „Foglalat”-ból latinul idézett, ezzel is igyekezett a szöveghűséget biztosítani. Tartalmi változtatásokra - néhány ritka kivételtől eltekintve - nem törekedett.³

1. Zrínyi azzal a híres idézettel indít, amelyet Vegetius a színopszis és az első könyv tartalomjegyzéke közé szúrt be: „*In omni proelio non tam multitudo et virtus indocta, [quam] [sed] ars et exercitium solent praestare victoriam; (...).*”⁴ Kihagyva a bevezetőt, azonnal rátér az első caputra, amelyben a római népet dicsőíti: „(...) *nulla enim alia re videmus Populum Romanum [sibi] orbem subiecisse [subegisse] terrarum, nisi armorum exercitio, disciplina castrorum, usuque militiae. Quid enim adversus Gallorum multitudinem paucitas Romanorum valuisse? quid adversus Germanorum proceritatem brevis potuisset audere? Hispanos quidem non tantum numero, sed etiam viribus corporis nostris praestitisse manifestum est. Afrorum dolis atque divitiis semper impares fuimus. Graecorum artibus prudentiaque nos vinci nemo unquam dubitavit; sed adversus omnia profuit tironem solertem [sollertem] eligere, ius (ut ita dixerim) [zárójeles kiemelés Zrínyitől] armorum docere, [disciplinam] quotidiano exercitio roborare [cotidiano exercito roborare], quaecumque [enim] evenire in acie atque [in] praeliis [solent] [possunt], omnia in campestri meditatione pernoscere, tenere, indesides vindicare [seuere in desides vindicare]. Scientia enim rei bellicae [domicandi] nutrit audaciam; nemo facere metuit, quod se bene didicisse*

² A mű teljes címe: *Ne bántsá a magyart. Az török áfium ellen való orvosság, avagy a töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum.*

³ Az idézetek a IV. szakaszban, a *Disciplina militaris* részben találhatóak. Az áttekinthetőség kedvéért a szöveget Vegetius caputjai szerint felosztottam és megszámoztam. [...] zárójellel jelöltem Vegetius eredetijét, míg a zárójelben található kurzív [...] Zrínyi betoldására utal. Csak az érdekeltebb változásokat láttam el kommentárral, mivel sok 17. századi szó, kifejezés vagy mondatrész csak grammatikailag tér el az ókori laintól, tartalmilag viszont nem. A vegetiusi szöveg korrigálását Carl Lang kritikái kiadásának segítségével végeztem: Lang 1885, 1-65.

⁴ Zrínyi *Áfium* IV. Disc. Mil. (Veg. Epit. prol.) „*Harcolokban nem annyira a tömeg és tudatlan ritéség szokta a győzelmet megszerezni, mint inkább az ügyeskedés és a gyakorlat.*”

*confidit. Et enim [Etenim] in certamine bellorum exercitata paucitas ad victoriam promptior est; rudis et indocta multitudo exposita [est] semper ad caedem.*⁵

Zrínyi részlete hűen adja vissza Vegetiust. Egy apró eltérés: Zrínyi általánosítja azt a jelenséget, amikor az újoncok naponkénti gyakorlással elsajátítják azokat a dolgokat, amelyek a háborúban előfordulhatnak; vagyis ezek a dolgok rendszeresek (*in acie atque in praeliis solent*). Vegetius szóhasználatát itt feltételes módot sugall: „*in acie atque proeliis possunt*” (ezek a dolgok előfordulhatnak).

2. Az utolsó mondat Vegetiusnál lezárja a caputot. Viszont Zrínyi folytatja az idézést, mégpedig a II. 18. capurból (A katonák nevét és rendfokozatát a pajzs belső oldalára fel kell írni). A caput első három mondatából megtudjuk, hogy azért fontos a pajzsra megkülönböztető jelet tenni (*digmata*), mivel a csata forgatagában a cohors katonái könnyebben megtalálják egymást. A pajzs belső oldalára pedig ráírták a katona nevét, továbbá cohorsának és centuriájának számát, hogy azonosítani lehessen. Vegetius ebből azt a következtetést vonta le, hogy egy jól megszervezett legio olyan, mint egy alaposan megerősített város: „*mindentovább magával viszi mindazt, amire csak szükség lehet egy csatában; (...)*”⁶ Az ellenség így nem támadhatja meg rajtaütésszerűen, még akkor sem, ha sík mezőn kell tábort vernie. Zrínyi elbeszélésébe innentől kapcsolódunk be: „*Si quis igitur pugna publica superare barbaros cupit, in [ut] Divinitatis nutu, dispositione Imperatoris invicti reparentur ex tyronibus legiones, votis [auribus] omnibus petat. Intra breve enim temporis spatium [Intra breue autem spatium temporis] iuniores diligenter electi, et exercitati quotidie [cotidie], non solum mane, sed etiam post meridiem, omni armorum disciplina vel arte bellandi veteres illos milites, qui orbem terrarum integrum subegerunt, facile coaequabunt. Nec enim moveatur Ceasaream, Tuam Majestatem [Nec moueat, quod olim est consuetudo...], quod olim consuetudo [sit] mutata quae viguit, sed huius provisionis et felicitatis [felicitatis ac prouisionis] est perennitas Tua, ut pro salute Reipublicae et nova excogitet, et antiqua restituat. Omne opus difficile videtur antequam tentas [temptes]. Ceterum si exercitati et prudentes viri delectui apponantur [dilectui praeponantur], celeriter [celeriter] manus bellis*

⁵ Zrínyi *Asium* IV. Disc. Mil. (Veg. *Epit.* I. 1.) „(...) Mert a rómaiak – mint látjuk – a harcban való gyakorlottságukkal, seregük fegyelmességével és háborúban való edzettségükkel bódították meg a világot. Mert mit ért volna a gallusok sokasága ellen a rómaiak csekély száma? Mikképp mertek volna ők, a törpék, megmérkőzni a magas, vállas germánokkal? Nyilvánvaló, hogy Hispania lakói mind számban, mind testi erőben különbek voltak a mieinknél. Az afrikaiak mindig surfangosabbak s gazdagabbak voltak, mint mi. Senki sem vonta soha kétségbe, hogy a görögök fortélyosságban és szemességben minket túlszámírnak. De mindezekkel szemben a mi előnyünkre vált, hogy ügyes újoncokat válogattunk, hogy hadi szabályokat állítottunk föl s tanítottunk, a fegyelmet naponkénti gyakorlással megszilárdítottuk, s mindazt, ami a harcban, ütközetben elő szokott fordulni, a harciképzésben megismertettük, ezeket a lapaszatolókat megbecsültük, katonáinkat öntevékenységre neveltük. A hadi tudomány ugyanis növeli a bátorságot, mert senki sem fél azt megtenni, amiről biztosan tudja, hogy jól tanulta meg. Mert a harcban a kisebb, de gyakorlott sereg alkalmasabb a győzelem kivívására; a tudatlan és gyakorlatlan tömeg ellenben mindig ki van téve annak a veszélynek, hogy kardéltre hányják.”

⁶ Veg. *Epit.* II. 18.

*apta poterit aggregari [adgregari], et diligenter institui, quidvis enim efficit solertia [sollertia], neque longitudo aetatis, aut annorum numerus ad artem bellicam tradet, sed continua exercitationis meditatio. Post quanta vulneris stipendia inexercitatus miles semper erit tyro [Neque enim longitudo aetatis aut annorum numerus artem bellicam tradit, sed, post quanta uolueris stipendia, inexercitatus miles semper est tiro].*⁷

A részlet érdekessége az, hogy Zrínyi az utolsó mondatot a II. 18. és 23. caputok egy-egy mondatának összefűzéséből alakította ki. Vegetius caputjának (II. 18.) utolsó mondata így hangzik: „*Quidvis enim efficit sollertia, si competentes non denegentur expensae.*” („Ügyességgel bármit el lehet érni, ha nem tagadjuk meg a szükséges költségeket.”) Zrínyi levágta a mondat második felét és a II. 23. caput két mondatát csatolta hozzá: „*(...) neque longitudo aetatis, aut annorum numerus ad artem bellicam tradet, sed continua exercitationis meditatio.*” (... sem a hosszú szolgálati idő...). Zrínyi később többször is felhívja figyelmünket a költségekre, ezért is érthetően az elhagyott tagmondat mellőzése.⁸ Ez utóbbit leszámítva, tartalmilag itt sem térünk el az eredeti szövegtől; a részlet tökéletesen beillik a kiképzés koncepciójába. Mivel Zrínyi még nem szólította meg császárat (Vegetius ennek már korábban eleget tett), ezért betoldotta a *Cesaream, Tuam majestatem* (Császári felségedet) felszólítást.

Zrínyi az eddigi idézetekkel egy általános képet nyújtott a kiképzés hasznosságáról. A következőkben azokat a követelményeket részletezi, amelyeket az újoncozáskor feltételként szabna meg. A már jól ismert példákkal operál: falusi és városi újoncok közti különbségek (I. 3.), korosztály (I. 4.), testalkat (I. 6.), foglalkozások (I. 7). Úgy látszik, hogy a 17. századra végleg megdőlt az a nézőpont, hogy az újoncokat a mérsékelt égövből kell sorozni (I. 2), mivel Zrínyi eltekintett ettől a népszerű motívumtól. Persze arra is gondolnia kellett, hogy Vegetius érvei már nem állják meg a helyüket: a magyar haderő katonáit nem lehetett a mérsé-

⁷ Zrínyi *Álbum* IV. Disc. (Veg. *Epit.* II. 18, 23.) „*Ha tehát valaki nyílt küzdelemben a barbárokat le akarja győzni, az minden erejéből arra törekszik, hogy az istenek akarata és a császárok rendelete szerint az újoncok légiói győzhetetlenné váljanak. [a helyes fordítás: „(...) a legyőzhetetlen császár rendelkezése szerint az újoncokból létrehozzuk a legiókat” – jav. K. B.] Rövid idő alatt ugyanis a szorgosan megválogatott ifjak, kik napon-ta, nemcsak reggel, de délután is, a fegyvergyakorlatok minden nemét és a hadakozás művészetét is gyakorolják, könnyen elérik ama kipróbált harcok színvonalát, akik a világot meghódították. Ne indítsa meg az császári felségedet, hogy a régi jó szokás, mely érvényben volt, megváltozott; mert a te örökéleted ahhoz az előrelátáshoz és boldogsághoz van kötve, hogy a hazá javára új dolgokat találj ki, a régiakat pedig helyreállítsad. Minden munka neheznek látszik, mielőtt azt megpróbáljuk. Egyébként ha gyakorlott és eszes férfiakra bízunk a katonák kiválogatását, hamar összegyűlekeznek egy bálvorrára alkalmas sereg, s azt gyorsan betaníthatjuk, mert mindent végbevisz a serénység és ügyesség. [Veg. *Epit.* I. 18.] és a hadi mesteriséghez sem a hosszú szolgálati idő, sem az évek nagy száma nem szükséges, hanem a szüntelen való megfontolt gyakorlás. Akárhány évig szolgált is – a gyakorlatlan kutona mindig újonc marad. [Veg. *Epit.* II. 23.]”*

⁸ Zrínyi *Tábori Kis Tracta* VI. Fizetéséről, XII. Élészczerzés, hordozás módjáról, XIII. Más 36 czerről álló táborról.

kelt égövből, vagyis a vegetiusi értelemben vett Itáliából sorozni. Szintén kihagyta az a caputot, ahol Vegetius a magassági követelményeket szabta meg (I. 5).

3. Zrínyi miután megjegyezte, hogy a gyakorlatlan katona mindig újonc marad, néhány sorban összefoglalja a falusi és városi újoncok közti különbségeket: „[...] [De qua parte] *Numquam credo potuisse dubitari aptiorem armis rusticam plebem, quae sub divo et labore nutritur, solis patiens, umbrae negligens [neglegens], balnearum nescia, deliciarum ignara, simplicis animi, parvo contenta, duratis ad omnem laborum tolerantiam membris, cui gestare ferrum, fossam ducere, onus ferre, consuetudo de rure est; [...] et nescio etiam quomodo minus timet mortem, qui minus deliciarum novit in vita.* [nescio quomodo enim minus mortem timet qui minus deliciarum novit in vita.]”⁹

Zrínyi ezzel a néhány sorral az I. 3. caput mondanivalóját kívánta aktualizálni: egy jól szervezett nemzeti hadsereg csakis engedelmes és szívós egyénekből állhat, akik jól tűrik a katonaélet mindenféle viszontagságát. Ezekben az emberekben Vegetius a plebejusi származású colonusokat, míg Zrínyi az egyszerű magyar jobbágyokat és a tanítható, „*fiatal pógárlegényeket*” értette. Mivel folyratólagosan idézett, elhagyta a caput első mondatát („*A következőkben azt kell vizsgáljunk, hogy vajon a faluról vagy városból jött újonc használhatóbb*”). A caput szerkesztésével kapcsolatban érdekesség, hogy megint összefűzött két mondatot. Gondolatmenetét azzal zárta, hogy a parasztembernek megszokott dolog árkot ásni, terhet hordozni (*fossam ducere, onus ferre*). Ezt követően kihagyta azt a részt, ahol a városi újoncok „betöréséről” olvashatunk, majd pedig egy *et* kötőszóval a caput utolsó mondatának második tagmondatát hozzácsatolta a gondolatmenetéhez.

4. A következő szövegrészlet alapja a I. 4. caput. Zrínyi láthatóan elérkezett egy egység végére, mivel új bekezdéssel indított:

„Nunc qua aetate miles eligi [milites legi] conveniat, exploremus.

Equidem [Et quidem] si antiqua consuetudo servanda est, incipientem puebertatem ad delectum [dilectum] cogendam nullus ignorat; non enim tantum celerius, sed etiam perfectius imbibuntur [inbuuntur], quae discuntur a pueris. Deinde militaris alacritas, saltus et cursus ante tentandus [temptandus] est, quam corpus aetate pigrescat; velocitas enim est, quae percepto exercitio strenuum

⁹ Zrínyi *Asium* IV. Disc. Mil. (Veg. *Epit.* I. 3.) „Nem hiszem, hogy valaki kétségbe vonná, hogy katonai szolgálatra legalkalmasabb a paraszti ember, ki a szabad ég alatt a forróságban nő fel, a nap hevét tűri, az árnyékkal nem törődik, fűrdőkre nem vágyik, a gyönyöröket nem ismeri, egyszerű érzésvilágú, kevéssel megelégedett, tagjai minden munkára meg vannak edzve, aki földműves életében megszokta a vasszerszámokkal való munkát, az árokásást, a teherhordást; és – nem tudom, miért –, de kevéssé fél a haláltól az, aki kevesebb gyönyört ismer az életben.”

efficit bellatorem; adolescentes legendi sunt sicut ait Sallustius. Nam primum iuventus simul ac belli patiens erat, in castris per laboris usum militiam discibat [‘Tam simul ac iuventus belli patiens erat, in castris per laborem usum militiae discibat’]; melius enim est, ut exercitatus iuvenis causetur aetatem nondum advenisse pugnandi, quam doleat praeteriisse [praeterisse]. [Habeat etiam spatium universa discendi.] Neque enim parva aut levis ars videtur armorum [esse]; sive equitem, sive peditem saggitarium velis imbuere [imbuere]; sive scutatam armaturae numeros, [omnes] omnesque gestus docere, ne locum deserat, ne ordines turbet; ut missile destinato ictu [et] magnis viribus iaciat, ut fossam ducere, sudes scienter figere norit [nouerit], tractare scutum et obliquis ictibus venientia tela deflectere, plagam prudenter vitare, audacter inferre. Huic taliter instituto tyroni pugnare adversum quoslibet hostes in acie formido non erit, sed voluptas.”¹⁰

Alaposan megfontolandó tanácsokat olvashattunk. Zrínyi eltekintett a „Habeat etiam spatium universa discendi” (Hadd legyen ideje is mindet megtanulni!) rövid részt. Természetesen gyalogos- és lovasíjászok, pajzsosok vagy hajítófegyverek már nem léteztek. Viszont e fegyvernemek kiiktatásával az egész caput elvesztette volna a hitelességét. Zrínyi talán arra gondolt, hogy felhívja a figyelmünket a különféle fegyvernemek (*gyalog, hajdú, álgúsok*) eltérő kiképzési gyakorlatára. A *Tábori Kis Tracta*ból tudjuk, hogy a táborerődítés római mintákat követett, ezért állja meg helyét az árokásás vagy a karók használata.¹¹

5. Átugorva az I. 5. caputot, megérkeztünk az ideális testalkat bemutatásához: „Sed qui delectum acturus est, vehementer advertat [intendat], ut ex vultu, ex oculis, ex omni coformatione membrorum eos eligat, qui implere valeant

¹⁰ Zrínyi *Alfium* IV. Disc. Mil. (Veg. *Epit.* I. 4)

„És most lássuk, milyen életkorú katonákat kell kiválasztani.

Mindenki tudja – ha ugyan a régi szokást meg akarjuk tartani –, hogy a serdülő ifjakat kell a katonai pályára buzdítani. Mert az ifjak nemcsak hamarabb, de alaposabban is elsajátítják azt, amit tanulni kell. Azután a katonai sürgészet, az ugrást, futást addig kell megkísérelni, míg a test a korral nehezkesebbé nem válik; mert a gyorsatág az, ami gyakorlat révén jó katonát teremt. Azért ifjakat kell kiválasztani, amint azt Sallustius is mondja. Mert először is az ifjú, mibelyt a hadiélet fáradsalmaiit éhivelni megtanulta, a táborban, a szüntelen való munkában válik valódi katonává. Mert jobb, ha az ifjú, akit katonának képeztünk ki, arra hivatkozik, hogy a harcra való alkalmasságának ideje még nem jött el, mint az, hogy ha azon bánkódik, hogy az már elmúlt. Mert a hadi mesterség sem nem jelentéktelen, sem nem könnyű; akár a lovas, akár a nyilas gyalog dolgát, akár a pajzsos való bánást s mindezek mozgólatait akarod megtanítani; hogy az újonc helyét el ne hagyja, a rendet meg ne zavarja, hogy a hajítódárdát a meghatározott irányban nagy erővel dobja, hogy sáncot ásní, karót ügyesen leverní tudjon, hogy a pajzsot kezelni, a feljé hajított dárdákat ütével elhárítani, a kelepécét ügyesen kikérülni, s bátran nekiköbanni. Az így gyakorolt ifjának a harcban bármínő ellenséggel küzdeni nem borzalom lesz, hanem gyönyörűség.”

¹¹ Polyb. *Hist.* VI. 31. Zrínyi *Tábori Kis Tracta* I. A hadseteg összeállításáról I, XIII. Más 36 czerről álló táborról.

[officium] bellatoris. Namque non tantum in hominibus, sed etiam in equis et canibus virtus multis declaratur indiciis. [...] Sit ergo adolescens martio operi deputandus, vigilantibus oculis, cervice erecta [erecta cervice], lato pectore, humeris [umeris] musculosis, valentibus digitis [ualentibus brachiis], longioribus brachiis [digitis longioribus], ventre modicus, exilior cruribus [clunibus], suris et pedibus non superflua carne distentis, sed nervorum duritia collectis. Cum haec signa [in] tyrone deprehenderit, proceritatem non magnopere [magno opere] desideres; utilius est enim fortes milites esse, quam grandes.”¹²

Tartalomban itt sem térünk el az eredetitől. Zrínyi kihagyta Vergilius idézetét és néhány szót megváltoztatott. Az egyik ilyen az *officium* (hivatás) betoldása, amely Zrínyi céljait tekintve nem is meglepő: Vegetius mondata „*qui implere valeant bellatoris*” (aki megfelel a harcos követelményeinek), míg Zrínyi mondatának jelentése: „(...), *aki megfelel a katonai hivatás követelményeinek*.” Zrínyi valamiért felcserélte a kar és az ujj jelzőit: az eredetiben „*ualentibus brachiis, digitis longioribus*” (erős karú, hosszú ujjú) szerepel, míg nála: „*valentibus digitis, longioribus brachiis*” (erős ujjú, hosszú karú) áll.

6. A következő sorokban Zrínyi megvizsgálja, hogy milyen foglalkozású újoncok sorozandók be vagy vetendők vissza: „*Sequitur, ut cuius artis [tyrones] vel eligendi vel penitus respuendi sunt [repudiandi sint milites], indagemus. Piscatores, aucupes, dulciarios, linteones, omnesque qui aliquid tractasse videntur ad Gynaecia pertinent, longe arbitror pellendos [esse] a castris. Fabros ferrarios, carpentarios, macellarios, et cervorum aprorumque venatores convenit assumere in societatem militiae [conuenit sociare militiae].*

Et hoc est, in quo totius salutis militiae et republicae vertitur [totius reipublicae salutis uertitur] ut tyrones [tyrones], non tantum corporibus, sed etiam animis praestantissimi eligantur [diligantur]. Vires regni et Romani nominis fundamentum in prima delectorum [dilectus] examinatione consistunt. Nec leve putetur hoc officium [hoc putetur officium], aut passim, aut quibuscunque mandandum, quod apud veteres inter tam varia genera virtutum in Sertorio praecipue constat esse laudatum. Iuventus enim, cui defensio provinciarum, cui committenda bellorum fortuna est [cui bellorum est committenda fortuna], et genere, si copia suppetat, et moribus debet excellere; honestas enim idoneum reddet militem [militem reddit]. Verecundia, dum prohibet fugere, facit esse

¹² Zrínyi *Afinum* IV. Disc. Mil. (Veg. Epit. I. 6.) „*De aki a kiválasztást végzi, különösen vigyázzon arra, hogy arc, szemek és testalkat szerint azokat válassza ki, akik a katonai hivatásra alkalmasak. Mert nemcsak az embernél, de még a lovaknál és kutyáknál is sok jel elárulja képességeiket. A katonasághoz kiválasztandó ifjú legyen tehát élénk szemű, egyenes fejtartású, széles mellű, izmos vállú; erős ujjai, hosszú karjai, kis hasa, vékony lábcsárai, fölösleges hússal nem terhelt lábikrái és lábai legyenek, vagyis ohyanok, amehéket erős inak mozgatnak. Ha ezeket a jeleket az újoncban megtalálod, ne sokat törődj a testmagassággal; a katonák inkább erősek legyenek, mint nagyok.*”

victorem. Quid enim prodest, si exerceatur ignavus? si pluribus stipendiis mereatur [moretur] in castris? Nunquam exercitus profecit [proficit] tempore [belli], cuius in probandis tyronibus caludicavit elector [tyronibus claudicavit electio]. Et quantum usu [et] experimentis [experimentisque] cognovimus, hinc tot ab hostibus ubique illatae [ubique ab hostibus inlatae] sunt clades. Dum longa pax militem negligentius incuriosiusque legit [militem incuriosius legit]; dum honestiores quique civilia sectantur officia; dum [indicti] possessoribus [addicti] tyrones per gratiam aut dissimulationem probantur [probantium], tales sociantur armis, quales domini habere fastidiunt. A magnis ergo viris magna diligenter idoneos convenit eligi iuniores [magnaue diligentia idoneos eligi conuenit iuniores]. Sed huius rei usum dissimulatio longae securitatis abolevit.”¹³

Zrínyi továbbra sem győzi hangsúlyozni, hogy mennyire nélkülözhetetlen az emberanyag minősége és a kiválasztó tisztek szerepe. Az új bekezdéssel is ezt igyekezett érzékeltetni velünk: fontos, hogy milyen foglalkozást űz az újonc, de még fontosabb, hogy a jelölt becsületes legyen, aki nemcsak erejével, hanem jellemével is példát tud mutatni. A caput tartalma egy az egyben átkerült. Számos grammatikai korrekción túl komolyabb átalakítást egyik mondaton sem végzett. Betoldotta a „*totius salus militiae et republicae*” részbe a „katonaságot”. Az utolsó mondat az I. 8. caputból származik, ahol Vegetius az újonc megjelöléséről írt: „*A bélyeggel megjelölt újoncokat tehát naponkénti gyakorlással kell bevezetni a fegyverforgatás tudományába. Ezt a szokást azonban megszüntette a hosszú, biztonságos időszakokkal járó nemtörődomség.*” Kiragadva az eredeti szövegekörnyezetből, Zrínyi szemében a nemtörődomség így arra vonatkozik, hogy régen derekas odaadással válogatták ki az újoncokat, most viszont már nem ez a szokás.

¹³ Zrínyi *Asium* IV. Disc. Mil. (Veg. *Epit.* I. 7-8.) „*Most még az van hátra, hogy kutassuk, milyen mesterségű újoncokat vegyünk fel, s melyeket utasítsunk el. A balászokat, madarászokat, cukrászokat, takácsokat és mindazokat, akik asszonyi dolgokkal foglalkoznak, nézetem szerint távol kell tartani a hadseregtől. A kovácsokat, bognárokat, mészárosokat, szarvas- és vaddisznóvadászokat ellenben fel kell venni a katonák közé. Amitől pedig nemcsak a katonaságnak, de az egész hazának sorsa függ, az – hogy újoncként oly ifjak vétsenek fel, akik nemcsak testben, de lélekben is legkitünőbbek. Az állam ereje és a római név dicőségének alapja az újoncok első megvizsgálásában rejlik. Ne gondoljuk, hogy ez könnyű feladat, vagy hogy különbség nélkül akárkire rábízható, s a régiéknél e képesség Sertorius különös erényei közé tartozott. Annak az ifjúságnak ugyanis, amelyre a tartományok védelmét s a háborúk sorsát bízjuk, ha van választék, származás és erkölcsök szempontjából is kifogástalannak kell lennie, mert a becsület teszi a katonát jó katonává. A szegényérzet, mely a futástól visszatartja, győzvé teszi. Mit használ az, ha a gyárat gyakoroltatjuk? Ha több évig meg is marad a hadi szolgálatban? Az a hadsereg háborúban soha sem lesz jó, amelynek újoncát a toborzó felületesen vizsgálta meg, és – amint tapasztalásból tudjuk – ez volt az oka sok vereségnek, melyet az ellenségtől mindenfelé szenvedtünk, bogy sokáig tartó béke napjaiban az újoncokat hanyagabbul és gondatlanabbul válogatjuk meg, bogy a tisztességesebbek polgári foglalkozást űznek, bogy a ragyosabbak ajánlottait elnézésből és hibáik elpálástolásával beveszik, s így olyanok jutnak a hadsereghez, akiknek uraik szívesen túladnak. A vezető férfiakra tehát az a kötelesség hární, hogy az ifjakat nagy gondossággal válasszák meg. Ennek gyakorlatát azonban a hosszú, színtelen biztonság idejében elfelejtettük.*”

7. Zrínyi az utolsó mondatot követően eltekintett az első könyv maradékától: az újoncok megjelölésétől, a menet begyakorlásától, az úszás megránításától, a különböző fegyverektől, a lóra szállástól, a táborerődítéstől és a teljes második könyvtől is. Végül a harmadik könyv bevezetőjének harmadik mondatától folytatja az idézést: „*Primi [denique] [Lacedemoniū] experimenta pugnarum, de eventibus colligendo remi militares, quam virtute sola vel certe felicitate creditur contineri: ad disciplinae pueritiaeque studia revocarunt, ac magistros armorum iuventutem suam, usum veritatemque pugnandi praeciperunt edocere.* [Primi denique experimenta pugnarum de eventibus colligentes artem proeliorum sripsisse firmantur usque eo, ut rem militares, quae uirtute sola uel certe felicitate creditur contineri, ad disciplinam peritiaeque studia reuocarent ac magistros armorum, quos tacticos appellauerunt, iuventutem suam usum uarietatemque pugnandi praeciperent edocere]. *O viros summa admiratione laudandos, qui eam artem praecipue [qui eam praecipue artem ediscere] voluerunt, sine qua aliae artes esse non possunt. Horum sequentes instituta Romani, martii operis praecepta et usu retinuerunt, et literis [litteris] prodiderunt. [...] Quantum in praeliis Lacedaemoniorum disciplina profuerit (ut omittam caeteros) [Zrínyi kiemelése, ut omittam cetera] Xanthippi declaratur exemplo, qui Atilium Regulum Romanumque exercitum, saepe victorem cum Carthaginensibus, non virtute, sed artis fere solo auxilio [arte solus ferret auxilium], prostratis exercitibus, cepit ac domuit, unoque congressu triumphans, bellum omne confecit. Nec minus [Nec minus] Hannibal, patiturus Italiam, Lacedaemonium doctorem quaesivit armorum, cuius monitis tot consules, tantasque legiones, inferior numero ac viribus, interemit.”¹⁴*

A bevezető első két mondatából meg tudjuk, hogy a makedónok előtt az athéniak és a spártaiak voltak uralkodó helyzetben. Az athéniaknál nemcsak a hadimesterség, hanem más különféle tudományok művelése is virágzott, míg a spártaiak fő gondja inkább a hadimesterség volt. Zrínyi itt vette fel újra a fonalat, és mivel az előző mondata másról szólt, ezért kénytelen volt teljesen átalakítani az első mondatot. Ezek ellenére igyekezett szöveghű maradni, és tartalmilag mindössze annyit változtatott, hogy kivette a „*quos tacticos appellauerunt*” (akiket ők taktikusoknak neveznek) megjelölést. Érthetően kihagyta azt a megállapítást is,

¹⁴ Zrínyi *Áfium* IV. Disc. Mil. (Veg. Epit. III. prol.) „*A lacedaemoniak (spártaiak) voltak az elsők, akik a harcokban szerzett tapasztalatokat összegyűjtve a hadimesterséget, melyről azt hiszik, hogy az csak vitézség és szerencse dolga, az ifjak tanulmánya és gyakorlata tárgyává tették, és a hadi tanítómestereknek megparancsolták, hogy a gyermekeket a fegyverek használatára és a harc különféle módjaira megtanítsák. Oh, dicsőretre méltó férfiak, akik leginkább azt a mesterséget akarták gyakoroltatni, amely nélkül semmi más mesteriség nem virágozhatik. Ezeknek intézményeit követve a rómaiak a hadművészet szabályait nemcsak folytonosan gyakorolták, de írásban is megörökítették. Hogy a harcban milyen hasznos volt a lacedaemoniaknak a hadművészet tudása, mutatja (bogy a többitől ne is szóljak) Xantippus példája, aki Attilius Regulust s a karthagóiakon sokszor győzelmes római haderőt nem erővel és vitézséggel, hanem úgyszólván egyedül a hadművészet segítségével győzte le, fogta el és igazta le, és egy útközben győzte az egész hadjáratot befejezte. Az Itáliába induló Hannibál is spártai hadművészt keresett, s annak tanácsait követve, bár számban, valamint erőben gyengébb volt, sok consult és légióni pusztított el.*”

amikor Vegetius arról szólt, hogy a császár elrendelte, hogy foglalja össze a különféle szerzőknél felhalmozott tudást.

8. „Ergo [Igitur] qui desiderat pacem, praeparet bellum, qui victoriam cupit, milites imbuat [inbuat] diligenter, qui secundos optat eventus, dimicet arte, non casu. Nemo provocare, nemo audet offendere, qui [quem] intelligit superiorem fore si pugnet. [...] Tempore hyemis [hiemis] sub tegulis ac scandulis [de tegulis uel scindulis], quae si deessent, certe [de] cannis, ulva et [ulua uel] culmo et portus tegebantur [portius tegerentur] ad equites, et quaedam veluti basilicae ad pedites, in quibus tempestate vel ventis, aere turbato sub tecto armis erudiebantur exercitus; caeteris [Ceteris] autem [etiam] hybernis [hibernis] diebus, si nives [tantum] pluviaeque cessarunt [cessarent], exerceri cogebantur in campo ne intemissa consuetudine, animi militum debilitarentur [consuetudo et animos militum debilitaret] et corpora; sylvam caedere [Silvam caedere], portare onera, transilire fossas, natate in mari sive flumine [fluminibus], pleno gradu [gradu pleno] ambulare vel currere etiam armatos cum sarcinis suis frequentissime convenit, ut quotidiani [cotidiani] laboris usu [usus] in pace, difficilis non videatur in bello. Sive ergo legio fuerit, sive auxilia, exerceatur assidue [legio sive auxilia fuerint, exerceatur adsidue]. Nam quemadmodum bene exercitatus miles praelium cupit, ita formidat indoctus. Postremo sciendum est, in pugna usum amplius prodesse, quam vires; nam si doctrina cesset armorum, nihil paganus distat a milite.”¹⁵

Zrínyi ismét elérkezett egy gondolati határhoz. Az első két mondat ugyan még a harmadik könyv prologusának része, viszont új bekezdéssel nyitott, ezért érdemesebb volt összevonni ezzel a szövegrésszel. A folytatás a II. 23. caputon nyugszik, amely egy kiváló alkalom volt az összefoglalásra. Zrínyi ezúttal is egy mondat közepébe vágott bele. A mondat első részét elhagyta, mivel számára már az haszontalan információkat hordozott: „Szorgalmas és állandó munkával gyakorol-

¹⁵ Zrínyi *Álfium* IV. Disc. Mil. (Veg. *Epit.* II. 23.) „Aki tehát békeséget óhajt, az készüljön föl a háborúra; aki győzelemre vágyik, az oktassa katonáit szorgalmasan, aki jó sikert kíván, az tudománnyal hadakozzék, s ne próbáljon szerencsét. Senkinek sincs bátorsága azt kihívni vagy megsérteni, akiről tudja, hogy harc esetén az lesz az erősebb. (Veg. *Epit.* III. prol.) Télen cseréppel vagy zsindellyel, ezek hiányában náddal, vesszővel vagy szalmával fedett hegyeken gyakorolták a katonák; a lovasok színekben, a gyalogosok épületekben: a gyakorlatokat esőben, viharban és szélvész idején is folytatták fedél alatt. Egyéb téli napokon pedig, ha hó és eső nem esett, a szabadban kellett gyakorlataikat tartani, hogy a gyakorlatozást abbahagyva, a katonaság teste s lelke el ne puhuljon. Erdőt irtani, terheket hordani, árkokat ugrani, tengerben és folyóban úszni, gyors lépésben és futva járni el nem mulasztották még fegyveresen és terhekekkel is, hogy a fáradalmaknak békében, mindennap való gyakorlása folytán a háború neheznek ne tessenek. Akár légióbeli (római polgár), akár segélyhadhoz tartozó (szövetséges) legyen a katona, folyton gyakoroltassék. Mert amilyen mértékben kívánja a jól begyakorolt katona a harcot, a tanulatlan (gyakorlatlan) öppúgy fél attól. Végül tudnunk kell azt is, hogy a harcban a gyakorlat többet ér, mint az erő; mert ha a katonaságot nem oktatják a haditudományra, a katona semmiben sem lenne különb a parasztnál.”

tatták velük a hajítódárdák, illetve 'szakállas parittyák' célzását is, ohyanmyira, hogy télvíz idején fedőréglákkal, zsindeffel, ha pedig ezek hiányoztak náddal, sással (...)."¹⁶

Zrínyi mielőtt még belefogott volna az utolsó idézetbe, ismét magyarul szólt olvasóihoz és megfogalmazza a legfőbb mondanivalót: „Bizonyára ebben a discursusban jól megláthatjuk, hogyba nem tudom, hogy mennyi hadaink lesznek is és kicsodás bátor szívűek, de ha nem tanítottott a nép, nem tudós, csak semmi haszna leszen; mert nem csak abban áll a tudomány s a hadi mesterség, hogy a vitéz vetekedjék akármiképpen, hanem okossággal.”¹⁷ Vagyis egy professzionális magyar hadsereg működésének kulcsa a katonák állandó tanítása, kiképzése, a gyakorlás folyamatos szinten tartása. Zrínyi úgy látja, hogy a medve erősebb az embernél, a párdúc gyorsabb, az oroszlán serényebb, mégis mindet legyőzte okossággal. És pont ez okozta a magyarok vesztét: „(...) a török nem erővel, nem vitézséggel győzött minket, hanem ravaszsággal és sokasággal.”¹⁸ Mivel a török hadművészet magasabb szinten áll, mint a magyar, ezért csak egy út lehetséges: „Jobbnak kell hát lenniünk, vitézebbnek is, tanultabbaknak is, ha a törököt meg akarjuk verni; mert ha ő több is, semmit sem indulok azon, ha mi jobbak leszünk.”¹⁹ Zrínyi három okot sorolt fel, amiért a magyar hadügy nem tud kibontakozni. Az első, hogy a magyar nem bízik magában úgy, mint a régi rómaiak, „a kikirül szól Vegetius.” Másodsor, hogy tágan értelmezzük a szabadságunkat: egy hajdú vagy egy katona nem lel örömet a tanulásban, nem hagyja magát fegyelmezni; „nem tartván semmi szebb titulust, mint szabad legény nevet.”²⁰ Harmadsor, hogy igyekezetet nem is lehet elvárni sem „embertől sem urtul.” De a magyar probléma gyökerét leginkább ott látja, hogy a tunyaság miatt nehezen alkalmazkodunk, igyekezetünknek pedig semmi eredménye sincsen. Ekkor fordul ismételten csak Vegetiushoz, és talán a legjobb caputot választotta ahhoz, hogy a római mintát rögzítse olvasóiban, keretben foglalva az eddigi fejtegetéseket. Ez a caput az első könyv legutolsó pontja (I. 28.), amelynek címe: „Buzdítás a katonai ismeretek elsajátításra és a római hadierényre”.

9. „[...] In delectu atque [dilectu atquae] exercitatione tyronum [tironum] si quis diligens existere velit [uelit existere], ad antiquam [antiquae] virtutis imitationem facile corroborare poterit [conrobore possit] exercitum; neque enim degeneravit in hominibus martius calor, nec effoetae [effetae] sunt terrae, quae Lacedaemonios, quae Athenienses, quae Marsos [...] progenuere, [...] sed longa [longae] securitas pacis homines partim ad delectationem otii, partim ad civilia traduxit [transduxit] officia. Ita cura rei militaris [exercitii militaris] primo negligentius agi, postea dissimulari, ad postremum olim in oblivionem perducta

¹⁶ Veg. *Epit.* II. 23.

¹⁷ Zrínyi *Áfium* IV. Disc. Mil.

¹⁸ Zrínyi *Áfium* IV. Disc. Mil.

¹⁹ Zrínyi *Áfium* IV. Disc. Mil.

²⁰ Zrínyi *Áfium* IV. Disc. Mil.

cognoscitur. Nec aliquis hoc superiore aetate accidisse miretur, cum post primum Punicum bellum viginti [quatuor circuli] et quod excurrit, annorum pax ira Romanos illos ubique victores, otio et armorum desuetudine enervavit [eneruauerit], ut secundo bello Punico [secundo Punico bello] Hannibali pares esse non possent. Tot itaque ducibus, tot consulibus [Tot itaque consulibus, tot ducibus], tot exercitibus amissis, tum demumque [demum] ad victoriam pervenerunt, cum usum exercitiumque militare perdiscere [condiscere] potuerint. Semper ergo legendi et exercendi sunt iuniores; vilis enim constat erudire armis suorum [suos], quam alienos mercede conducere.”²¹

A caput egy-két mondatral megrövidítve, de a legfőbb tanulságokat hordozva került át. Az első mondatot Zrínyinek mindenképpen ki kellett hagynia; ebben Vegetius a császárhoz szólt és az első könyv célját ismételte meg. Ugyancsak kimaradt egy rövidebb rész a caput közepéből, ahol Vegetius felsorolta a különféle tartományok harci tehetségét. Zrínyi csak a spártaikat, az athéniakat és a marsusokat emelte ki, viszont Vegetius még folytatta a felsorolást a samnisokkal, a makedónokkal, a tessáliaiakkal és egyéb nagy dicsőséget szerzett néppel. Nem valószínű, hogy véletlenül használta a „*rei militaris*” (hadügy, hadtudomány) kifejezést, ahol Vegetius „*exercitus militaris*” (katonai kiképzés) írt. Vegetius első könyve csak a kiképzéshez nyújtott segítséget, viszont Zrínyi ebben a konkrét esetben a reformra szoruló teljes magyar hadügyet érthette. Ebben a szövegrészben markolható meg leginkább a római-magyar párhuzam, az hogy Zrínyi magáévá tette Vegetius beszédét. A magyar hadügy hosszú ideje parlagon hever, csakúgy, mint a római a pun háborúk között. Az egykor legyőzhetetlen magyar virtust újjá kell éleszteni, ahogy tették azt a rómaiak a sajátjukkal, és akkor ismét régi fényében ragyoghat a magyar hadművészet. Az idézet után, immár ismét magyarra átváltva bizonygatja, hogy igenis, ha akarjuk, lehet tenni a tunyaság ellen: „(...) az elszánt akarat kell, nem kell semmi más.”²²

E rövid összefoglalásból megállapíthatjuk, hogy Zrínyi Miklós tudatosan kívánta beépíteni a vegetiusi elveket saját hadügyi reformjában. A kiragadott

²¹ Zrínyi *Asium* IV. Disc. Mil. (Veg. Epit. I. 28.) „Ha valaki az újoncok sorozásában és kiképzésében gondosan kíván eljárni, a régi erény mintájára könnyen megerősítheti a hadsereget; mert sem az emberekből a hadakozásra való hajlam nem veszett még ki, sem a föld, mely spártaikat, albéniakat, marsusokat szült, ki nem fűradott, hanem a bosszú békeés idősorok biztonsága részint a pihenés élvezetére szoktatta, részint a polgári hivatalok felé vonta el az embereket. Ezért látjuk, hogy a hadiügyek először lazábban kezelték, majd elhanyagolták, míg végül már az egész régóta feledésbe merült. Senki ne csodálkozzék, hogy ez már a korábbi időkben megtörtént, hiszen az első pun háború után a bűsz és egynehány éves béke idején azok a mindenütt győztes rómaiak a nyugalomban, elszökve a fegyverektől annyira elpuhultak, hogy a második pun háborúban nem mérkőzhettek Hannibállal. Oh sok hadvezér, consul és sereg elvesztése után végül is csak akkor győztek, amikor a katonai ismereteket újból elsajátították. Az újoncokat tehát mindig válogatni és gyakorlatoztatni kell, mert kétségtelen, hogy olcsóbb a mieinket kiképezni, mint idegeneket zsoldba fogadni.”

²² Zrínyi *Asium* IV. Disc. Mil.

caputokkal azt igyekezett bizonyítani, hogy a római kiképzés elméleti tézisei még a 17. században is megállják a helyüket. Kiegészítve a többi hadtudományi munkával (*Mátyás király életéről való elmélkedések, Discursusok, Aphorismák, Centuriák, Vitéz Hadnagy, Tábori Kis Tracta*), a következő pontok tükröznek vegetiusi, illetve római mintát:

1. nemzeti hadsereg megteremtése
2. vidéki újoncok sorozása, ami Zrínyi kontextusában jól kiképzett, parasztokból álló haderőt jelent (ez kizárja az idegen zsoldosokat és az alkalmatlan nemeseket)
3. elsősorban fiatalokból kell sorozni, ami nem zárja ki az idősebb, nagyobb tapasztalattal bíró nemesek jelenlétét
4. sorozáskor szigorú feltételeknek kell érvényesülni (alkat, bátorság, a katonaelet megpróbáltatásainak elviselése)
5. állandó kiképzés (fizikai és elméleti oktatás)
6. biztos anyagi háttér (zsold, költségvetés stb.)
7. egységes fegyverzet és ruházat
8. professzionális hadvezetés (a hadvezér legyen tanult vezetésre termelt és a hadtudományokban jártas)
9. metodista hadviselés elítélése (szabályszerűségek elvetése, rögtönzés és klasszikus hadicselek alkalmazása)
10. hadtudomány művelése és a magyar hadtörténetírás megteremtése

Ezek a pontok összefoglaló jellegűek, viszont e tanulmány keretében nincs lehetőség arra, hogy részletesen kikutassuk, hogy Zrínyi elméleti és gyakorlati hadvezetésében hol és milyen formában jelentek meg a római hadművészetre emlékeztető elemek. Viszont úgy látom, hogy a témában van mozgástér, hiszen még feldolgozatlanok a tacitusi Aphorismák, vagy a polybiusi mintán alapuló táborerődítés, amely melleleg egy komoly kapcsolódási pont lehet a római és az újkori hadművészet között. Zrínyi Miklós jelentőségét pont ez adja. Tudatosan kutatta korának hadművészeti gyökereit, és számos kortársával (Nassaui Móric, II. Gusztáv Adolf, Wilhelm Dilich, Johann Jacob von Wallhausen stb.) egyetemben felismerte, hogy az ókori/római hadművészet elvei közvetetten vagy közvetlenül, de még mindig éreztetik a hatásukat. Ugyanakkor Zrínyi rájött arra is, hogy hiteltelen lenne kortársai szemében, ha olyan hadtudományi munkát tett volna le az asztalra, amelyben nem hivatkozik Rómára. Noha hadtörténeti munkáinak végleges rendszerezésében váratlan halála megakadályozta, mégis bátran kijelenthetjük, hogy a magyar nemzet egy ilyen tehetséges hadtörténetíróval és gondolkodóval járult hozzá az összeurópai hadtörténelem fejlődéséhez.

IRODALOMJEGYZÉK

- Lang 1885 Lang, C.: *Flavi Vegeti Renati: Epitoma rei militaris*. (Lipsae, 1885)
- Montecuccoli *Aforismi* Raimondo Montecuccoli: Aforismi applicati alla guerra possibile col Turco in Ungheria. In: G. Grassi (ed.), *Opere di Raimondo Montecuccoli* (Torino, 1852).
- Polyb. *Hist.* Tegye I. – Forisek P. (edd.), *Polübiosz történeti könyvei*. (2 vols. Máriabesenyő-Gödöllő, 2002)
- Veg. *Epit.* Várady L. (ed.): Flavius Vegetius Renatus: A hadtudomány foglalata négy könyvben. /In:/ Hahn I. (ed.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. (Budapest, 1963) 751-865.
- Zrínyi *Afium* Az török áfium ellen való orvosság. /In:/ Klaniczay T. (ed.): *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. (Második, javított kiadás, Budapest, 1976).
- Zrínyi *Tábori Kís Tracta* /In:/ Klaniczay T. (ed.): *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. (Második, javított kiadás, Budapest, 1976).

**THE INFLUENCE OF VEGETIUS' MILITARY WORK
ON MIKLÓS ZRÍNYI'S MILITARY REFORMS**

(Abstract)

Vegetius' *Epitoma rei militaris* was integrated to the western cultural history at the beginning of the Middle Ages. However its Hungarian reception remained relatively insignificant 'till Miklós Zrínyi's achievement of military science. In Hungary the adaptations and the extracts were known, for example Aegidius Romanus' mirror of prince *De regimine principum*, or the relevant chapters of Vincent of Beauvais' *Speculum doctrinale*. We are aware of the fact that János Kükküllei, King Louis I biographer and Lukács Péchy typographer knew Vegetius' work, moreover the 15th century humanist chronicler, Galeotto Marzio, who recorded Matthias Corvinus' famous maxims, makes us think that the king knew Vegetius' work and the other classical writers. Yet the first major extract of the "Epitome" was made by our first internationally acknowledged writer of military history, Miklós Zrínyi. Zrínyi wished to base the military organisation of the Hungarian Kingdom partly on Roman traditions. This initiation was not the only one, but was an integral part of the 16-17th century reforms, which had started in the Low Countries, which wanted to renovate the Ancient samples.

In this article I will examine Miklós Zrínyi's Vegetian extract by highlighting the similarities and differences. In addition I will draw up the effects of Ancient art of war on Zrínyi.

RÓMAI KORI BRONZ SARKANTYÚ PÉR-MINDSZENTPUSZTÁRÓL

Masek Zsófia
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest

Az elmúlt években egy római kori bronz sarkantyút találtak a Pérhez tartozó Mindszentpuszta (Győr-Moson-Sopron megye) határában (1. kép).¹ A lelet szórványként került elő a Vezseny-ér medréből, egy mederkotrás során. A sarkantyút nagyjából a partfal és a mederalj találkozásánál, az ér keleti oldalában találták a víz alatt. Mivel azonban a gépi kotrás után került elő, így a szemközi partfal rézsűzéséből is származhat, ahonnan a munkagép a földet a másik oldalra dobta át.² Az ér mindkét partján római településnyomok húzódnak (lásd alább). A lelet nagy valószínűséggel a helyszínen található római lelőhelyhez köthető, ugyanakkor az sem zárható ki teljesen, hogy távolabbi területről sodródott ide.

A sarkantyú bronzból öntött. Nagyméretű, kúpos, üreges tuskéjének szélessége a szár legnagyobb szélességével szinte megegyezik. A tuskét a szártól keskeny bordadísz választja el, amely a körív egy kisebb részén a tagolásba simul, megszűnik. Erősen, ívelten széttartó szárainak keresztmetszete ívelt, középvonaluk enyhén gerincelt. A szárak erősen elkeskenyednek, és egy keskeny taggal elválasztva kisméretű, tagolt, kúpos gombban végződnek. A tüske hegye az egyik oldalon aszimmetrikusan kopott, olyannyira, hogy a hegy átlukadt. Ugyanezen az oldalon a középtengelyben a tüske töve is erősen kopott. A kopásnyomok szerint ez a felület lehetett kitéve használat közben a legnagyobb súrlódásnak, így a kopottabb oldal a felülnézettel azonosítható. A sarkantyút ez alapján a jobb lábon hordhatták. Méretei: hossza 6,2 cm, szélessége 7,2 cm, a szár szélessége 0,4–2,4 cm, a tüske hossza 3,8 cm. (2. kép)

A bronz sarkantyú a Ginalski E6³ sarkantyúk csoportjába tartozik. Ezeket különösen vastag és hosszú tuskéjük különbözteti meg a Ginalski E5, a barbaricum területen jóval elterjedtebb, hasonló keltezésű típusától. A tüske tövének tagolása mindkét típusra jellemző.⁴ Szintén a Ginalski E csoport több

¹ A sarkantyút Lakatos Csaba és Farkas Péter találták. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a találónak, Losonczy Máténak (volt KÖH – KÖI) valamint Szabó Gábornak (ELTE BTK), hogy a lelet közléséhez hozzájárultak, illetve számomra azt lehetővé tették.

² A lelőköri körülmények rekonstruálásáért Lakatos Csabát külön köszönet illeti.

³ GINALSKI 1991, 63, Ryc. 11, 20–22. Azonos JAHN 1921, 51–52, Abb. 55–56. típusal.

⁴ GINALSKI 1991, 62–63.

típusára is jellemző, hogy a rüskét üregesre alakították ki,⁵ amelynek oka a súly csökkentése és az anyagmegtakarítás lehetett.

Az E6 típus szórányosan a Przeworsk-kultúra egész területén elterjedt.⁶ Használata a B₂/C₁–C_{1a} időszakra, a kora és késő császárkor közti átmeneti periódusra keltezhető.⁷ A B₂/C₁–C_{1a} relatív fázis abszolút dátumokhoz kötése, elsősorban a periódus kezdetét illetően, erősen vitatott. Az egyik elképzelés szerint – amelyet Jaroslav Tejral nevével jelezhetünk – kezdete a 2. század hervenes éveire keltezhető. A másik elmélet szerint a B₂/C₁–C_{1a} időszak már a 2. század közepén, legkésőbb 160 körül elkezdődött.⁸ Ezt a relatív időszakot Kazimierz Godłowski kezdetben a Przeworsk-kultúra II. horizontjának nevezte,⁹ amely későbbi relatív kronológiája alapján a kultúra 5. fegyvercsoportjával (*Waffengrabergruppe*¹⁰) esik egybe.¹¹ A C_{1a} periódus vége a szűk keltező értékű leletek, elsősorban a terra sigillaták alapján a korai Severus-kort még biztosan megérte, zárulása egy-két évtizeddel haladhatta meg a markomann–szarmata háborúk végét.¹²

A B₂/C₁–C_{1a} időszak abszolút keltezéséről alkotott elméletek között csak egy-két évtizedes különbségek feszülnek. A vita jelentősége az, hogy az első elképzelés szerint a szorosabb római–barbár kapcsolatok kialakulása, lényegében a késő császárkori tárgytipusok kialakulásának kezdete elsősorban a markomann–szarmata háborúkkal hozható kapcsolatba. A másik szerint azonban a mélyreható kulturális változások a Barbaricum területén már korábban, azaz a háborús eseményektől függetlenül kezdődtek.¹³

A sarkantyú igazi jelentőségét a lelőhely topográfiai helyzete adja meg. A Pannonia területéről ismert sarkantyúkat először Bóna István gyűjtötte össze.¹⁴ Az intercisai és brigetioi bronz példányokat Martin Jahn alapján¹⁵ a 2. század második harmadára – 3. század első felére keltezte.¹⁶ Pannonia magyarországi területéről azóta sem került közlésre újabb példány. Ezzel szemben Alsó-Ausztriában és Morvaországban a leletek száma jelentősen meggyarapodott, és

⁵ GINALSKI 1991, Ryc. 11.

⁶ GINALSKI 1991, 63, Ryc. 12.

⁷ GINALSKI 1991, 63; Tejral 1999, 162.

⁸ GODŁOWSKI 1970, 104, 111; GODŁOWSKI 1994a, 174–175; GODŁOWSKI 1994b, 117–118.

⁹ GODŁOWSKI 1970

¹⁰ GODŁOWSKI 1994a, 169.

¹¹ GODŁOWSKI 1994a, Abb. 1; GODŁOWSKI 1993, 78–79.

¹² GODŁOWSKI 1970, 106; GODŁOWSKI 1994a, Abb. 5; TEJRAL 1999, 186–188.

¹³ TEJRAL 1999, 188–199; GODŁOWSKI 1994a, 119.

¹⁴ BÓNA 1963, 293, 296.

¹⁵ JAHN 1921, 47–53.

¹⁶ BÓNA 1963, 293. A markomann–szarmata háborúk idejében kvád területen újonnan feltűnő tárgytypust a vandál szomszédok hatásának tulajdonította. Véleménye szerint a kvádok a 3. század végéig vandál műhelyekben készült sarkantyúkat használtak. Bóna 1963, 295.

messzemenő következtetések levonására vált alkalmassá. Értékelésüket Jaroslav Tejral végezte el.¹⁷

A Ginalski E típusba tartozó bronz sarkantyúk a noricum–pannoniai ripától északra eső Barbaricumban, valamint provinciális területen (3. kép) is előfordulnak. Jelentősen sűrűsödnek Carnuntum előterében a Morva-folyó alsó folyása mentén, másodsorban pedig a pannonai limes Carnuntumtól Brigetióig terjedő szakaszán, a Duna mindkét partján (4. kép).¹⁸ A limes-menti sarkantyúk egy része katonai objektumokból vagy azok közvetlen közeléből származik (Comagenis/Tulln,¹⁹ Arrabona/Győr,²⁰ Brigetio/Ószöny,²¹ Celamantia/Iža,²² Intercisa/Dunaújváros²³), a másik részük szórványleletként került elő (Enzersfeld, Edelstal,²⁴ Potzneusiedl,²⁵ Pér–Mindszentpuszta). A Morva alsó folyásán szinte kizárólag szórványleletként ismertek,²⁶ kivételt egyedül a Baumgarten a. d. March lelőhelyű hamvasztásos sír alkot.²⁷

A képet kiegészíti a vas sarkantyúk elterjedése (4. kép).²⁸ A limes mentéről Carnuntumból, Gerulatából, valamint egy párkányi kvád gödörházból kerültek közlésre. Pannonia magyarországi területeiről az egyetlen Ginalski E típusú vas sarkantyút Sárszentőrinről ismerjük.²⁹ A szvéb Barbaricum belsőbb területein elsősorban a Morva és a Laa medencéinek településein jelentkeznek.³⁰ Arra már Bóna István felhívta a figyelmet, hogy a kvád sírokból a sarkantyúleletek szinte teljesen hiányoznak.³¹ Ennek megfelelően vas sarkantyúk csak néhány hamvasztásos sír leletei között tűntek fel, amelyek lelőhelye Ábrahám/Ábrahám és Vel'ký Cetín/Nagycétény.³² Hozzájuk csatlakozik egy újabb sírlelet Gbelce/Köbölkút területéről, amely szintén a limes közeli leletek számát gyara-

¹⁷ TEJRAL 1999, 160–167; TEJRAL 2003, 252–255.

¹⁸ TEJRAL 1999, Abb. 22.

¹⁹ TEJRAL 1999, 162, Abb. 21, 6.

²⁰ BÓNA 1963, 247, Kat. 21, Taf. L, 9.

²¹ BÓNA 1963, 247, Kat. 24, Abb. 10, 2.

²² TEJRAL 1999, 162, Abb. 23, 4. Bronz sarkantyú vas tűskével.

²³ BÓNA 1963, 248, Kat. 27. Rajza nem ismert, Bóna István leírása alapján az E1 típusba tartozhatott.

²⁴ TEJRAL 1999, 162, Abb. 23, 5.

²⁵ TEJRAL 1999, 165, Abb. 21, 3.

²⁶ A leletösszefüggésekhez vö. TEJRAL 1999, Abb. 41.

²⁷ TEJRAL 1999, 175–176, Abb. 30, 4–8.

²⁸ Barbaricum elterjedésüket ld. TEJRAL 2002, 166–167, Abb. 8, Fundliste 5.

²⁹ BÓNA 1963, 248, Kat. 28. Tejral munkáiban – pl. TEJRAL 1999, Abb. 21 – a bronz sarkantyúk között szerepel!

³⁰ Vö. TEJRAL 1999, Abb. 40. Egy újabb leletet TEJRAL 1999 gyűjtése óta ld. MIKULOVÁ 2003, 366, Obr. 9,9; TEJRAL 2008, 72, Obr. 4,1. (Chvalkovicích)

³¹ BÓNA 1963, 292.

³² TEJRAL 1999, Abb. 40.

pítja.³³ Végül pedig a mušovi királysírból került elő számos más típusba tartozó sarkantyú mellett egy Ginalski E6 típusú vas sarkantyú töredéke.³⁴

Morvaországon és a dunai limes vonalán kívül az utóbbi időben Pannónia belsőbb területein is felbukkantak a Ginalski E típusú sarkantyúk. Egy Ginalski E1 típusú bronz példány Poetovioból,³⁵ egy E5 típusú vas sarkantyú pedig Siscia területéről ismert.³⁶

A Przeworsk-kultúra anyagával szemben, ahol túlnyomórészt vas sarkantyúk kerülnek elő, a bronz sarkantyúk aránya Morvaországban és a dunai limes mentén kiemelkedően magas.³⁷ Szintén szembeállítható a Przeworsk-kultúrára jellemző tendenciákkal a típusok gyakorisága, mivel a limes előterében és a provinciális területen gyakoriak a Ginalski E csoport olyan, az előképektől legmeszszebre eltávolodott típusai (E6, E7), amelyek a Przeworsk-kultúrában kifejezetten ritkák.³⁸

A jelenséget a kutatás összeköti egyéb, hasonló elterjedési képet mutató bronz- és vas tárgytypusok értékelésével.³⁹ Példaként: a római limes mentén és annak előterében ebben az időszakban feltűnő számos fibulatípus esetében bizonytalan, hogy barbár vagy római területen készülhettek-e. A kölcsön-hatásokra hibrid formák is utalnak.⁴⁰ E tárgyakhoz hasonló területen szóródnak a biztosan római eredetű fegyverek és lószerszámveretek is,⁴¹ és az egyéb római termékek száma is jelentősen megugrik. A leletanyag szóródása az ismert, barbaricum római katonai objektumokkal egy vonalba esik. Ezért feltételezhető, hogy a jelenségegyüttes a markomann háborúk során a térségben feltételezett, közvetlen római katonai jelenléttel hozható kapcsolatba.⁴²

A római–barbár érintkezési területen létrejött, rövid életű kulturális egység fő jellemzői, hogy bennük nem a kvád területre általánosan jellemző formák, hanem távoli, Przeworsk- és Wielbark- elemek bukkannak fel, egymással keveredve, és erősen kötődve a Római Birodalom hatalmi struktúráinak objektumaihoz.⁴³ A

³³ BELJAK 2006, 262, Obr. 5, 7 (Gbelce–Tchelňa, 2/61. sír).

³⁴ PESKA – TEJRAL 2002, 535, B. 17.

³⁵ A sarkantyút még a 19. században találták, kontextusa ismeretlen. A leletet illető információk átengedésért Andrej Preložniknek (Univerza na Primorskem, Piran, Szlovénia) tartozom köszönettel. Közlése sajtó alatt van.

³⁶ RADMAN-LIVAJA 2004, 104, Tabla 55, 394. A lelet szintén szórvány. Több más típusú vas sarkantyúval együtt a Kulpa folyó kotrása során került elő, ld. RADMAN-LIVAJA 2004, 102. Köszönöm Andrej Preložniknek, hogy a leletre a figyelmemet felhívta.

³⁷ TEJRAL 1999, 160, 193; TEJRAL 2003, 255.

³⁸ TEJRAL 1999, 167.

³⁹ TEJRAL 1999, Abb. 40–41.

⁴⁰ TEJRAL 1999, Abb. 36–38.

⁴¹ TEJRAL 1999, Abb. 42.

⁴² TEJRAL 1999, 189–193.

⁴³ TEJRAL 1999, 193–197; TEJRAL 2003, 257.

kutatás nem egységes abban, hogy az idegen tárgytipusok mennyire hozhatók összefüggésbe új népelemek tömeges méretű délre vándorlásával.⁴⁴ A tárgyak átalakult formakincse azonban a Barbaricum távolabbi területei felé sugározta vissza a provinciális római kultúra hatását, és mélyre hatóan befolyásolta az északi Barbaricum tárgyi kultúrájának későbbi fejlődését.

A sarkantyúk kulturális szerepéről kialakuló kép a Kárpát-medencében nem egyedülálló. Hasonló kölcsönhatás tételezhető fel a leletek alapján északkeleten, Dacia Porolissensis előterében is. Dacia területéről elsősorban bronz sarkantyúk ismertek, nagyrészt az északi limes vonaláról.⁴⁵ Ezzel szemben a szomszédos barbár területeken, a Przeworsk-kultúrához tartozó vagy annak erős hatását mutató sírokban és a települések anyagában szinte kizárólag vasból készült példányok találhatóak.⁴⁶ Jaroslav Tejral csak egyetlen bronz sarkantyút ismer a barbaricum területéről, Muhi–Kocsmadombról.⁴⁷ Ezt két gíbárti példánnyal egészíthetjük ki.⁴⁸ Mindhárom Borsod-Abaúj-Zemplén megyei bronz sarkantyú a Ginalski E7 típusba tartozik, amely az E6 típussal megegyezően a B₂/C₁–C_{1a} időszakra keltezhető.⁴⁹

A Ginalski E típusú sarkantyúk keleti előfordulásának határa a Dnyeper vidéke és a Krím-félsziget. Itt a közép-európai germán világgal való kapcsolat bizonyítékának tekinthetők, de elsősorban a zománccal díszített példányok alapján helyi gyártásuk sem zárható ki.⁵⁰ Azaz ebben az esetben is feltételezhető, hogy az előfordulási terület határvidékén a tárgytipus sajátos, önálló fejlődésen ment át.

A római–barbár kontaktzóna B₂/C₁ fázisra keltezhető bronz sarkantyúiról általánosságban nem dönthető el biztosan, vajon római vagy barbár műhely termékei lehettek-e. A Ginalski E6 típus azonban egyértelműen Morvaországban, elsősorban a Morva alsó folyásán koncentrálódik (4. kép). A pannoniai elterjedés keleti határát jelenleg a mindszentpusztai és brigetiói leletek adják. Ezek esetében

⁴⁴ TEJRAL 1999, 138–156, 188; vö. GODŁOWSKI 1993 73–74.

⁴⁵ Leőhelyeiket ld. TEJRAL 2003, 255, Abb. 10 – HOREDŤ 1982, Abb. 14, 1–4. és Abb. 20. nyomán.

⁴⁶ Tejral 2003, Abb. 11; ARDELEANU 2009; HULLÁM 2009, 48–51; GINDELE 2010, 181–182. ARDELEANU 2009 alapján a területen csak egyetlen leőhelyről ismert két darab Ginalski E6 típusú vas sarkantyú, ld. Ardeleanu 2009, 58, 61, Kat. 6b, Fig. 4, 4–5. (Ardanovo/Ardánháza–Ternik). Ezeket egy-egy Heves és Szabolcs-Szatmár-Bereg-megyei szőrvánnyal, valamint további hat, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szőrvánnyal egészíthetjük ki – utóbbiak azonban a Kárpát-medence más területeiről, pl. a kvád Barbaricumából is származhatnak. Vö. HULLÁM 2009, 50.

⁴⁷ TEJRAL 2003, 255, Abb. 1, 9. ld. még K. VÉGH 1975, 76, Kat. 45, XVIII. tábla 1.

⁴⁸ HULLÁM 2009, 20, 4. tábla 1, 6.

⁴⁹ HULLÁM 2009, 50–51. A két terület közé eső Északi-középhegység sarkantyúleleteinek teljes körű gyűjtését Bóna István óta – BÓNA 1963, 297, Abb. 12. – nem végezte el a kutatás. Ezeket a 4. képen nem tüntettem fel.

⁵⁰ KAZANSKI 1994, 431, Fig. 1.

felvethető, hogy a Morva vidékéről származnak, de a leletek száma műhelykérdések vizsgálatához még túlságosan alacsony.

A tágabb összefüggések vizsgálata után érdemes a lelet mikroregionális kontextusát is szemügyre venni. A megtalálók szerint a területen, az ér mindkét partján manapság is nagy mennyiségű római kerámia gyűjthető.⁵¹ A helyszín nyilvánított régészeti lelőhely, amelyet először Tomka Péter terepbejárásai nyomán regisztráltak. Ekkor az ér két partját önálló lelőhelyekként vezették be a nyilvántartásba.⁵² Később a Pér–Vezensy-ér bal partja, valamint a Pér–Vezensy-ér jobb partja elnevezésű lelőhelyeket összevonták, és a lelőhely kiterjedését jelentősen megnövelték. A terület hivatalos elnevezése Pér–Mindszentpuszta, Alsó-tag összevont lelőhely (1. kép).⁵³ A lelőhely a Sokoró vidékének római kori településhálózatába jól illeszkedik.⁵⁴ A térség viszonyai és az ismert lelőhelyek alapján a helyszín villagazdaság, vagy villagazdasághoz tartozó falusias település is lehetett,⁵⁵ de köemlékek hiányában inkább az utóbbit valószínűsíthetjük. A legközelebbi ismert lelőhelyeket a 19. században figyelték meg, ezek a 2–4. századon belül pontosabban nem keltezhetők.⁵⁶ Szintén nem keltezhető pontosabban az a településnyom sem, amely a Vezensy-ér bal partján, az Alsó-tag lelőhelytől északra terül el.⁵⁷ A dél felé legközelebb eső ismert lelőhely, egy villagazdaság terepbejárási adatok alapján a 2–3. századra keltezhető.⁵⁸

A Vezensy-ér a Sokorói-dombság keleti peremén húzódik. Ugyan a Sirmium és Carnuntum közötti úrvonal ezen a térségen át haladhatott, de a Sokoró belső területein, vagy a Pándzsa-patak völgyében, vagy még nyugatabbra húzódott.⁵⁹ A limesút észak felé még messzebb, 18–19 km-re esik a lelőhelytől.⁶⁰ Ezek alapján a szórványleletet infrastrukturális elemekhez kötni nem tudjuk.

Az ér medréből előkerült sarkantyú talán nem pontosan Pér–Mindszentpuszta, Alsó-tag lelőhely területén került a vízbe. Azt azonban kizárhatjuk, hogy valamely fontosabb katonai objektum területéről sodorta volna el a

⁵¹ A sarkantyú megtalálásakor a kerámia mellett a lelőhelyen további fémeleteket is gyűjtöttek. Ezek részben a sarkantyú közvetlen közelében, de már a parton helyezkedtek el. Összetartozásuk a sarkantyúval bizonytalan.

⁵² Adattári aktaszáma: XJM Rég. Ad. 9-95.

⁵³ KÖH 600/2460/2009. Az adatokhoz való hozzájutást és az 1. kép alaptérképét Koller Melindának köszönöm.

⁵⁴ BÍRÓ 2007, 22, 1. kép.

⁵⁵ BÍRÓ 2007, 23.

⁵⁶ BÍRÓ 2007, 18, 1. táblázat, Kat. 9–10. (Mezőörs–Mindszentpuszta – település; Pázmándfalu–Gyánti-dűlő – villa).

⁵⁷ Mindszentpuszta, Házi-dűlő. KÖH 600/2460/2009.

⁵⁸ BÍRÓ 2007, 18, 1. táblázat, Kat. 12. (Táp–Nemesdűlő)

⁵⁹ BÍRÓ 2007, 24. Ld. még SZÓNYI 1996, valamint TÓRIT 2006, 2. kép, 57, 173, 185. (17. sz. út) és PRK 1990, 122.

⁶⁰ VISY 2000, 21, 121, 5. térkép.

Vezeny-ér vize. A sarkantyú civil környezetben való előfordulását talán úgy magyarázhatjuk, ahogyan a budaörs–kamaraerdei vicus militaria-leleteit: helyi, vagy egykor a közelben szolgált, majd a limeshez közeli területen megtelepedett veteránok nyomaiként.⁶¹ A sarkantyú tárgy típusa nem mond ellent ennek a feltételezésnek.⁶²

Régészeti kontextus hiányában természetesen az sem zárható ki, hogy a tárgyat rövid, időszakos germán jelenlét, betöréshez kössük. A katonai objektumokban és a határhoz közeli területeken – a szarmata rípával szemben is – előkerülő leletek alapján azonban a bronz sarkantyúk inkább általános római katonai jelenléttel hozhatóak összefüggésbe, mint katonai eseményekkel. A Pannónia belső területein, városias környezetben feltűnő példányok is ezt az értelmezést erősítik. Szintén hasonló jelenségre utalnak a tárgy típus tágabb összefüggései is, azaz, hogy ebben az időszakban és ezen a területen nem tekinthetők egyértelműen germán lelettípusnak, hanem inkább a római–barbár kapcsolatok intenzitását jelzik. Ez a következtetés természetesen sem a tárgy típus római vagy barbár eredetének kérdésével, sem egykori viselője romanizáltságával nem függ össze. A római–barbár kapcsolatok jellege és intenzitása alapján ugyanis ebben az időszakban a római hadsereg kötelékében fokozottan számolhatunk római szolgálatba állt barbárokkal.⁶³

A pér–mindszentpusztai római kori bronz sarkantyú a kutatás során kialakult képbe jól illeszkedik. Egy újabb szórványlelettel egészíti ki a provinciális területen talált, a markomann–szarmata háborúk időszakára keltezhető, germán hatású sarkantyúk sorát. Jelentőségét a pontos lelőhely ismerete adja meg. Annak ellenére, hogy a lelet régészeti kontextus nélküli, mégis árnyalni képes a korszak római–barbár kapcsolatairól alkotott képünket. A germán környezetben gyakori militaria-lelet civil római környezetben való feltűnése azt a feltételezést erősíti, hogy ezek a tárgyak a Birodalom területén római katonai elemekhez köthetők.

⁶¹ MRAV 2012, 541–544.

⁶² MRAV 2012, 537–540.

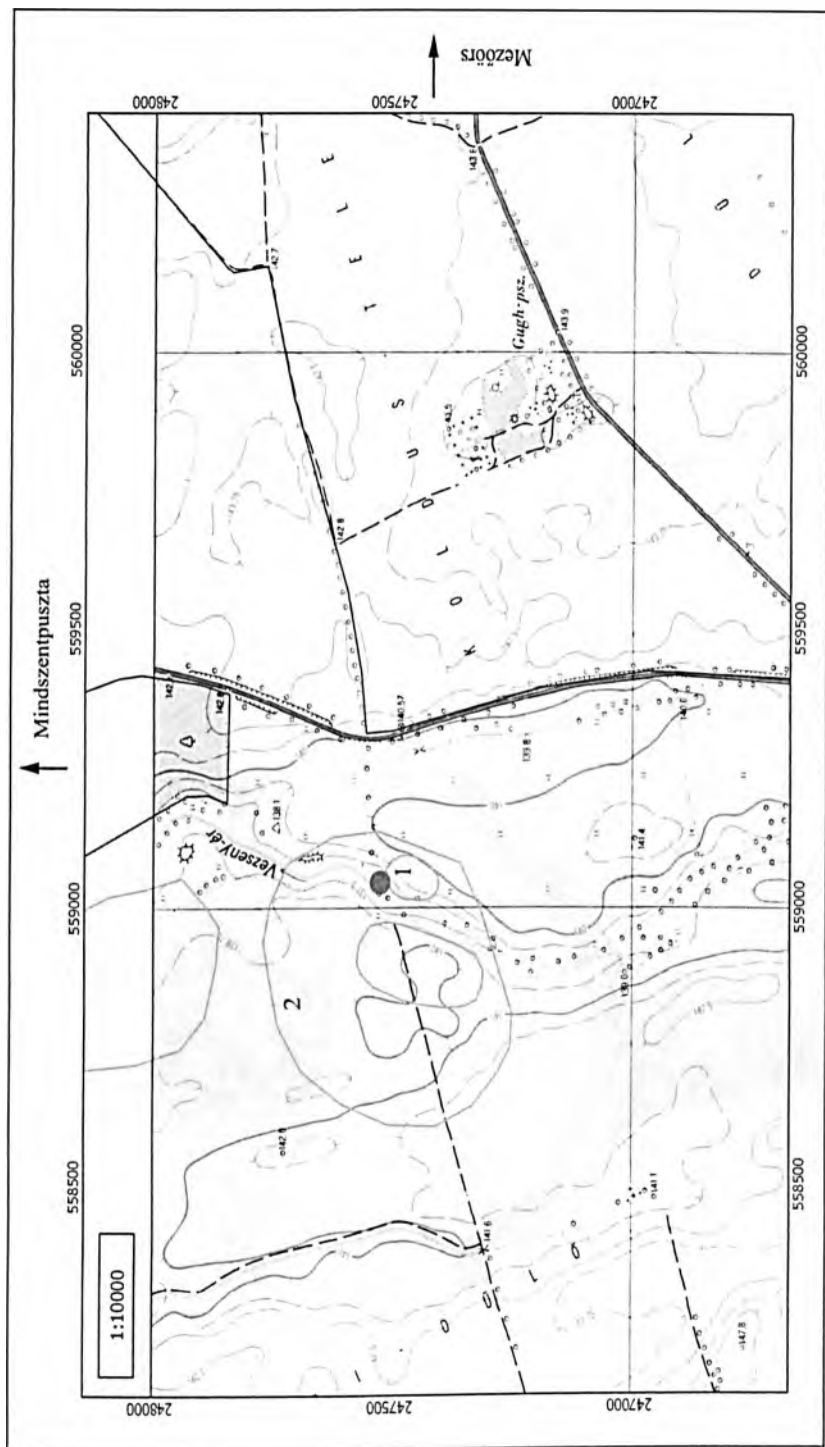
⁶³ TBJRM. 1999, 193.

IRODALOMJEGYZÉK

- ARDELEANU 2009 Ardeleanu, M.: Pintenii germanici din Barbaricum (sec. II–III P. Chr.) – Germanische Sporen aus Barbaricum (II–III. Jahrhundert n. Chr.). *Crisia* 39 (2009), 55–73.
- BELJAK 2006 Beljak, J.: Púchovská kultúra a germáni na pohroní v staršej dobe rímskej – Die Púchov-Kultur und die Germanen im Gran-Gebiet (Hron) in der älteren römischen Kaiserzeit. /In/: Droberjar, E. – Lutovsky, M. (edd.): *Archeologie barbaru 2005 – Archäologie der Barbaren 2005. Sborník príspevků z I. protohistorické konference "Pozdne keltské, germánské a casne slovanské osídlení"* – Kounice, 20–22. září 2005 – *Materialien der I. frügeschichtlichen Konferenz "Die spätkeltsche, germanische und frühslawische Besiedlung"*. (Praha, 2006), 257–272.
- BÍRÓ 2007 Bíró, Sz.: A Sokoró vidéke a római korban. /In/: Bíró Sz. (ed.): *FIRKák I. Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete. Xántus János Múzeum, Győr, 2006. március 8–10.* (Győr, 2007), 17–35.
- BÓNA 1963 Bóna, I.: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963), 239–307.
- GINDELE 2010 Gindele, R.: *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens.* (Satu Mare, 2010)
- HULLÁM 2009 Hullám, D.: *Przeworsk-kultúra a Kárpát-medence északkeleti részén.* Szakdolgozat. (Budapest, 2009)
- K. VÉGH 1975 K. Végh K.: Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. 1–4. századi történetéhez. *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei* 13–14 (1975), 65–127.
- GINALSKI 1991 Ginalski, J.: Ostrogoi kablakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. – Bügelsporen der Przeworsk-Kultur. Eine Typologische Klassifikation. *Przegląd Archeologiczny* 38 (1991), 53–84.
- GODŁOWSKI 1970 Godłowski, K.: *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe.* (Kraków, 1970)
- GODŁOWSKI 1993 Godłowski, K.: Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte. *Specimina Nova* 9/1 (1993), 65–89.

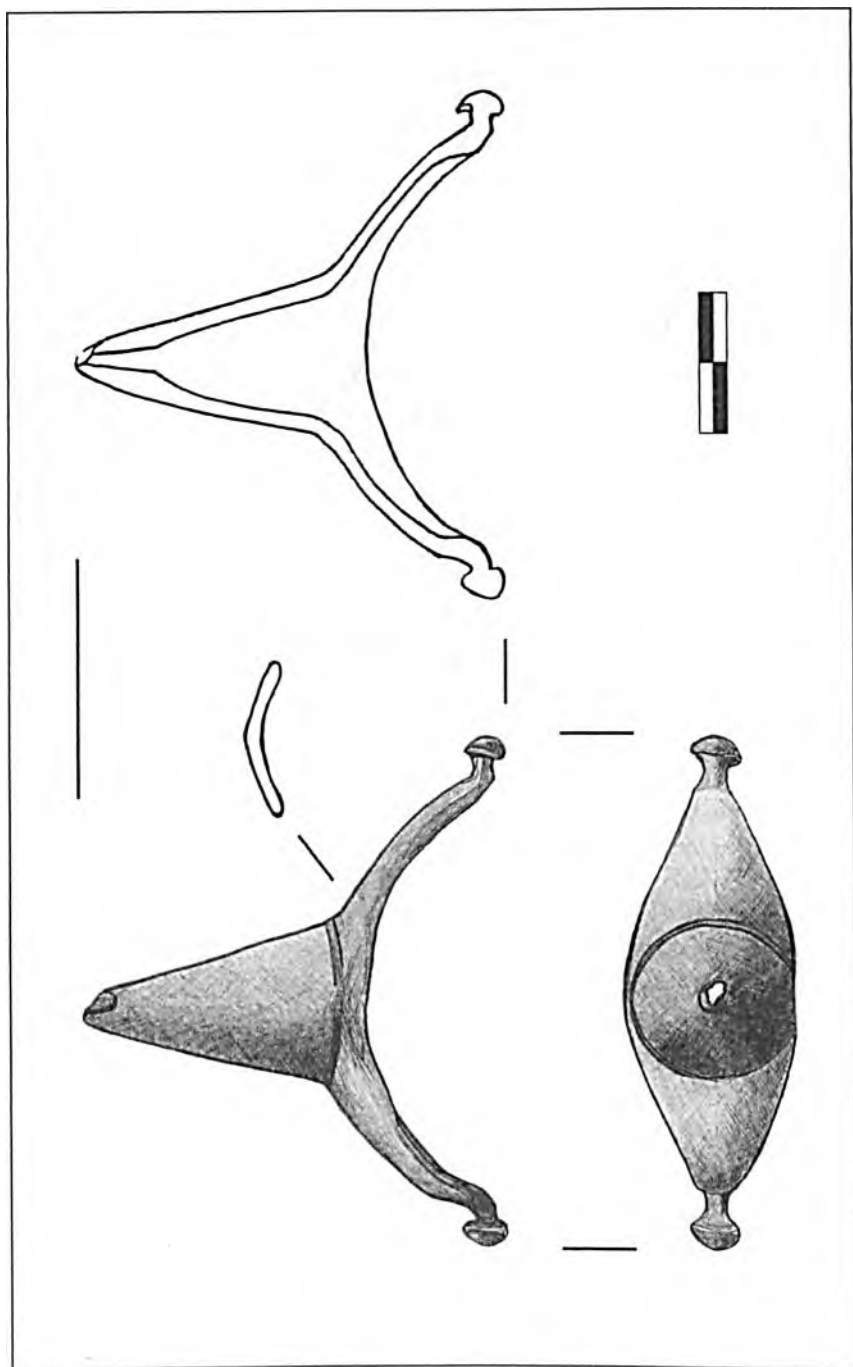
- GODŁOWSKI 1994a Godłowski, K.: Chronologie der germanischen Waffengräber. /In/: von Carnap-Bornheim, C. (ed.): *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994.* (Lublin/Marburg, 1994), 169–178.
- GODŁOWSKI 1994b Godłowski, K.: Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege. /In/: Friesinger, H. – Tejral, J. – Stuppner, A. (edd.): *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet.* Wien, 23–26. November 1993. (Brno, 1994), 115–128.
- HOREDT 1982 Horedt, K.: *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit.* (București, 1982)
- JAHN 1921 Jahn, M.: *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung.* (Leipzig, 1921)
- KAZANSKI 1994 Kazanski, M.: Les éperons, les umbo, les manipules de boucliers et les haches de l'époque romaine tardive dans la région pontique: origine et diffusion. /In/: von Carnap-Bornheim, C. (ed.): *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994.* (Lublin/Marburg, 1994), 429–484.
- MIKULOVÁ 2003 Mikulová, B.: Záchranný výzkum sídlíšť z doby rímské ve Chvalkovicích (okr. Vyškov). *Pravěk. Nová řada* 13 (2003), 351–376.
- MRÁV 2012 Mráv Zs.: Kora császárkori militaria a budaörs-kamaraerdei-dűlői vicus területéről. /In/: Ottományi Katalin (ed.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok.* (Budapest, 2012), 529–552.
- PESKA – TEJRAL 2002 Peska, J. – Tejral, J.: *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren 3. Monographien RGZM 55/3.* (Mainz, 2002)
- PRK 1990 Mócsy A. – Fitz J. (edd.): *Pannonia régészeti kézikönyve.* (Budapest, 1990)

- RADMAN-LIVAJA 2004 Radman-Livaja, I.: *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu. – Militaria Sisciensia. Finds of the Roman military equipment in Sisak in the holdings of the Archaeological museum in Zagreb. Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae 1.* (Zagreb, 2004)
- SZÓNYI 1996 Szőnyi, E.: Adatok a Brigetio–Savaria út nyomvonalához. *Arrabona 35 (1996)*, 97–108.
- TEJRAL 1999 Tejral, J.: Die Völkerwanderungen des 2. und 3. Jh.s und ihr Niederschlag im archäologischen Befund des Mitteldonauraumes. /In/: Tejral, J. (ed.): *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert. Materialien des IX. Internationalen Symposiums "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet Kravsko 3–4. December 1996.* (Brno, 1999), 137–215.
- TEJRAL 2002 Tejral, J.: Die Sporen. /In/: Peska, J. – Tejral, J.: *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mahren 1. Monographien RGZM 55/1.* (Mainz, 2002), 141–189.
- TEJRAL 2003 Tejral, J.: Zur Frage der germanisch–sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von der älteren zur jüngeren Kaiserzeit. /In/: von Carnap-Bornheim, C. (ed.): *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität, Marburg, 12–16. Februar.* (Marburg, 1998), 239–274.
- TEJRAL 2008 Tejral, J.: Ke zvláštnostem sídlištního vývoje v době římské na území severně od středního Dunaje. – Zu den Besonderheiten der kaiserzeitlichen Siedlungsentwicklung nördlich des mittleren Donauraumes. /In/: Droberjar, E. – Komoróczy, B. – Vachutová, D. (edd.): *Barbarská sídliste – Siedlungen der Barbaren. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumu (Archeologie barbaru 2007) – Chronologische, wirtschaftliche und historische Aspekte ihrer Entwicklung aus der Sicht der neuen archäologischen Forsch.* (Brno, 2008), 67–98.
- TÓTH 2006 Tóth E.: *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon.* (Budapest, 2006)
- VISY 2000 Visy Zs.: *A rípa Pannonica Magyarországon.* (Budapest, 2000)

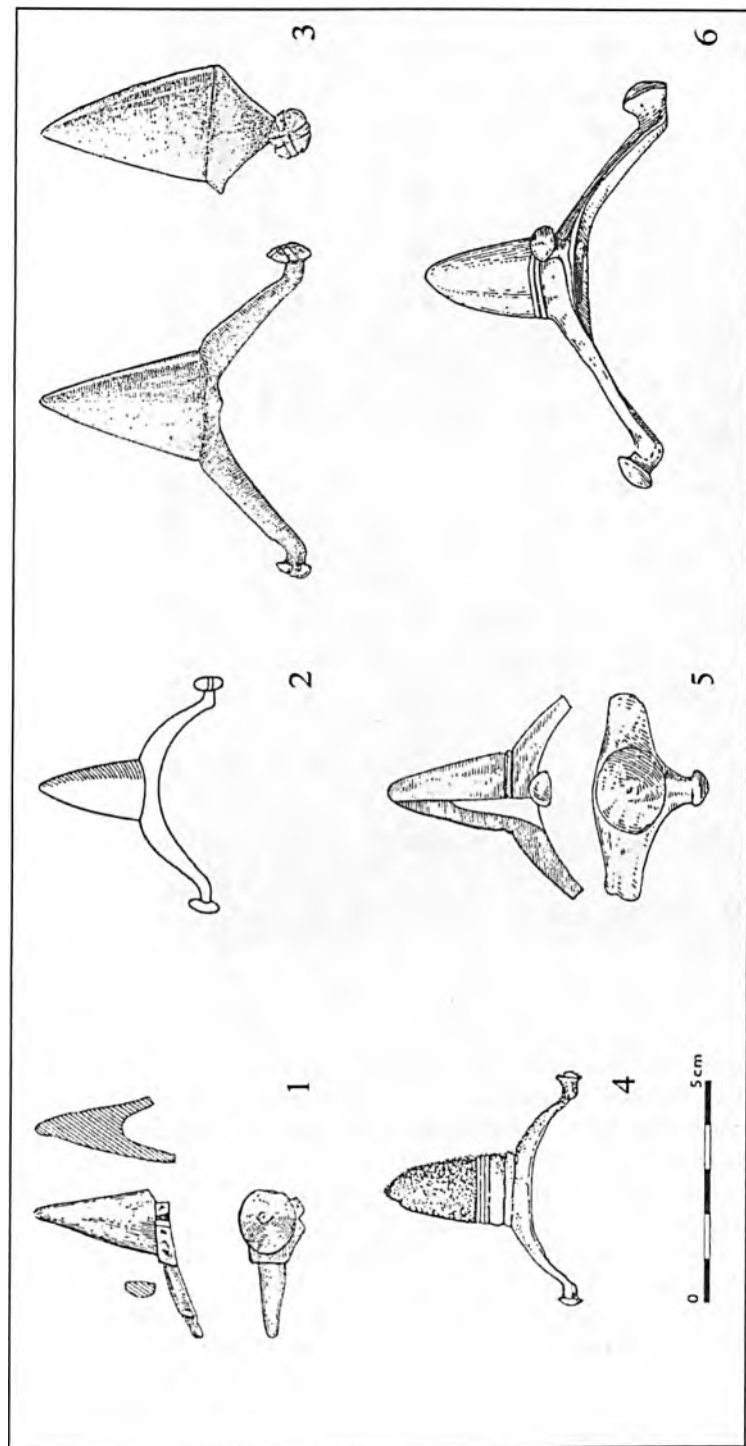

1. kép: Δ pét-mindszentpusztai bronz sarkantányú lelőhelye és a lelőhely környezete. 1. a bronz sarkantányú pontos lelőhelye; 2. Pét-Mindszentpuszta, Alsó-tág, összevont lelőhely háfára

Abb. 1: Die Fundstelle und Umgebung des Spornes von Pét-Mindszentpuszta. 1. die Fundstelle des Spornes; 2. Die Ausdehnung der Fundstelle Pét-Mindszentpuszta. Alsó-tág

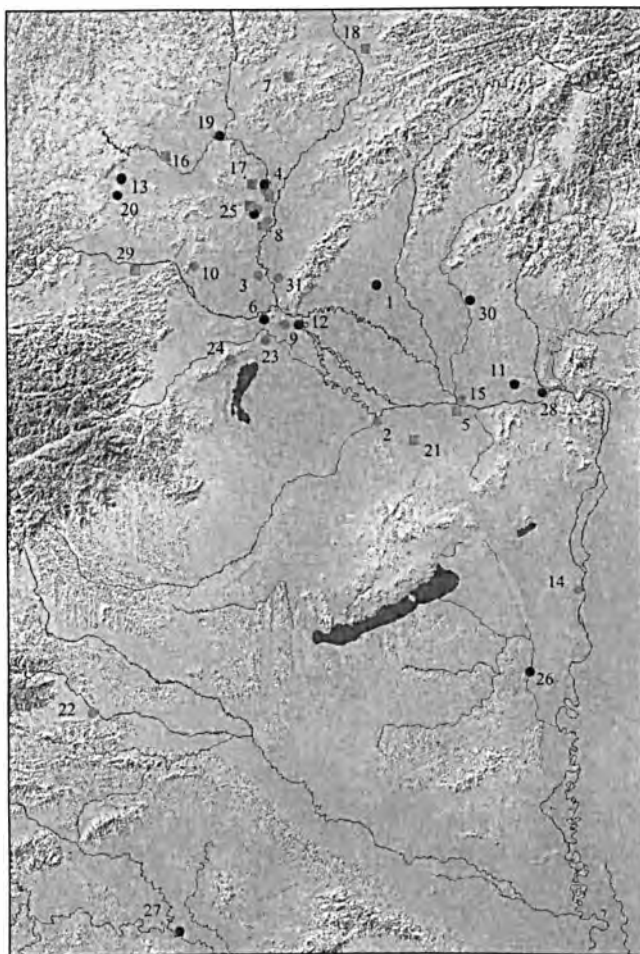

2. kép: Bronz sarkantyú, Pár-Mindszentpuszta
Abb. 2: Bronzener Sporn, Pár-Mindszentpuszta

3. kép: Ginalski E csoportba tartozó bronz sarkantyúk Noricum és Pannonia területéről. Tejral 1999 Abb 21. és 23. után. 1. Potzneusiedl (Gin. E1); 2. Brigetio (Gin. E5); 3. Tulln (Gin. E6); Iza (Gin E6, vas túskevel); 5. Edelstal (Gin. E7); 6. Arrabona (Gin. E7).

Abb. 3: Die bronzene Sporen Ginalski E aus Noricum und Pannonien. Nach Tejral 1999 Abb. 21 und 23. -- 1. Potzneusiedl (Gin. E1); 2. Brigetio (Gin. E5); 3. Tulln (Gin. E6); Iza (Gin E6, mit eisernem Stachel); 5. Edelstal (Gin. E7); 6. Arrabona (Gin. E7).

4. kép: A Ginalski E csoportba tartozó sarkantyúk elterjedési területe a Kárpát-medence nyugati felében és Morvaországban. Tejral 1999 után, kiegészítésekkel. Szürke négyzet: bronz sarkantyúk, Ginalski E6 típus; szürke kör: bronz sarkantyúk, Ginalski E csoport, egyéb típusok; fekete kör: vas sarkantyúk, Ginalski E csoport. – 1. Abrahám; 2. Arrabona; 3. Baumgarten a. d. March; 4. Bernardsthal; 5. Brigetio; 6. Carnuntum; 7. Chvalkovicích; 8. Drösing; 9. Edelstal; 10. Enzersfeld; 11. Gbelce; 12. Gerulata; 13. Grund; 14. Intercisa; 15. Iža; 16. Jaroslavice; 17. Katzelsdorf; 18. Lehotice; 19. Mušov; 20. Nondorf; 21. Pér–Mindszentpuszta; 22. Poetovio; 23. Potzneusiedl; 24. Purbach; 25. Ringelsdorf; 26. Sárszentlőrinc; 27. Siscia; 28. Stúrovo; 29. Tulln; 30. Velký Ctín; 31. Zohor.

Abb. 4: Die Verbreitung der bronzenen Sporen Ginalski E im westlichen Teil des Karpatenbeckens und in Mähren. Nach Tejral 1999, mit Ergänzungen. Graue Quadrat: bronzene Sporen, Typ Ginalski E6; graue Kreis: bronzene Sporen, andere Typen der Gruppe Ginalski E; schwarze Kreis: eiserne Sporen, Ginalski E. 1 – 31.

EIN RÖMERZEITLICHER BRONZENER SPORN VON PÉR-MINDSZENTPUSZTA

(Zusammenfassung)

In den vorigen Jahren wurde in der Gemarkung von Pér-Mindszentpuszta (Kom. Győr-Moson-Sopron, Ungarn) ein römerzeitlicher bronzener Sporn gefunden. Der Sporn lag als Streufund in dem Bett eines kleinen Baches (Vezensy-ér). Beide Ufer des Baches gehören an einer registrierten, mit Geländebegehung lokalisierten römerzeitlichen Siedlung.

Der bronzene Sporn ist dem Spornotyp E6 nach Ginalski zu ordnen. Dieser Typ ist auf der relativen Phase B₂/C₁-C_{1a} zu datieren. Diese Sporen erscheinen außer dem nordeuropäischen Barbaricum entlang beiden Ufern der norisch-pannonischen *ripa* als auch in Mähren, hauptsächlich entlang den Lauf der Morava. Die Sporen von Ginalski E zählen zum Fundtypen die zur Zeit der Markomannenkriege im Vorfeld der nördlichen pannonischen *limes* an intensiven römisch-barbarischen Kontakten deuten können. Dank der intensiven Wechselwirkungen dieser Zeitspanne ist schwierig zu bestimmen ob der Sporn aus barbarischen oder römischen Werkstatt stammt. Jedoch ist es zu betonen dass der Typ E6 am unteren Lauf der Morava sich konzentriert und die Grenze seiner östlichen Streuung die Exemplare aus Mindszentpuszta, Brigetio und Iža bilden (letzte ein bronzener Sporn mit eisernem Stachel).

Die Sporen der Ginalski Gruppe E der Provinzen stammen meistens aus römischen Militärobjekten oder aus der Nähe von denen. Im Fall von Mindszentpuszta ist die Nähe von Arrabona bemerkenswert. Trotzdem ist der Fundstelle des Fundes nicht mit militärischen oder infrastrukturellen Elementen zu erklären. Es stammt aus einem ruralen Umfeld, von der Gebiet eines *vicus* oder eventuell einer *villa rustica*. (In der Umgebung befinden sich mehrere *villen* doch auf der Fundstelle fand man keine Spuren von Steinbau). Ein ziviles Milieu dieser *militaria* soll vielleicht mit der Präsenz von *veterani* erklärt werden wie andere Elementen römischer Waffen- oder Ausrüstungsteilen in dem Hinterland des römischen *limes*. Die Fundumstände und auch die neue Funde aus urbaner Umgebung von Pannonien weisen darauf hin dass diese Ausrüstungsteile die aus dem germanischen Barbaricum stammen auf dem Gebiet der Provinzen sich zur römischen Militär knüpfen.

RES MILITARES ANTIQUAE

A RÓMAI HADSEREG TÁC-FÖVENYPUSZTÁN I.

A Sárvíz átkelőjének katonai jelentősége a Kr. u. 1-3. században

Mráv Zsolt

Magyar Nemzeti Múzeum

Budapest

1. BEVEZETÉS

A tác-fövenypusztai római település – belső pannoniai fekvése ellenére – sok szállal kötődött a provinciában állomásozó hadsereghez. Ez a kapcsolat végigkísérte a település teljes császárkori történetét. A Sárvíz fontos átkelőhelynek ellenőrzésére itt már az 1. században egy auxiliáris castellumot létesítettek. Az ebben állomásozó csapat elvezénylése után a település Aquincum municipális territóriumának talán legjelentősebb vidéki *vicusa*, és minden bizonytalansággal egy *pagus*ának központja lett. A településnek ezután sem szűnt meg teljesen hadsereggel való kapcsolatrendszere, mivel ha intenzitásában váltakozva is, de aktív vagy leszerelt katonák folyamatosan jelen voltak a település mindennapjaiban, különösen fegyveres konfliktusok idején.

Tác 1. századi auxiliáris castellumáról, 2. századi időszakos táboráról és a késő római belső erődről rendelkezésünkre álló legfontosabb adatokat már röviden összefoglaltam a Fejér megye várait bemutató, 2011-ben megjelent monográfiában.¹ A kötet számára készült rövid leírások azonban elsősorban az építészeti emlékekre, azon belül hangsúlyosan az erődítésekre koncentráltak. A római hadsereg táci jelenlétére utaló forrásaink azonban nem korlátozódnak pusztán a katonai építészeti emlékeire, hanem annál lényegesen bővebbek és változatosabbak. Ide tartoznak a feliratok, katonai bélyeges téglák és elsősorban a fegyverek, illetve katonai felszerelési tárgyak, amelyek segítségével nemcsak egy 1. században Tácon működő, lószerszámveretek gyártásával, javításával foglalkozó katonai *fabrica* létét sikerült kimutatni, hanem a 2-3. században katonák és veteránok településen való intenzív jelenlétét is. Az előkerült *militaria* egy része és egyéb, konfliktus-régészeti témakörébe tartozó jelenségek pedig a település két nagy pusztulása idején (Marcus Aurelius germán-szarmata háborúiban és 259-260-ban) lezajlott utcai harcokról tanúskodnak.

¹ TEREI – NOVÁKI – MRÁV – FELD – SÁRKÓZY 2011, 96-99.

Tanulmányom célja ezeknek a régészeti forrásoknak az összegyűjtése és komplex, kritikai elemzése, amelyek segítségével árnyaltabb képet rajzolhatunk a táci római település katonai jelentőségéről és római hadsereggel való kapcsolatáról, valamint ennek változásairól. A témával foglalkozó első résztanulmány az 1-3. század katonai vonatkozású emlékeire fókuszál.

2. TÁC, MINT BELSŐ ÚTVONAL MENTÉN ÉPÜLT AUXILIÁRIS CASTELLUM (CCA. 50/70? - CCA. 100)

2.1. TÁC–Fövenypusztá – *auxiliáris castellum I.*

A castellumot Tác mellett, a falutól északkeletre fekvő Fövenypusztán, a Sárvíz keleti partján, egy kedvező fekvésű és híddal rendelkező átkelő szomszédságában, stratégiai fontosságú helyen létesítették.² A castellum és a későbbi település az Itinerarium Antonini szerint a Sopianae-ból (Pécs) északra tartó két provinciális főút egyike mentén, annak egy fontos átkelőjénél épült. Az észak-dél irányú főút a Sárvíz nyugati oldalán futott, nyomvonala Tácnál élesen megtörve ráfordult a Sárvíz hídjára, majd azon átkelve egy kelet-nyugati szakaszt követően ismét északi vagy északkeleti irányt követett (az utóbbi esetben Aquincum felé).³ Elhelyezésénél ezért nem a hely útcsomópont volta,⁴ hanem az átkelő jelentősége volt a meghatározó. Neve vagy Gorsium vagy Herculia lehetett.⁵ A táboron, majd a településen átvezető kelet-nyugati út nyomvonala a castellum kiürítése után is változatlan maradt, és meghatározta a település későbbi fejlődését. Az auxiliáris castellum ezért található a 2–3. századi település sűrűn beépült központja és a 4. századi belső erőd alatt.

Eddig a *palánktábor* "V" keresztmetszetű kerítőárkának (*fossa*) északi, déli és keleti szakaszait sikerült megtalálni, ezek egy paralelogramma alakú táborrajznak ki⁶, amely alaprajzi forma a pannoni tartományok castellumainál különösen gyakori. Az északival párhuzamos déli árok a belső erőd déli falától kb. 50 méterrel északabbra futott. Távolsága az északi ároktól 160 méter. Az

² GABLER 1997, 85.

³ TÓTH 2008, 80. – Tóth Endre felveti, hogy ez a Sopianae–Brigetio út lehet és az itt fekvő táci település inkább Herculiával azonosítható. A Sopianae–Aquincum út eszerint nem érintette volna a települést, csak az ettől délkeletre fekvő Gorsiumot, ahonnan a közeli táci települést is el lehetett érni.

⁴ FITZ 2001, 142. – A Fitz Jenő által feltételezett, Tácon összefutó nyolc út léte ma már nem tartható – cf. TÓTH 2008, 74–80.

⁵ TÓTH 2006, 23–25.

⁶ Kutatásainak eredményeiről összefoglalóan: FITZ 1974, 187–191. – lásd még: Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, 201–205; FITZ 1986a, 316–321; FITZ 1998, 240; FITZ 2003a, 43; FITZ 2003b, 114–116; FITZ 2004a, 198–199. – cf. TÓTH 2008, 65–67.

1983-ban kutatott keleti árokszakaszon vonalát két metszet alapján határozták meg, hasonlóképpen, mint a szélességét, amely 3,8 méteresnek bizonyult. A keleti kapujának helyét a kelet-nyugati főút és a védőárok metszéspontjától valamivel nyugatabbra kereshetjük, amely a belső erőd keleti kapuja mögött, valószínűleg már a kelet-nyugat irányú út későbbi rétegei alatt található.⁷ A palánktábor nyugati védőművei még nem kerültek elő, csak azt tudjuk, hogy a tábor nem terjedt ki a későbbi belső erőd nyugati faláig. A keleti árok és az északi kapu középtengelyének távolsága 120 méter, így a nyugati felének ennél kisebbnek kellett lennie.⁸ Fitz Jenő feltételezte, hogy a belső erőd nyugati kapuja a castellum nyugati kapujának helyére épült fel.⁹

A palánktábor 1979-ben feltárt északi, faszerkezetű kapuépítményét ismerjük a legjobban (1. kép).¹⁰ Teljes szélessége, a kaputornyokat is beleértve 12 méter volt. A 6,7 méter széles kapunyílást egymás mellé leásott – legalább öt faoszlopból álló – cölöpsor osztotta ketté. A kőalapozással rendelkező fa kaputornyok a paliszádfal síkjából teljes hosszukkal előugrottak, téglalap alakú alapterületük $4,3 \times 2,6$ méter, falvastagságuk 40–60 cm lehetett. A keleti kaputorony is teljesen feltárható volt, bár csak a keleti falának alsó kősorai őrződtek meg. A torony északnyugati és északkeleti sarkainál pillérszerű kiugrást észleltek, amelyek a toronysarkok alapozását erősíthették. Ilyen kiugrásokat a nyugati toronynál is megfigyeltek, bár annak nyugati részét egy beásás elpusztította. A kaputornyok délről a paliszádfalnak támaszkodtak, amelyre később a XIV. épület zárófalát alapozták. A paliszádfal vonalától 14 méter távolságra ásták ki a 4,4 méter széles és legalább 2,2 méter mély árkot (*fossa*). Az árok az út vonalában nem szakadt meg, ezért azon egy hídépítmény segítségével lehetett csak átjutni. Ennek maradványai mind a *fossa* déli, mind az északi oldalán előkerültek. Az árkon keresztülvezető híd – két hídfője alapján kiszámítható – 13,8 méteres szélessége valamivel meghaladta a kapuépítmény teljes szélességét, hossza 21 méter lehetett. Az ároktól délre eső 7,5 méter hosszú szakaszán pallói vízszintesen fektetett gerendákból álló kettős hídfőszerkezetre támaszkodtak, amelynek belső oldalán kettős cölöpsor futott. A *fossa* északi oldalán ugyanezt a kettős gerendakonstrukciót alkalmazták, itt azonban közvetlenül az árok tövében egy harmadik gerendát is elfektettek. Hasonló az árok déli oldalán is feltételezhető. A hídtól keletre, az árok és a palánk között egy lekerekített sarkú, $4,2 \times 4,8$ méteres gödröt ástak, amelyet kihegyezet karók párhuzamos soraival töltöttek ki. A verem a híd és a kapu védelmét szolgáltatta.

⁷ FITZ 2003b, 116.

⁸ FITZ 2003b, 2003. 116.

⁹ FITZ 2003a, 31.

¹⁰ Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, 201–205; FITZ 1986a, 316–321; FITZ 2003a, 43; FITZ 2003b, 114.

Ha minden igaz, a tábor déli kapujának nyugati tornyát valamivel a déli árokszakasz mögött sikerült azonosítani.¹¹ Ez mind alaprajzában, mind méretében (3,4 × 2,3 méter) az északi kapu tornyaihoz volt hasonló. Ettől 7 méterre egy másik cölöpsor is előkerült, amely már a keleti kaputorony belső falához tartozhatott. A déli kaput a 4. századi észak-déli út alatt tárták fel, amely jól mutatja, hogy annak nyomvonala a késő római időkig változatlan maradt.

A castellum belső épületeiből mindössze néhányat ismerünk.¹² Köztük említhetjük a XIV. és XLII. épületek alatt feltárt fakonstrukciójú épületek maradványait,¹³ amelyekből alaprajz nem szerkeszthető ki, így a központi épülethez (*principia*) való tartozásuk is bizonytalan. A Marcus Aurelius északi háború alatt elpusztult XXXIV. épület előzménye az itt talált Tiberius érem, Pó-vidéki terra sigillata és egy korai zöldmázas korsó alapján ugyancsak a palánkperiódushoz köthető, rendeltetése azonban kérdéses.¹⁴ 1997-ben¹⁵ és 2005-ben a IX. diszkutas épület előtti, mélyen fekvő beépítetlen területen a palánktábor szintjéről nagy mennyiségű cölöp maradványa került elő, de ezekből alaprajzot nem lehetett rekonstruálni. A cölöpök egy része talán barakképületekhez tartozhatott. Az egyik cölöplyuk alá egy Claudius érmet raktak, amely állapota alapján elhelyezése előtt nem lehetett sokáig forgalomban.¹⁶

A palánktábor fennállásának idejét Pó-vidéki (eddig 28 db)¹⁷ és délgalliai (eddig 46 db) terra sigillata keltezik az 1. század második felére. A terra sigillaták összetétele azonban inkább egy kora Flavius-kori tábor valószínűsít, mint egy annál korábbit. A castellum területén talált kora császárkori amphoraleletek ugyancsak az 1. század második felére, legfeljebb a 2. század elejére keltezhetők, és elsősorban az itt állomásozó csapat tisztjeihez köthetők.¹⁸ A cölöplyukban talált Claudius érmen kívül a castellum rétegeiből Nero – Domitianus kori érmek származnak.¹⁹ A tábor kiürítésének és a *fossa* betemetésének *post quem* időpontját az Aquincumban a Kr.u. 105/106 – 118/119 között állomásozó *legio X Gemina* egy téglabélyege határozza meg, ezt az északi *fossa* betöltésé-

¹¹ FITZ 1998, 240; FITZ 2003b, 116. (alaprajza nincs közölve)

¹² Néhány castellummal összefüggésbe hozott további jelenség: FITZ 1975, 290-291. (agyagtégla falú barakkok?)

¹³ FEDÁK 1995, 142 Pl. 2; FITZ 2004a, 198.

¹⁴ Fitz Jenő „forrásszentélynek” nevezi az épületet (fa borítású akna, alján két hordóval): FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1978, 171–172; FITZ 2003a, 54.

¹⁵ Fitz J. in RégFüz Ser. I. No. 51, 82.

¹⁶ Az ásató, Kovács Lóránt Olivét szíves szóbeli közlése. Az adat említésének lehetőségét ez úton is nagyon köszönöm.

¹⁷ FEKETE – GABLER 1996, 71–80.

¹⁸ BEZECZKY 1994, 46.

¹⁹ FITZ 1972, 31; FMRU 1, 290-291.

nek alján találták (ld. alább).²⁰ A tábor feladása és elbontása tehát valószínűleg Traianus alatt, a provincia belsejének demilitarizálása keretében történt.

A palánktábor helyőrsége(i) ismeretlen(ek). Két 1939-ben talált téglabélyeg alapján Fitz J. azt feltételezte, hogy az *ala Scubulorum* adta a castellum első megszálló csapatát. A téglabélyegeket új *FIGCA* olvasata azonban ezt a véleményt megcáfolta.²¹ A Fitz J. által felsorolt további helyőrségek²² sem igazolhatók. Nem állapítható meg ugyanis, hogy a *cohors I Alpinorum equitata optio*jának sírsztéléje eredetileg hol állt²³, csak másodlagos lelőhelye biztos, amely Székesfehérvár.²⁴

2.2. Kr. u. 1. századi katonai felszerelést gyártó műhely Tácon?

A Magyar Nemzeti Múzeum 1899-ben nyolc, Tác-Fővenypusztáról származó különféle bronztárgyat vásárolt Lichtneckert Józseftől (2. kép),²⁵ amelyek közül az egyik kiemelt figyelmet érdemel (a többi, ma is meglévő bronzveretet ld. a következő fejezet *militaria* katalógusában: *Kat. 6-8.*). A lelet ugyanis egy 1. századi katonai lószerszámveret egy alkatrészének inkább nyers vagy félkész, mint rontott öntvényeként azonosítható. A bronztárgy fotója ugyan Sellye Ibolya révén 1969-ben már közlésre került,²⁶ de pontos meghatározás híján nem jelentőségének megfelelően tárgyalták, és így a katonai felszerelések gyártásának problémáival foglalkozó kutatók között sem válhatott ismertté.²⁷ A lelet adatai a következők (3. kép):

Lelelőhely: a leltárkönyv adatai alapján „Főveny (Fejér-megye)”, amely Tác-Fővenypusztával azonos.

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: RR 61/1899.6.

Méret: m.: 4,9 cm; sz.: 2,25 cm; v.: 1 cm.

Típus: Sellye I. közelebbről nem meghatározott „csatként” azonosította a veretet. A táci öntvény azonban egyértelműen egy hadseregben használatos, 1. századi jellegzetes csattípus, az ún. "keresztstift-kulcslyuk" (bar-and-keyhole) kötésű veretpár egyikét, a befogadó ("female") csatveretet képviseli. (A verettípus

²⁰ Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, 221. Abb. 16.

²¹ LÓRINCZ 2005, 53–56.

²² FITZ 1986a, 361.

²³ CH. III 3352 = ILS 2591 = RIU 1551. A csapat 70-101 közötti táci állomásozását feltételezi LÓRINCZ 2001, 27. (korábbi irodalommal).

²⁴ TÓTH 2008, 66. különösen az 50. lábjegyzet.

²⁵ A vételár 3 forint volt, ld. Uralványozási Napló 174/1899.

²⁶ SELLYE 1969, 531, 534. Pl. CXC, 3.

²⁷ Nem ismerik ezt a veretet: BISHOP – COULSTON 2006², 233-240; NICOLAY 2007, 129-137; HERZ 2010, 111-132; FISCHER 2012, 77-79; bár a kutatók lehetőség szerint minden korai *militaria* gyártására utaló lelet összegyűjtésére törekedtek.

angol terminológiája strap fastener "female", a német pedig "Riemenöse".) Az öntvény ennek a befogadó csatnak volt a külön öntött és zsanérral rögzített hurkos kapcsolótagja (ún. "zsanéros kulcslyuk" [hinged keyhole]). Ezeket a csatokat nem a kardszj oldható kötéseként használták, erre ugyanis kevésbé voltak alkalmasak²⁸, hanem a lószerszám kantárszjainak összekapcsolására szolgáltak.²⁹ Ezt mutatja kantár- és más lószerszámveretekkel azonos tagolása és díszítése is. A táci veret tehát a kantárszj-csathoz tartozó zsanéros rögzítésű hurkos kapcsolótagok közé sorolható. M. C. Bishop tipológiájában a veret típusát és altípusát a csattest hiányában nem lehet pontosan meghatározni, csak azt tudjuk, hogy nem az 1. és 2. típusokba tartozik, ahol a csatot és a testet egybe öntötték. Kizárható a négyzetes nyílású 3. típus lehetősége is. A táci öntvény így leginkább a 6., azon belül is a 6b, kevésbé valószínűen a 4. vagy a 8. típusú veretekhez tartozhatott. A csattagot a veret testéhez zsanérral rögzítették, amely meglehetősen sérülékeny kötési mód. Nem véletlen, hogy a veret teste és a csatrész általában külön kerül elő. Ez a jelenség jól tükröződik a pannoniai leleteken is (ld. alább).

Leírás: Az öntvény formáját tekintve hármasság tagolású. Az alsó nyúlványából alakították volna ki a zsanérfület, úgy, hogy azt lekerekítik és merőlegesen átfúrják. Úgy tűnik, hogy erről a részéről már eltávolították a varratokat és az öntőcsapot, így átfúrásra készen állt. Erre a munkafolyamatra azonban már nem került sor. E felismerésre alapozva jelenthetjük ki, hogy a munkadarab már „félkész” állapotban volt (a hidegmunka megkezdődött vele), és nem negatívából éppen kivett nyers öntvényről van szó. Kizárhatjuk a rontott öntvény lehetőségét is, mivel öntési hiba nem látszik rajta, így a munkadarab legfeljebb intenzív hidegmunkát igényelt. A középső, lapos téglatest alakú része ugyancsak mutat némi elvégzett cizellálást és előoldali polírozást, de a hátoldalán a segédnegatív repedéseibe folyt bronzot már nem reszelték le. A hurok ("kulcslyuk") alakú harmadik tagja úgy maradt, ahogy a negatívából kikerült. Nem távolították el a külső kontúrját kísérő, negatív két fele közé folyt bronzot, és nem törték át a veret belsejében a kulcslyuk alakú nyílást. Mind az elő-, mind a hátoldalán hiányzik a felületi cizellálás is.

Párhuzamok: A típus 1997-ig közölt darabjait E. Deschler-Erb gyűjtötte össze.³⁰ Ezek – egy afrikai lelőhelyű (Thamusida) darab kivételével – kizárólag a nyugati határprovinciák 1. századi katonai állomáshelyeire, elsősorban auxiliáris castellumokra korlátozódtak. Közép-dunavidéki provinciákból származó veretek még nem szerepeltek gyűjtésében, mivel ezek csak a közelmúltban kerültek,

²⁸ BISHOP 1988, 179. 104. j.

²⁹ A csattípus rendeltetéséhez ld. összefoglalóan: BISHOP 1988, 103.

³⁰ UNZ – DESCHLER-ERB 1997, 48; ld. még M. C. Bishop korábbi s így rövidebb listáját: BISHOP 1988, 168.

illetve e tanulmányban kerülnek közlésre.³¹ Pannoniából és különösen a Drávától északra mindössze néhány ilyen típusú kantárszj-csatleletet ismerünk. Sisciából (Sisak, Horvátország)³² és Teutoburgiumból (Dalj, Szerbia)³³ egy-egy azonos (Bishop 4?) típusú hurkos kapcsolótagot közölt I. Radman-Livaja (4. kép, 5-6.). Carnuntumban az auxiliáris castellum 2000-ben zajló ásatási évadján ugyancsak előkerült egy teljes, ezüstlemezzel borított és niellóberakással díszített darab, amelyet révesen balteus-csatként azonosított M. Kandler (4. kép, 1.).³⁴ Egy csattestet találtak a Budapest I. kerület, Viziváros auxiliáris castellumának *vicus*ában (?), ahol a lelet egy leégett 1. századi ház padlóján feküdt, más hasonló korú militariával (Bishop 6e altípusba tartozó kantárszjvég-veret, 3 darab Bishop 1. típusú phaleracsüngő,³⁵ pompeji típusú *gladius* hüvelyverete, páncélkapocs) egyetemben (4. kép, 2.).³⁶ A verettípus ritkasága miatt hangsúlyosan kell említeniünk egy eddig közöletlen leletet is, amely ismert lelőhelye révén különösen fontos számunkra. 1895-ben Halla János ajándékaként ugyanis Dunaszekcsőről, a Várhegy alól, azaz *Lugio* auxiliáris castellumából vagy annak *vicus*ából került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe egy kantárszj-csathoz tartozó zsanéros rögzítésű hurkos kapcsolótag (ltsz.: RR 72/1895.26) (4. kép, 4.), amelyben a táci darabnak méretben valamivel kisebb, de elkészült és térben legközelebbi ismert analógiáját láthatjuk. *Lugio*ból több korai lószerszámveret is előkerült³⁷, amely összhangban van a castellum *cohors equitata* helyőrségeivel³⁸. Ugyancsak közöletlen még egy Kaposvári Városi Rendőrség által lefoglalt csattest, amelyet a dél-dunántúli megyék valamelyikében (Somogy, Tolna, Baranya) találtak illegális fémkeresős kutatás során.³⁹ A befogadó csat nélküli testet ezüstlemez borítás és niellóberakás is díszíti (4. kép, 3.).

Keltezés: A csatútípus gyártását és használatát általánosan az 1. századra keltezik.⁴⁰ A táci darabot – hasonlóan a sisciai, teutoburgiumi és lugioi példányokhoz –

³¹ Ld. még két niellóberakásos ép darabot a dalmatai Burnumból: RADMAN-LIVAJA (ed. by) 2010, 166. n. 72.

³² RADMAN-LIVAJA 2004, 108. Cat. No. 452. Zágráb, Régészeti Múzeum ltsz.: 6122.

³³ RADMAN-LIVAJA 2005, 943, 946. Cat. No. 32 Fig. 5.32. Zágráb, Régészeti Múzeum ltsz.: 8445.

³⁴ M. Kandler in HUMER (ed.) 2006, 169. Kat. Nr. 580. Abb. 217.

³⁵ MRÁV 2012, 532. 1. táblázat 6-8.

³⁶ Kérdő K. in: ZSIDI (ed.) 2005, 136; MRÁV 2012, 539. 6. kép.

³⁷ Mráv előkészületben.

³⁸ LÓRINCZ 2001, 104. A castellumban Kr. u. 41?-54 között a *cohors I Alpinorum equitata*, 106-118/119 között pedig a *cohors I Noricorum equitata* állomásozott. Valószínű, hogy a castellum Kr. u. 54 és 106 között ismeretlen helyőrsége(i) szintén *cohors/cohortes equitata(e)* volt(ak).

³⁹ A lefoglalt leletek lelőhelyéhez és lelőkörülményeihez ld. részletesen: SZABÓ – MRÁV 2006.

⁴⁰ DESCHLER-ÉRB 1999, 63-64; RADMAN-LIVAJA 2004, 108.

valószínűleg nem díszítették volna niellóberakással, így inkább az egyszerűbb, olcsóbb és így későbbre (késő Flavius-kor?) keltezhető darabok közé sorolható.

A Tácon talált veret igazi jelentősége kevésbé abban ismerhető fel, hogy egy Észak-Pannoniában ritka kora császárkori lószerszámveret típust képvisel, hanem elsősorban abban, hogy félkész öntvényként lelőhelyén egy katonai felszereléseket, azon belül legalábbis lószerszámokat gyártó (esetleg javító) műhely feltételez. Mindössze néhány azonosított műhelyt, műhelyközpontot ismerünk ugyanis, amelyek kora császárkori *militaria* gyártására specializálódtak.⁴¹ A műhelyek azonosítása és lokalizálása feliratok, rontott és félkész *militaria* leletek, illetve fennmaradt negatívok segítségével történt. Ezek az adatok a kora császárkori hadsereg komplex, legalább három forrásból való ellátását bizonyítják.

1. A római hadsereget expanziós időszakában még főleg Italia és Dél-Gallia nagyobb városaiban működő, minőségi áruk tömeggyártására felkészült magán műhelyek látták el fegyverekkel, felszerelési tárgyakkal és lószerszámokkal,⁴² mivel az újonnan meghódított területek még nem tudták kielégíteni az igényeket.⁴³

2. Az 1. század első felében a Mediterráneumból érkező import mellett a gyártásba már egyre inkább bekapcsolódtak a határvidék nagyobb városi központjainak műhelyei is, amely főleg a rajnai és britanniai hadsereg hátszágára jellemző (például Colchester-Sheepen [GB]⁴⁴, Lugdunum [Lyon, F]⁴⁵, Alesia [Alise-Sainte-Reine, Côte-d'Or, F]⁴⁶, Colonia Claudia Ara Agrippinensium [Köln, D]⁴⁷). A korai, gyakran fémberakással díszített *militaria* gyártása kivételesen magas technikai felkészültséget és tudást igényelt, amelynek csak nagy gyakorlattal rendelkező fémművesek voltak birtokában.⁴⁸ A díszes felszerelési tárgyak, köztük a lószerszám-garnitúrák ezért nem kisebb, alacsony produktivitású, hanem inkább a hadsereg ellátását célzó, nagyobb és erősen specializálódott műhelyek termékei lehettek. (Ilyen volt például az alesiai műhely.) A még nem,

⁴¹ A katonai felszerelések gyártására vonatkozó összefoglaló szakirodalom: OLDENSTEIN 1985, 82-94; BISHOP – COULSTON 1993, 183-188; NICOLAY 2007, 129-137; HERZ 2010, 111-132; FISCHER 2012, 77-79.

⁴² OLDENSTEIN 1985, 86-87.

⁴³ OLDENSTEIN 1985, 83, 89; NICOLAY 2007, 130-131.

⁴⁴ BISHOP – COULSTON 2006², 234; NICOLAY 2007, 132-133. Fig. 4.2.1.

⁴⁵ Egy Vindonissában (Brugg, Svájc) talált mainzi típusú *gladius*on olvasható a készítő neve után a gyártás helyszíne is: *Lugd(uno)*: ETTLINGER – HARTMANN 1985.

⁴⁶ RABEISEN 1990, 84. Az alesiai műhely egy korai lószerszám-garnitúrák, köztük phalerák és a hozzájuk tartozó Bishop I. típusú csüngők gyártására specializálódott műhely volt, ahol az előkerült negatívok és rontott példányok alapján az egyszerűbb, díszítetlen változatok mellett niellóberakásos vereteket is gyártottak.

⁴⁷ RIEDEL 1987, 43. fig. 1.

⁴⁸ OLDENSTEIN 1985, 87.

vagy kevésbé urbanizált területeken, így például a Keleti-Alpok területén és a Duna-vidéken, a műhelyek ugyancsak igyekeztek közelebb kerülni a megszálló csapatokhoz, de itt városok híján elsősorban a hadsereg közvetlen háterszágában létrejött kereskedelmi központokba (*emporía*) települtek. Így sikerült bizonyítani korai katonai felszereléseket gyártó magán *fabricae* létét az Auerbergen (ez főleg hadigépek gyártására specializálódhatott),⁴⁹ a Magdalensbergen⁵⁰ vagy a ljubljanei Várhegy lábánál (Ljubljana-Grajski grič, Gornji trg 3.)⁵¹. Ezek a műhelyek azonban legfeljebb a Claudius-korig működhetek.

3. Az 1. században a katonák militariával való ellátásának harmadik forrását az egységeknek közvetlenül a táborokban vagy azok településein működő saját gyártó és javító műhelyei adták. E műhelyeket az egységek önellátási képességeinek fokozására hozták létre, de produktivitásuk és szakmai felkészültségük tekintetében ezek önmagukban nem tudták csapatuk szükségleteit biztosítani,⁵² ehhez a három forrás párhuzamos, helyzethez alkalmazkodó rugalmas alkalmazására volt szükség.⁵³ A feliratokon kívül⁵⁴ a katonai egységek saját műhelyeinek létét bizonyítják az alábbi leletek: Halternban befejezetlen Weisnau-típusú sisak és rontott, peltás cingulumcsat került elő.⁵⁵ Mainzból és Straubingból rontott lószerszámveretek, míg Ludwigshafen-Rheingönheimből félkész veretek (5. kép) tanúsítják a militaria helyi gyártását. Nijmegenben a Kops Plateau-n pedig egyéb öntési hulladék mellett 1. századi katonai lószerszámok gyártására szolgáló negatívokat találtak.⁵⁶

A táci "félkész" veret gyártási körülményeihez ezek közül Ludwigshafen-Rheingönheim leletci állnak a legközelebb. Itt ugyanis egy Rajna menti, Claudius-tól a kora Flavius-korig fennálló auxiliáris castellum állt, amelynek a tábor belsejébe épült katonai *fabricá*jában 1912 és 1913 során rengeteg öntési hulladék és eszköz (például öntőtégelyek) mellett félkész bronz militaria öntvényeket is találtak. Ezek változatos öv- és páncélveretek, valamint sisakalkatrészek voltak (5. kép)⁵⁷, amelyek azt mutatják, hogy a castellum fennállásának idején működő *fabricá*ban ilyen típusú felszerelési tárgyakat bizonyosan gyártottak. Ugyanez feltételezhető a táci veretről, mivel ez is egy 1. századi auxiliáris castellummal rendelkező katonai állomáshely területén került elő, így valószínű-

⁴⁹ DRESCHER 1994.

⁵⁰ DOLENZ – FLÜGEL – ÖLLERER 1995; DOLENZ 1998, 15, 127-128.

⁵¹ VIČIĆ 2002, 204. Taf. 12-13.

⁵² OLDENSTEIN 1985, 83, 89; WIERSCHOWSKI 1984, 177-179.

⁵³ NICOLAY 2007, 134.

⁵⁴ Ezeket a gyártóra vagy gyártási helyre utaló fegyverekre, felszerelési tárgyakra írt feliratokat összegyűjtötte és értékelte: NICOLAY 2007, 130, 132.

⁵⁵ MÜLLER 2002, 75. Taf. 43. (Nr. 465).

⁵⁶ BOGAERS – HAALBOS 1975, 156; NICOLAY 2007, 132-133.

⁵⁷ ULBERT 1969, 17-18. – cf. NICOLAY 2007, 132.

leg a helyi egység műhelyében készült. Óvatosságra int azonban, hogy míg rheingönheimi leletegyüttes több félkész veret mellett a műhely hagyatékát is tartalmazta, addig Tácról eddig csak ezt az egyetlen félkész veretet ismerjük. Ráadásul az sem kizárt, hogy a veretet máshol öntötték és a castellum műhelyében csak a hidegmunkával való befejezése történt volna.⁵⁸ Lehetséges az is, hogy ez a műhely kevésbé a veretek gyártásával, mint inkább elveszett vagy letört alkatrészek új öntvénnel való pótlásával, tehát javítással foglalkozott.

Az 1. századi Pannoniában állomásozó csapatok fegyver- és felszerelés-ellátásáról – leszámítva a legfeljebb az 1. század közepéig működő magdalensbergi és ljubljanoi magánvállalkozások műhelyeit – alig rendelkezünk információkkal,⁵⁹ csak annyit tudunk, hogy a nyugatról Pannoniába vezényelt egységek ott viselt fegyverzetüket és felszerelésüket magukkal hozták.⁶⁰ A táci lelet mellett eddig csak a Győr-Belvárosában (*Arrabona*) talált, mára elveszett, félig megmunkált bronzveret utal *militaria* 1. századi helyi, pannoniai gyártására (6. kép). Ez a félkész veret egy Bishop 3. típusú, szív vagy kör alakú csüngővel azonosítható, amelyből az alsó, áttörésekkel díszített pelta formájú toldalék és a verettest egy kis töredéke őrződött meg.⁶¹ A verettesten a kör alakú központi mező egy részlete is felismerhető. E verettípus gyártása az 1. század második felére, legfeljebb a 2. század első évtizedeire keltezhető.⁶² Ebben az időszakban tehát Arrabonában is működött lószerszámvereteket gyártó bronzműves *fabrica*, amely az itt állomásozó *ala milliaria* ellátására specializálódott. Ugyanilyen csüngőknek I. Radman-Livaja Sisciában feltételezi egyik központi műhelyét.⁶³

2.3. A Táchoz kötött korai katonai síremlékek problémája

Mindössze egyetlen aktív vagy veterán katona síremlékét köthetjük feltételelesen a táci 1. századi auxiliáris castellum (valamelyik) helyőrségéhez. A töredékes kőcmlék eredetileg pilaszterekkel közrefogott képmezője egy hátsólovát vezető katonát vagy annak szolgáját ábrázolja (7. kép).⁶⁴ A relief másodlagos felhasználásban az I. épület fürdőjéből került elő, ahová átfaragva küszöbkőnek építették be.

⁵⁸ Erre a lehetőségre hívja fel a figyelmet: NICOLAY 2007, 132.

⁵⁹ A hadsereget *militariával* ellátó 2-3. századi, főleg a *canabae*-ban vagy auxiliáris *vici*-ben működő magán műhelyekhez ld. például: BÓNIS 1986.

⁶⁰ MRÁV 2008, 285; MRÁV 2012, 539.

⁶¹ SELLYE 1969, 533 Pl. CXC.2; SELLYE 1970, 78. Fig. 2. on p. 73.

⁶² BISHOP 1988, 148; DESCHLER-ERB 1999, 56-57; RADMAN-LIVAJA 2004, 111.

⁶³ RADMAN-LIVAJA 2004, 111.

⁶⁴ FITZ 2003, 26. n. 12.

A Székesfehérvár-Kisfaludról származó 1. századi sírsztélé tympanonjának domborműve győzedelmes lovas beállításában lándzsájával lefelé dőfő lovas katonát ábrázol (8. kép).⁶⁵ Bár nem zárható ki annak elvi lehetősége, hogy az elhunyt aktív katonaként a közeli táci castellumban szolgált, vagy, ahogy Barkóczi L. feltételezte⁶⁶, magát a síremléket hurcolták el onnan. A kőemlék lelőköri körülményei, Kisfaludra jutásának háttere ismeretlen, a sztélé eredeti felállításának helyszínére vonatkozó vélemények ezért csak feltételezésnek tartathatók. A *cohors I Alpinorum equitata* optiojának sírfeliratához, illetve ennek lelőhelyével kapcsolatos problémákhoz ld. feljebb.

3. TÁC-FÖVENYPUSZTA AZ AUXILIÁRIS CASTELLUM ÉS A TERRITORIÁLIS VICUS KÖZÖTTI ÁTMENETI PERIÓDUSBAN (100 KÖRÜL – CCA. 120/130)

Az auxiliáris castellum kiürítése és Aquincum városi territóriumának kialakítása közötti két-három évtizednyi átmeneti időszakhoz mindössze néhány, *legio X Gemina* téglavetőjéből származó katonai bélyeges téglaköthető.⁶⁷ A *legio X Gemina* névvel bélyegzett téglákból eddig nyolc darab került elő (9. kép, 1-4.) négy különböző kontextusból (1. táblázat). Fitz J. ezek segítségével keltezte az I. auxiliáris castellum kiürítését és az építkezések megindulását a Traianus-korra, pontosabban 103-106 körülre,⁶⁸ amely azonban nincs összhangban a *legio pannoniai* állomásozásának időrendjével.⁶⁹ A téglák valójában a *legio X Gemina* aquincumi állomásozásának időszakára, tehát Kr. u. 106 és 118/119 közé keltezhetők.⁷⁰ A téglabélyegek azt mutatják, hogy legkésőbb ebben az időszakban történt az I. auxiliáris castellum árkaiknak betemetése (a fossájának aljáról ugyanis előkerült egy töredék). Ezzel egy időben a vicusban kezdődött valamilyen (katonai célú?) építkezés, amelyhez a *legio X Gemina* téglákkal járult hozzá. Valószínűleg ez az épület a négyhelyiséges L folyosós XLII. épület lehetett, mivel a *legio* tégláit legnagyobb számban ennek a markomann-szarmata háborúban elpusz-

⁶⁵ BARKÓCZI 1996, 17-18. Abb. 3. Barkóczi L. egy további síremlékről is feltételezte, hogy a középkorban Tácról hurcolták Székesfehérvárra: BARKÓCZI 1996, 15-16. Abb.1. A vágató lovas katonát ábrázoló 1. századi sírsztélé lelőhelye azonban Adony (*Vetus Salina*): FITZ J. in RIU 6, 1455. A Székesfehérváron előkerült kőemlékek problémájához ld. TÓTH 1991, 97-98; TÓTH 2008, 83-89.

⁶⁶ BARKÓCZI 1996, 17.

⁶⁷ A kép nem változott meg Lőrincz B. 1977-ben tett megállapítása óta: LŐRINCZ 1977, 179.

⁶⁸ FITZ 1986a, 319-321; FITZ 1986b, 330-331, 368; FITZ 1997, 65. A 103 körüli keltezést ld.: FITZ 2003, 15; FITZ 2004b, 199.

⁶⁹ STROBEL 1988, 193-222. – cf. TÓTH 1991, 104, 106; TÓTH 2008, 66.

⁷⁰ LŐRINCZ 1978, 299-312.

tult épületnek az omladéka tartalmazta.⁷¹ E mellett szól az a körülmény is, hogy az épület a castellum északi árokszaka és kapuja között fekszik,⁷² tehát pontosan ott ahol a legio egy bélyeges téglája a a castellum I. fossájából előkerült. Az LXX. és a XIV. épületeknél talált 1-1 bélyeges téglá szórványleletnek tekinthető, amelyek további következtetések levonására nem alkalmasak.

Lelőhely	db. szám	Kontextus	Irodalom
Auxiliáris castellum I.	1	Az 1. századi castellum híd alatti árokszaka aljáról.	FITZ 1986a, 319-320; FITZ 1986b, 330.
XLII. épület	5	Az XLII. épület markomannszarmata háborúk idejére keltezett pusztulási rétegeből (150/830, 135/825, 150/825).	Fitz in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, 201.
LXX. épület	1	Az LXX. homlokzati porticusának második pillére előtt, az épület szintjéről.	FITZ 1998, 256.
XIV. épület	1	A belső udvaros épület északi helysorsorából (150/810)	Fitz in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, 206, 210. Kat. Nr. 12. Abb. 18.

1. táblázat: A *legio X Gemina* bélyegeinek lelőhelyei a tác-fövenypusztai településen
Table 1: Findspots of the stamped tiles of the *legio X Gemina* in Tác-Fövenypusztá

A katonai építkezés ténye arra utal, hogy a feladott castellum területe és az átkelő ellenőrzése ebben az átmeneti időszakban is a hadsereg felügyelete alatt maradt. Ennek feladatát átmenetileg a *legio X Gemina* egy kisebb különítménye láthatta el, bár ez pusztán bélyeges téglák jelenlétéből nem feltétlenül következik.

⁷¹ Nem zárható ki azonban a téglák másodlagos felhasználásának lehetősége sem.

⁷² FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, Abb. 1.

4. TÁC-FÖVENYPUSZTA RÓMAI TELEPÜLÉSE, MINT AQUINCUM TERRITÓRIUMÁNAK EGY KIEMELT VICUSA (CCA. 120/130 – 259/260)

A táci település, az utolsó auxiliáris csapat elvezénylése után és egy rövid átmeneti periódust követően Aquincum municipiumának egyik jelentős területiális *vicusa* lett, amelyet a Sárvíz forgalmas átkelőjénél való központi fekvése és gyors fejlődése miatt valószínűleg egy *pagus* központi településévé is tettek. A táci település legközelebbi párhuzama az ugyancsak Aquincum területén fekvő Budaörs-Kamaraerdei dűlő *vicusa*, a *vicus Teuto*(- - -) lehet, amely egyben a *pagus Herc*(- -) központi települése is volt.⁷³ Ez a település azonban Aquincum közvetlen árnyékában nem tudott olyan jelentőssé fejlődni, mint az attól jóval távolabb fekvő, regionális központként szolgáló belső-pannoniai Tác. A *pagus*-székhelyek fontos vallási központok voltak (gyakran főistenük után nevezték el őket), amely a tác-fövenypusztai *vicus* szentélyközpontjának létében is tükröződik. A település jelentősége katonai szerepében is kimutatható, amelyre a *legio II Adiutrix* egy aktív *centurio*ja által Dom(i)nusnak és Dom(i)nanak állított oltáron kívül (RIU 123b)⁷⁴ a *legio II Adiutrix* téglabélyege is utal. A vizsgált időszakból a *legio II Adiutrix*nek mindössze egyetlen, Kr. u. 120-150 körül készült bélyegzett téglája (9. kép, 5.) került elő a IX. épületből⁷⁵, ahol *TE·PR* bélyeges téglák kísérték. Nem tudjuk, hogy ez a téglák mikor és milyen körülmények között jutott a településre, de az a tény, hogy eddig mindössze egyetlen darab ismert belőle, aligha teszi lehetővé, hogy bármiféle következtetés alapját képezze. A *legio II Adiutrix* Tácon előkerült többi bélyegtípusa a 4. századra keltezhető,⁷⁶ így ezek kívül esnek tanulmányom tárgyán.

⁷³ Ld. ehhez: MRÁV – OTTOMÁNYI 2005.

⁷⁴ A *centurio* valószínűleg valamilyen különleges feladattal tartózkodhatott hosszabb ideig Tácon. Vidéki településeken oltárt állító aktív katonák problémájához ld. PFAHL – REUTER 1996, 135.

⁷⁵ LŐRINCZ 1977, 176, 178, 180. Kat. Nr. 63, 188 Abb. 15.

⁷⁶ LŐRINCZ 1976, 178.

4.1. Kr. u. 2-3. századi *militaria Tácról*

Katonák és veteránok vidéki településeken való jelenlétének a feliratokon kívül a fegyverek és katonai felszerelési tárgyak a legjobb indikátorai, bár a vizsgált időszakban a "katonai leletek" egy része – különösen egy határprovinciában – akár civilekhez is köthető (ld. alább).⁷⁷ Szembetűnő jelenség, hogy abból az időszakból, amikor Tácon évtizedekig katonai egység állomásozott fegyverek, katonai felszerelési tárgyak szinte teljesen hiányoznak, míg a település *vicus* periódusából legalább 15 "katonai vonatkozású" tárgyat ismerünk.⁷⁸ Ez a szám a feltárt felületek nagyságához képest ugyan alacsony, de magyarázható azzal, hogy a régi ásatásokon fémkeresőt nem használtak.

Előzetes gyűjtésembe csak a közölt és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe tartozó táci fegyvereket és katonai felszerelési tárgyakat vettem fel. (A több évtizedig zajló ásatás közöletlen leletei között azonban még sok *militaria* lappanghat.⁷⁹) A gyakran nem azonosított, vagy félreértelmezett leletek meghatározására, típusba sorolására majd értékelésére e tanulmányban kerül sor először.

I. Védőfegyverzet:

1. Szegmenspáncél (*lorica segmentata*) (10. kép, 1.)

Típus: Egy Newstead típusú szegmenspáncél váll-lemezének F kategóriába tartozó viii. típusú bronz zsanérverete.⁸⁰

Leletkörülmények: 140/825 szelvény (a XIV. számú belső udvaros raktárépület északi oldalán fekvő XLII épület területe), 6. ásónyom.

Órzási hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 79.54.1.

Leírás: A vállat védő páncéllemezek összekapcsolását szolgáló zsanéros veret egyik tagja. Egyszerű, hármás karéjos záródású, testén a típusra jellemző háromszög alakú kivágással. Mérete: 5,1 x 3,9 cm.

Értékelés: Közeli párhuzamai a carnuntumi legiótábor *armamentarium*ából kerültek elő, Antoninus-kori kontextusból.⁸¹ Newstead típusú páncélok töredékei ismer-

⁷⁷ PFAHL – REUTER 1996, 137-140; FISCHER 2002, 13-14; NICOLAY 2007, 207-217; FISCHER 2012, 84, 88.

⁷⁸ Nem sorolható ezek közé az 1990-ben talált és „Zierblech eines Cingulum”-ként közölt domborműves bronzlemez (FITZ 1998, 264. Nr. 56.), mivel ez nem egy cingulum övlemeze.

⁷⁹ Ezek felvételét a közeljövőben tervezem, így a tanulmány idegen nyelvű változatában már szerepelni fognak.

⁸⁰ THOMAS 2003, 80.

⁸¹ GROLLER 1901: Taf. XIX, 59; BISHOP 2002, 46; THOMAS 2003, 80 Fviii/3.

tek még a Pannoniával szomszédos germán Barbaricumból. Iža/Leányvár markomann-háborúk idején létesített palánktáborából és az ugyanilyen korú Mušovból vas páncéllemezek töredékeit közölték.⁸² Valószínűleg Newstead típusú a Stillfriedben rituálisan elásott páncél is.⁸³

Kelkezés: A Newstead típusú páncélok lemezeinek és vereteinek lelőköörülményei a 2. század első felétől a 3. század közepéig keltezhetők, többségük azonban jellemzően Antoninus-kori.⁸⁴ A pannoniai tartományokból illetve azok előteréből származó veretek eddig ugyancsak az Antoninus-kori leleteket képviselik. A barbaricum példányok, beleérve a stieffriedi darabot is, Marcus Aurelius markomann háborúinak idejére keltezhetők. A táci darab is hasonló korú lehet.

Irodalom: Bánki Zs. in: FITZ – BÁNKI 1981, 215. Nr. 69. Taf. II.

2. Pikkelypáncél (*lorica squamata*) (10. kép, 2.)

Típus: A pikkelylemezek a közölt fotó alapján M. Groller carnuntumi leletekre épülő tipológiájának IX. típusába tartozhatnak. Pontosabb besorolást tesz lehetővé Komoróczy B. tipológiája, amely a markomann és quad Barbaricumban talált leletekre épül. Ebben a táci páncélpikkelyek méretük és rögzítőlyukaik alapján leginkább a 3A típust képviselik.⁸⁵

Lelőköörülmények: 150/815 szelvény (a XIV. számú belső udvaros raktárépület északi részében), a 3. ásónyomból.

Órzási hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 79.87.1.

Leírás: Megközelítőleg 31 darab összefűzött, 3 x 1 cm nagyságú bronz lamellából álló páncéltöredék. Az egyes pikkelyeket bronzdrótokkal erősítették egymáshoz és a bőr vagy textil háttéranyaghoz.

Értékelés: Pikkelylemezek gyakran kerülnek elő nemcsak a határmenti erődökből vagy azok településeiről, hanem időszakos táborhelyekről⁸⁶ és a provinciák civil településeiről is.⁸⁷

Kelkezés: 2. század második fele – 3. század. A legkorábbi keltezhető darabok a Marcus Aurelius északi háború idején fennálló támaszpontokról, így

⁸² TEJRAL 1994, 39. Abb. 7, 12-20.

⁸³ EIBNER 2000, 32-34; HUMER (ed.) 2004, 114-115. Nr. 27. – cf. BISHOP 2002, 60. n. 12.

⁸⁴ BISHOP – COULSTON 2006², 140-140; BISHOP 2002, 46.

⁸⁵ KOMORÓCZY 2000, 82-83.

⁸⁶ KOMORÓCZY 2000, 81-86; legutóbb Ciferről közölve: CHEBEN – RUTTKAY 2010, 313. Taf. I. 6, 8, 10.

⁸⁷ Különösen nagy számban kerültek elő pikkelypáncélhoz tartozó bronz lamellák az Arrabona castellumának közvetlen hátsó részében fekvő ménfőcsanakai településről. Közvetlen leletek. Ilon Gábor szíves közlése, amit ezúton köszönök.

Mušovból⁸⁸ vagy Cifer-Pácról⁸⁹ ismertek. A táci páncél pikkelyei is Komoróczy B. Antoninus-kori 3A típusába sorolhatók.

Irodalom: Bánki Zs. in: FITZ – BÁNKI 1981, 215. Nr. 78. Taf. III.

3. Díszpáncél (10. kép, 3.)

Típus: Díszpáncélzathoz tartozó lovassági lábvért (*ocrea*) alsó részének töredéke.

Lelőkörülmények: Felszíni szórványlelet. 1938 előtt Tác határában (valószínűleg Fövenypusztán) került elő szőlőkapálás során.

Órzási hely: Szépművészeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 85.15.

Leírás: A jobb oldali szélét leszámítva mindenhol törésselület határolja. A bronzlemezből domborított páncél megmaradt íves képmezőiben egy-egy antithetikus állású maszok látható, amelyek valószínűleg szélperszozonifikációkat ábrázolnak. Méretek: m.: 7,8 cm; sz.: 12,7 cm; lemezv.: 0,06-0,1 cm.

Értékelés: A töredék lovassági gyakorlatok (*hippika gymnasia*) során viselt páncélzat egyik eleme, s mint ilyen, lovas katonák alkalmi felszereléséhez tartozott.

Kelkezés: Antoninus-kor, azon belül a markomann háborúk időszaka (170-es, 180-as évek).

Irodalom: BORHY 1991, 15-25, 91-97.

II. Felszerelés

4. Felíratos övgarnitúrához tartozó betűveret (10. kép, 4.)

Típus: Az ún. „*Utere felix*” típusú felíratos övgarnitúra egyik "E" betűje.⁹⁰

Órzási hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 90.31.16.

Lelőkörülmények: 115/665a szelvény, 3. ásónyom.

Leírás: Az "E" betűveret alsó kétharmadának töredéke. Közölt mérete: sz.: 1,8 cm.

Értékelés: Az öv egy regionálisan elkülönülő övtípust képvisel⁹¹, amelyet elsősorban a dunai harárprovinciák, köztük is legjellemzőbben a pannoniai⁹² és daciai⁹³ tartományok katonái viseltek. A Duna-vidéktől távoli leletek is olyan csapatok-

⁸⁸ TEJRAL 1992, 390-395. Abb. 11,1.4, 12.1; KOMORÓCZY 2010, 81-86. – cf. BISHOP – COULSTON 2006², 139-140; FISCHER 2012, 169-170, 340.

⁸⁹ CHEBEN – RUTTKAY 2010, 313. Taf. I 6, 8, 10.

⁹⁰ GALIC – RADMAN-LIVAJA 2006; HOSS 2006, 237-253; FISCHER 2012, 122, 124.

⁹¹ GSCHWIND 2004, 159. különösen Anm. 643.

⁹² A pannoniai tartományokra kiterjedő gyűjtést a teljesség igényével Szabó András (Pécsi Tudományegyetem) végezte cl. Katalógusa még közöletlen.

⁹³ PETCULESCU 1991.

hoz, katonákhoz köthetők, akiket a dunai provinciákból vezényeltek el időszakosan vagy tartósan. Ilyen a lugdunumi fegyveres sír teljes övgarnitúrája (Clodius Albinus ellen vívott lugdunumi csatában elesett duna-vidéki katona temetkezése)⁹⁴, vagy a Dura-Europos erődjében talált betűveretek, ahol illyricumi katonák is állomásoztak.⁹⁵

Keltezés: Kr. u. 2. század vége – 3. század első fele, a táci darab ezen belül legvalószínűbben Severus-kori lehet.

Irodalomr. FITZ 1998, 264. kat. 57. Taf. I.57.

5. Övcsat belső volutával és T-formájú rögzítő füllel (10. kép, 5.)

Típus: Oldenstein 1976, Kat. Nr. 1012-1016; "Schnallen mit Rechteckigen Ösen". Főleg az áttört díszű, téglalap alakú övlemezekkel rendelkező ún. "Neuburg-Zauschwitz" típusú, vagy az ugyancsak áttört, de trombitamustrás ún. "Klosterneuburg" típusú övgarnitúrákhoz tartoztak.⁹⁶

Órészeli hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 76.66.1.

Lelőrkörülmények: 160/820 szelvény (XIV. épület), 4. ásónyom.

Leírás: Nem zsanérral, hanem egy csat végén, a rüske mögött kialakított áttörésszerűen vagy kereten keresztül átvezetett visszahajlított bronzszalag segítségével erősítették a külön öntött csattagot az ugyancsak külön készített, változatos díszítésű csattesthez.⁹⁷ Csattrüskéje egyenes. A táci példány erősen sérült, a csat kengyele szinte teljesen letörött, megmaradt része pedig deformálódott. Méretek: h.: 3,2 cm.

Értékelés: Az Antoninus-kori katonai övcsat-típusok legerjedtebb változata.⁹⁸ Sokfelé gyártott, nagy számban elterjedt övcsattípus⁹⁹, a pannoniai tartományokban is.¹⁰⁰ Pontosan keltezhető, egyértelműen katonai kontextusból származó csatokat ismerünk a Marcus Aurelius északi háborúi idején létrehozott

⁹⁴ WUILLEUMIER 1950, 146-148.

⁹⁵ JAMES 2004, 16-20.

⁹⁶ FISCHER 2012, 121-122.

⁹⁷ Az övcsat rögzítési módjához ld.: OLDENSTEIN 1976, 214-215; RADMAN-LIVAJA 2004, 94.

⁹⁸ OLDENSTEIN 1976, 214-216; BISHOP – COULSTON 2006², 144; FISCHER 2012, 121-123, 338.

⁹⁹ Rontott öntvényt ismerünk például Quintianából (Künzing, D) (GSCHWIND 1997, 616. Abb. 4.1) és egy öntőformát Tibiscumból (BENEA – PETROVSZKY 1987, Abb. 5.4). Ld. még a 102-103. lábjegyzeteket.

¹⁰⁰ Pannoniai leleteket felsorolja: SELLYE 1970, 77-78; ld. még: GSCHWIND 2004, 159. különösen Anm. 642.

Mušov-i (Csehország) katonai támaszpontról.¹⁰¹ Pannoniai gyártását több ron-
tott illerve félkész csat is bizonyítja (például Arrabonából,¹⁰² Brigetióból¹⁰³).

Kelkezés: A csattípus a 2. század elején már feltűnt, a 2. század második felében a
legjellemzőbb, de még a 3. század első évtizedeiben is használatos.¹⁰⁴

Irodalom: Bánki Zs. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI – PETRES 1979, 205. Kat. Nr.
107, Taf. VIII.107.

6. Övcsat belső volutával és T-formájú rögzítő füffel (10. kép, 6.)

Típus: Oldenstein 1976, Kat. Nr. 1012-1016; "Schnallen mit Rechteckigen Ösen"

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: RR 61/1899.3

Leletkörülmények: Ismeretlenek. A Magyar Nemzeti Múzeum 1899-ben
Lichtneckert Józseftől vásárolta, aki mint tác-fövenypusztai leletet értékesítette
(000. kép).

Leírás: Széles és lapos rögzítő füfén az áttörés T alakú. A hozzá tartozó csattest
és csattüske elveszett. Méretei: m.: 3,2 cm; sz.: 3,3 cm; v.: 0,35 cm.

Értékelés: mint Kat. 5.

Kelkezés: mint Kat. 5.

Irodalom: Közöletlen, említi SELLYE 1970, 78.

7. Övcsat belső volutával és T-formájú rögzítő füffel (10. kép, 7.)

Típus: Oldenstein 1976, Kat. Nr. 1012-1016; "Schnallen mit Rechteckigen Ösen"

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: RR 61/1899.2.

Leletkörülmények: mint Kat. 6.

Leírás: A csatkengyel belső felületén látható erős kopások a csat hosszú vagy
intenzív használatára utalnak. Megmaradt csattüskéje egyenes. Méretei: m.: 1,45
cm; sz.: 3,05 cm; v.: 0,5 cm.

Értékelés: mint Kat. 5.

Kelkezés: mint Kat. 5.

Irodalom: Közöletlen, említi SELLYE 1970, 78.

¹⁰¹ TEJRAL 1994, Abb. 15.8; KOMORÓCZY et al. 2010, 28.

¹⁰² SELLYE 1969, 533. Pl. XCX.1; SELLYE 1970, 77-78, 70. 1. ábra.

¹⁰³ SELLYE 1969, 531. Pl. CLXXXIX.1; BÓNIS 1986, 304. Abb. 2.1.

¹⁰⁴ OLDENSTEIN 1976, 216; RADMAN-LIVAJA 2004, 94.

8. Áttört övveret (10. kép, 8.)

Típus: A táci darab az ún. "Klosterneuburg" típusú övgarnitúrákhoz tartozó kisméretű, trombitamustrás áttört bronz övvereteknek egy ritkább altípusát képviseli.¹⁰⁵

Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: RR 61/1899.7.

Lelőköriülmények: mint Kat. 6.

Leírás: Leegyszerűsített trombitamustrákból álló, aszimmetrikus hármashurkot rajzoló áttört bronzveret, hátoldalán verettesttel egybeöntött két szegeccsel. Méretek: h.: 3,8 cm; sz.: 2,35 cm; v.: 0,75 cm.

Értékelés: A "kelta reneszánszal" feltűnő keltizáló stílusban készült "Klosterneuburg" típusú övgarnitúrák veretei főleg a dunai provinciákban terjedtek el.¹⁰⁶

Kelkezés: Kr. u. 2. század második fele – 3. század eleje.¹⁰⁷

Irodalom: Közöletlen.

9. Áttört övlemez (10. kép, 9.)

Típus: Egy téglalap alakú, jellemzően áttört díszű övlemezekkel rendelkező ún. "Neuburg-Zauschwitz" típusú övgarnitúra egyik övlemeze.¹⁰⁸

Lelőköriülmények: 1975-ben került elő a 215/840 szelvényben a 8. ásónyomból.

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 75.169.1.

Leírás: Elnyújtott téglalap alakú övlemez, amelynek két keskenyebb végéit pelta alakú nyúlvány díszíti. A középső felületét áttört görögkereszt motívumokból komponált, alátételemez nélküli tapétaminta (Sellye I. leírásában „lépcsőzetes rácsmustra”) tölti ki. Két szegecslyuk segítségével rögzítették a bőrvöhvöz. Méretek: 5,2 x 2,1 cm.

Értékelés: Közele, de szélesebb párhuzamát ismerjük például Sisciából (Sisak, HR)¹⁰⁹ vagy a daciai Buciumi (RO) auxiliáris castellumából, ahol a veretet az egyik barakk területén találták.¹¹⁰

Kelkezés: Kr. u. 2. század második fele – legfeljebb 3. század eleje.

Irodalom: Bánki Zs. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1978, 192. kat. 309, 1. ábra 309.

¹⁰⁵ A típusnak nevet adó, teljes övgarnitúrát tartalmazó klosterneuburgi VIII/10 sírhoz ld.: NEUGEBAUER – GRÜNEWALD 1975, 152-153. Taf. 13.

¹⁰⁶ A típushoz ld. összefoglalóan: FISCHER 2012, 122; a katonai felszerelési tárgyakat díszítő veretek „kelta reneszánsz” stílusához: uo., 338.

¹⁰⁷ FISCHER 2012, 122.

¹⁰⁸ A típushoz ld. FISCHER 2012, 121-122.

¹⁰⁹ SELLYE 1941, Taf. XIX.6.

¹¹⁰ GUDEA – POP 1972, 75. Taf. LXXVI.5.

10. Szíjvégveret (10. kép, 10.)

Típus: Zsanéros vagy rögzítő füles szíjvégveret egyik (talán alsó?) tagja.

Lelelkörülmények: Szórványlelet 1975-ből.

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 75.182.4.

Leírás: Lefelé szélesedő bronz szíjvég-veret, tetején a zsanér- vagy rögzítő fül töredékével. Alsó fele íves záródású 4 függőleges bevágással. Közölt mérete: h.: 4,6 cm.

Értékelés: A 3. századi öv típusok hosszan, néha egészen a térdig leérő szíjvégeinek záró verete, amelyet vagy zsanérral, vagy egy fül segítségével rögzítettek a mind formájában, mind díszítésében nagyon hasonló szíjbefogó tagjához. A táci darab a legegyszerűbb, díszítetlen típust képviseli.

Kelkezés: Kr. u. 3. század.

Irodalom: Bánki Zs. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1978, 194. kat. 323, II. tábla 323.

III. Támadóegyverzet

11. Csont doboz kardhüvely-koptató előlapja (10. kép, 11.)

Típus: "Kastenortband"; MIKS 2007, B2.

Lelelkörülmények: Felszíni szórványlelet.

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár.

Leírás: előoldalán spiccovális alakú álló „pajzs” amelynek felületét felül két antithetikus indaspirál töri át.

Értékelés: ld. alább.¹¹¹ Nem csak állandó helyőrséggel rendelkező településekről, hanem a provincia belsejéből is ismertek (ld. például egy közöleden darabot Mursellából¹¹²).

Kelkezés: A csont doboz kardhüvely koptatók megjelenése a 2-3. század fordulójára tehető, a Severus-korban terjednek el tömegesen és használatuk a 4. századig még kimutatható.¹¹³

Irodalom: BÍRÓ 1987, 61. Fig. 37. n. 411.

12. lándzsacsúcs (10. kép, 12.)

Típus: GUDEA 1992, L AIII7 típus.

Lelelkörülmények: 1973-ban a 260/830 szelvényben, a 2. ásónyomban.

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 73.119.1.

¹¹¹ OLDENSTEIN 1976, 116-120; MIKS 2007, 367-373.

¹¹² Rómer Flóris Múzeum, Győr ltsz.: 80.4.559.

¹¹³ MIKS 2007, 369-373.

Leírás: A vas lándzsacsúcsot rövid, szögletes deltoid alakú pengével és hosszú erősen kónikus köpűvel kovácsolták. Méretek: m.: 17,7 cm; sz.: 3,2 cm.

Értékelés és keltezés: A típus közeli párhuzamai a daciai auxiliáris castellumokból (Bologa, Buciumi) ismertek, ezért a lándzsacsúcs a 2-3. századra keltezhető. Hosszú köpűje miatt valószínűbb azonban a 3. századi, annak is inkább a második felére történő keltezése.¹¹⁴

Irodalom: FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1975, 300. vasak kat. 2, 308. Taf. III.1.

13. Lándzsacsúcs (11. kép, 1.)

Típus: GUDEA 1992, SU AIV1.

LeleTKörülmények: 255/810 szelvény. A XL. számú épület pincéjének betöltéséből.

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár, ltsz.: 81.72.5.

Leírás: A vas lándzsahegy hosszúkás pengéje karcsú, inkább deltoid, mint fűzfalevél formájú, keresztmetszete rombikus. A hosszú enyhén kónikus köpű harmadával rövidebb a pengénél. Méretek h.: 35 cm; sz.: 3,5 cm.

Értékelés és keltezés: A lándzsacsúcs a markomann háborúk idején elpusztult XL. épület pince betöltésében került elő, keltezése így *t. a. q.* 178.

Irodalom: Zs. Bánki in FITZ – BÁNKI – FÜLÖP - LÁNYI 1985, 124 Kat. Nr. 125 Taf. XII.126.

14. Lándzsacsúcs (11. kép, 2-3.)

Típus: valószínűleg az ún. *signumcsúcs* típust képviseli, de elképzelhető, hogy két oldalalélnék homorú vonala csak korróziós törés eredménye.

LeleTKörülmények: ld. alább **Kat. 15.**

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár. Jelenleg kiállítva az állandó régészeti kiállításban.

Leírás: Pengéje alul ovális, oldalalélei egy enyhe homorulat után elkeskenyedve háromszög alakú élbe futnak (az ún. "hegedű" alakú lándzsacsúcsok egy változata). Köpűje rövid, enyhén kónikus. Mérete: h.: 23,5 cm; sz.: 5,2 cm

Értékelés: Hogy valóban a *signa* csúcsdíszei voltak-e vagy csak egy speciális lándzsacsúcs, nem dönthető el. Itt csak néhány párhuzamát említem Lauriacumból (Lorch/Enns, A)¹¹⁵ és Pons Aeniből.¹¹⁶

Keltezés: Valószínűleg 3. század.

Irodalom: FITZ 1964-1964, 222. Fig. 1.

¹¹⁴ GUDEA 1994, 88-89.

¹¹⁵ UBI. (cd.)] 1997, 43. Kat. Nr. 1/A-8a-f.

¹¹⁶ WEBER 2007, 169. Kat. Nr. M84.

IV. Egyéb

15. *Cornu* bronz szájrésze (11. kép, 2-3.)

Típus: A táci fúvóka a fúvós hangszerek fúvókátípusinak 2. csoportjába tartozik, amelyre a legalább 16 cm hosszú csőtag jellemző.¹¹⁷ Ezeket a fúvókákat a *cornu*-hoz használták.¹¹⁸

Lelelkörülmények: 1960-ban az I. számú épület területén találták az I/5 b-d szelvény területén, ahol közel feküdt a Kat. 14. lándzsacsúcshoz. Fitz J. feltételezte kapcsolatukat és összeillesztve őket egy *bastát* kreált (11. kép, 2.).¹¹⁹

Őrzési hely: SZIKM, Székesfehérvár. Jelenleg az állandó régészeti kiállításban megtekinthető.

Leírás: A fúvókarész felé enyhén keskenyedő, hosszabb csőrésszel, amelynek felületét arányosan elosztott esztergált gyűrűtagok díszítik. Méretei: h.: 18,3 cm; sz.: 2,3 cm.

Értékelés: A bronz fúvókákat a katonai taktikai jeladó hangszerek között tárgyalják, bár nem lehet teljes bizonyossággal elkülöníteni a hadseregbe illerve azon kívül használatos hangszereket.¹²⁰

Keltezés: Formai jegyek alapján az 1-3. századon belül nem keltezhető pontosabban és a kontextusát sem tudjuk időben tovább szűkíteni. *Terminus ante quem* az I. épület 4. századi építése, mivel a lelet annak padlója alatt feküdt.

Irodalom: FITZ 1963-1964, 222 Fig. 1.

A listát kiegészíthetjük néhány bizonytalan azonosítású lelettel is. Az 1992-es ásatási évad egy domborított kantharosz ábrázolással díszített bronzlemez is napvilágra hozott, amelyet díszpáncél töredékként közöltek.¹²¹ Nem kizárt, hogy a XXV. számú *horreum*-nál talált Medúza-ábrázolásos ezüst lemezkorong (12. kép)¹²² katonai kitüntetés (*phalera*?) volt, de ezt bizonyítani egyelőre nem lehet.

A nem közvetlenül katonai kontextusból származó 2-3. századi „katonai” leletek értelmezési problémái lényegesen különböznek az 1. századiaké-

¹¹⁷ Hasonló típusú fúvókához ld. összefoglalóan: ALEXANDRESCU 2010, 137.

¹¹⁸ ALEXANDRESCU 2010, 137.

¹¹⁹ FITZ 1963-1964, 222-224.

¹²⁰ Cr.-G. Alexandrescu teljességre törekedve gyűjtötte össze a fúvós hangszerek szájrészeit, köztük 3 pannoniai darabot (a táci darab azonban nem szerepel a listájában): ALEXANDRESCU 2010, 369-377.

¹²¹ Bánki Zs. in: FITZ – FEDÁK – BÁNKI – LÁNYI 1998, 300. Nr. 28 Abb. 32.

¹²² FITZ 1976, 26.

tól,¹²³ amelyeket nagy biztonsággal katonákhoz tudunk kötni (és így vidéki településeken kiválóan felhasználhatók veteránok kimutatására). A 2-3. századi „militaria” elterjedése azonban a korábbiaknál sokkal szélesebb volt mind földrajzi, mind társadalmi értelemben.¹²⁴ Ebben az időszakban a magánműhelyekben gyártott fegyverek és más katonák által (is) viselt tárgyak már könnyebben elérhetőek és megvásárolhatóak voltak civilek számára is. Ennek következményeképpen bizonyos katonai viseleti tárgyak (például övek, fibulák) elterjedtek a határprovinciák katonai divatot követő civil férfilakosságának körében is.¹²⁵ E leletek ezért önmagukban nem jeleznek feltétlenül aktív vagy kiszolgált katonákat. Ezzel az értelmezési problémával szembesülünk a táci övveretek esetében (Kat. 5-10.) is, amelyek – bár katonák által hordott övgarnitúrák jellegzetes veretei voltak – nem közvetlen katonai kontextusból származnak, és így civil használatuk is elképzelhető. Kivétel lehet az "E" betűveret által feltételezett "utere felix" típusú övgarnitúra, amelyet jellemzően, bár nem feltétlenül kizárólagosan, katonák viseltek.¹²⁶ A vidéki településeken talált lándzsaleletek esetében ugyancsak nehéz egyértelműen eldönteni, hogy katonai használatban voltak-e vagy civilek birtokolták, mint önvédelmi és/vagy vadászfegyvert.¹²⁷ A vadászfegyverek egy részét akár veteránokhoz is köthetjük, hiszen a hadseregben általuk birtokolt és leszerelésükkor megtartott fegyvereiket később vadászatra is használhatták. Fitz J. egy táci „hastára” vonatkozóan felvetette, hogy az egy *duumvir* hivatali jelvénye volt.¹²⁸ Az általa közölt "hasta" azonban egy fúvós hangszer bronz fúvókája (itt Kat. 15.) és egy közelébe talált lándzsacsúcs (itt Kat. 14.) összeillesztéséből keletkezett fiktív tárgy (11. kép, 2-3.), ezért semmi esetre sem sorolható a hatalmi jelvények közé.¹²⁹

A táci csont kardhüvely-koprtató (Kat. 11.) első látásra katonai leletnek tűnik, és bár egykori tulajdonosa jó eséllyel valóban katona lehetett, a lelet által feltételezett kard civil alkalmazása sem zárható ki. Már a *lex Iulia* lehetővé tette az utazók számára a fegyverviselést¹³⁰ és a 2. század végi és 3. századi ingatag

¹²³ Nem katonai kontextusból származó *militaria* problémájához: PFAHL – REUTER 1996, 119-143; FISCHER 2002, 13-18; NICOLAY 2002; NICOLAY 2007, 177-235; FISCHER 2012, 88.

¹²⁴ NICOLAY 2007, 251.

¹²⁵ Ld. ehhez a problémához összefoglalóan: NICOLAY 2007, 251-252. A karikacsatos *cingulumok* kapcsán már SCHNURBEIN 1995, 139-148.

¹²⁶ GALIĆ – RADMAN-LIVAJA 2006; HOSS 2006; FISCHER 2012, 122-124.

¹²⁷ PFAHL – REUTER 1996, 136-138; FISCHER 2002, 14; JUNKELMANN 2002, 19; NICOLAY 2007, 208-211.

¹²⁸ FITZ 1965, 224: „... we might look for its proprietor in a second of third century *duumvir* of the supposed *municipium Gorsium*”.

¹²⁹ Ld. ezt már: MRÁV 2011, 43. Anm. 80.

¹³⁰ Dig. Iust., 48.6.1-3, 11. - cf. NICOLAY 2007, 207-208.

közbiztonság és meggyengült határvédelem ugyancsak indokoltrá tehetta civilek önvédelemi célú fegyverkezését, vagy fegyveres milíciák szervezését.¹³¹ Jól illusztrálja ezt Apuleius regénye, amelyben banditizmus miatt karddal felfegyverkezett civilekről és önmagukat és vagyonukat fegyveresekkel védő földbirtokosokról olvashatunk.¹³² Ez lehet az oka annak, hogy kardleletek – köztük különösen a csont kardhüvely-koptatók – nagy számban jelentek meg a 3. századi vidéki települések, villák és nem utolsó sorban városok leletanyagában, nemcsak a pannoniai tartományokban, hanem más határprovinciákban is.¹³³ A kardszíjak, különösen azok, amelyek katonai szimbólumokkal voltak díszítve, azonban katonákhoz köthetők,¹³⁴ mivel a 3. századra ezek vették át a cingulumok státuszjelző szerepét.

A Tácon talált három páncéllelet (**Kat. 1-3.**) már nyilvánvalóan katonákat feltételez, mert ilyen védőfelszerelést mai tudomásunk szerint civilek nem hordtak. Jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy mindhárom páncéllelet az Antoninus-korra keltezhető. A Newstead típusú páncél zsanérveretének térben legközelebbi párhuzamai Marcus Aurelius északi háborúinak idejére keltezett kontextusokból származnak, ami elmondható a közelében talált pikkelypáncél töredékről is. Ezek a páncélleletek ezért legvalószínűbben a települést ért valamelyik támadás során veszhetek el, mivel pusztulási horizontok alapján a településen utcai harcokkal mind Marcus Aurelius markomann-szarmata háború alatt, mind a 259/260-as betörés idején számolhatunk.¹³⁵ Az utóbbi esetében ennek régészeti bizonyítéka is van (ld. alább). A **Kat. 3.** szélisitenek protoméival díszített lovassági díszpáncélt Borhy L. meggyőzően ugyancsak a Kr. u. 170-es, 180-as évekre keltezte. Ez utóbbi lábvért azonban egy veterán hagyatéka is lehet, mivel nagy számban ismerünk olyan eseteket, amikor a díszpáncélzat egyes elemeit szentélyben ajánlották fel, sírba tették vagy éppen *memorabilia*-ként megtartották.¹³⁶

A következőkben a táci római *vicus* ért két nagy háborús pusztulással (Marcus alatti germán-szarmata háború és a 258/260 katasztrófa periódus) kapcsolatba hozható régészeti jelenségek és leletek katasztere és rövid értékelése következik. (Tácon azonban akad néhány olyan vészhelyzetben született vagy

¹³¹ PFAHL – REUTER 1996, 138-140; FISCHER 2002, 14; NICOLAY 213-214.

¹³² MACMULLEN 1967, 135-139.

¹³³ NICOLAY 2007, 213-214.

¹³⁴ NICOLAY 2007, 215-216.

¹³⁵ Utcái harcokból származó fegyverleletekhez ld. FISCHER 2002, 15, 17.

¹³⁶ PFAHL – REUTER 1996, 124; MRÁV 2006, 38-40.

ennek során elrejtett lelet együttes, amelyet nem tudunk konkrét cseményhez kötni.)¹³⁷

4.2. A tác-fővenyusztai település Marcus Aurelius markomann-szarmata háborúinak idején

A fontos útvonalak mentén és a határ közelében fekvő táci település a 2-3. században erődítetlen, nyitott település volt, ezért a provinciát ért nagyobb és sikeres betörések során általában súlyos károkat szenvedett vagy teljesen elpusztult. Régészeti adatok alapján ez történt Marcus Aurelius germán-szarmata háborúinak idején is. A település pusztulásának időpontját Fitz J. a helyi pénzforgalom alakulására építve a Kr. u. 178-as évre keltezte, ami összhangban van a történeti és régészeti forrásokkal.¹³⁸ A fővenyusztai település pusztulásának az alább felsorolt régészeti nyomait ismerjük.

¹³⁷ Ld. például az ún. közkút alján talált megölt férfi csontvázat, amelynek kapcsán Fitz J. idézem (FITZ 1970): „A kút legaljáról egy férfi csontvázat hozott felszínre a régészeti kutatás. Homlokán halálos kardvágás rátongó sebe, mellette eltörött kard aranyozott markolata, két sarujának megmaradt bőrtalpa. A halottat nagy kő tartotta a mélyben: a városon áthúzódó háború, helyi felkelés, gyilkosság vagy szakrális áldozat már soha ki nem deríthető tragikus eseményeiről vallanak e leletek” - ld. ehhez még: FITZ 2003, 41. A I.XXIII. épület DNy-i sarkánál 5 bronzkolompból és 1 baltafejből álló depólelethez ld.: FEDÁK 1997, Fig. 8. Itt kell megemlíteni azt a XVII. épülettől nyugatra levő szabad téren, egymás közelében, talapatokkal együtt talált Venus és Luna kisbronz szobrot is (BÁNKI 1972, 12-15 no. 5-6), amelyek talán egy *lararium* elrejtett?, esetleg fosztogatáskor kidobott? szobrai lehettek: FITZ 1970; FITZ 2003, 54. A XXV. számú horreum pusztulását sem kötötték a település valamelyik pusztulásához: FITZ 1970; FITZ 1972, 6.

¹³⁸ KOVÁCS 2006, 284-286.

Az elpusztult épület	A pusztulásról tanúskodó jelenség leírása	Vonatkozó irodalom
VII és IX. épület és a "Nympheum"	A VII. épület 3. századi padlója alatt vastag, tetőomladékos égésréteg (a tegulákon TE·PR bélyeg). A nympeumot a markomann háborúk alatt tűz pusztította el, a vízistenségeket ábrázoló reliefek a medencébe borulva kerültek elő. A helyreállítás során a medencéket feltöltötték. ¹³⁹ Az épület előtt a tér északi részén 2002-ben vastag törmelék réteg került elő, átégett kövekkel. Ez a markomann háborúk alatt elpusztult épületek elplanírozott omladéka lehet. ¹⁴⁰	FITZ 1965-1966, 158-160; FITZ 1972, 16; FITZ 2003a, 48.
XIV. épület	„A markomann háborúk idején az épületet súlyos károk érték”. Területén elplanírozott pusztulási réteg elszenesedett gerendákkal, tetőtégglákkal.	Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1979, 191-192; Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1980, 159; FITZ 2003a, 41.
XVII. épület	A markomann háborúk alatt elpusztult	FITZ 2003a, 54.
XXXIV. épület ("forrás-szentély")	A háború alatt megsemmisült, földbeásott „forrásszentélyt” vastag törmelék réteggel töltötték fel.	Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1978, 171-172; FITZ 1980, 161-162.
XL. épület	A nagyobb méretű XL. épület fapadlóval fedett 18,5 x 10,2 méter nagyságú pincéjét a háború alatt elpusztult épület omladéka töltötte fel (fagerendák, freskók, átégett agyagtégglák). A pince fala „részben vörösre átégett.” Az 1981-ben feltárt pincében gazdag leletanyag (több mint 100 azonos sárga kerámia kancsó, bronzedények, bronzeszközök bronzmécsesek, nagyszámú vastárgy stb.)	FITZ 1980, 166; Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – FÜLÖP – LÁNYI 1985, 110; FITZ 1997, 67-68; FITZ 2003a, 56.

¹³⁹ FITZ 1965-1966, 158-160; FITZ 2003, 48.¹⁴⁰ FITZ in RKM 2002, 282.

Az elpusztult épület	A pusztulásról tanúskodó jelenség leírása	Vonatkozó irodalom
LXX. épület	A markomann háborúk után az épület teljes újjáépítésére volt szükség, amely az épület pusztulásával magyarázható.	FITZ in RKM 2001, 228; FITZ 2003a, 49
XLII. épület	Az épület a markomann háborúk idején leégett és már nem építették újjá. A pusztulási rétegében a <i>legio X Gemina</i> nevével bélyegzett tetőtég-lák kerültek elő.	FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981, 201- 202 Abb. 2; FITZ 2003a, 43.
ún. „II. századi szentély A”	Az épület „pusztulási ideje a markomann háborúk éveiben határozható meg”.	Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1975, 290-291 és II. melléklet.
A 2. századi margittelepi <i>vicus</i> földbe mélyített házai	A II. periódus házai a markomann-szarmata háború idején pusztulhattak el.	KOCZTUR 1972, 128, 137-138.
Ékszerekből álló depóelet	1980-ban egy jobbra gyűrűkből álló depóelet került elő keletre az <i>area sacra</i> épületeitől, amely kontextusa alapján a 2. század utolsó harmadánál nem lehet későbbi.	Bánki Zs. in: FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1983, 212 Kat. Nr. 121-135, 215. Abb. 8.
Vicus, depóelet	Egy félig földbemélyített ház átégett agyagpadlóján 1969-ben egy ládába helyezett, terra sigillata edényekből álló depóelet került elő, egyéb fémleletekkel együtt. Keltezése: Kr. u. 175-180.	GABLER – KOCZTUR 1976, 65-88; GABLER 1994, 357.

2. táblázat: Marcus Aurelius markomann-szarmata háborúhoz köthető pusztulási horizont régészeti nyomai a településen

Table 2: Archaeological traces of destruction horizons linked to the Marcomannic-Sarmatian Wars of Marcus Aurelius

Az Antoninus-kori katonai leletek egy részét valószínűleg a település 178-ban bekövetkezett pusztulásához és a településen zajló harcokhoz köthetjük. A Newstead típusú páncél a háború alatt elpusztult L folyosós négyhelyes XLII. épület közelében találták, így Antoninus-kori keltezését figyelembe véve valószínűleg az itt zajló harcok során kerülhetett a földbe. Két ehhez a háborús konfliktushoz köthető depóeletet is ismerünk a településről, az egyik

egy ládába helyezett, terra sigillatakból és más fémeleletekből állt (13. kép)¹⁴¹, míg a másik ékszereket, első sorban gyűrűket tartalmazott.¹⁴²

4.3. Tác-Fövenypuszta – Időszakos tábor (auxiliáris castellum II.)

Az I. auxiliáris castellumtól és a táborfalujától, valamint a margittelepi 4–5. századi temetőről délre, részben annak határán, a Sárvíz medrével párhuzamosan húzódó emelkedőn egy kisebb, rövidebb ideig fennálló castellum is előkerült. Nagysága 300 × 159 méter, alakja nem szabályos téglalap, hanem hosszan elnyúló derékszögű trapéz (14. kép).¹⁴³ Hosszabbik tengelye északnyugat–délkelet irányú. Árkának belső oldalát agyagtéglákkal rakták ki. A keleti oldalon a kerítőároktól 7 méterre nyugatra, azzal párhuzamosan egy kettős árok futott, amely a földtöltés belső oldalán a víz elvezetését szolgálhatta. (Mindez jelzi a földtöltés [agger] szélességét is.)

1965-ben került elő a tábor nyugati árokszakasza (*fossa*). 1974-ben pedig megtalálták ennek a kerítőároknak az északnyugati lekerekített sarkát is,¹⁴⁴ amely mögött az ároktól 5 méterre egy rövid falszakasz követte az árok vonalát. Párhuzamosságuk miatt felmerült, hogy ez a tábor fala lenne, kőfalra azonban további bizonyíték nem került elő sem itt, sem máshol. 1976-ban az északi árokszakasz közepén, előkerültek a castellum északi kapujának maradványai (15. kép).¹⁴⁵ Az árok itt egy 5,1 méter széles átjárót hagyva megszakad, úgy, hogy mindkét végét lekerekítették. A tábor belsejébe nyíló átjáró közepén egy nagyméretű cölöplyukat találtak, valamivel több, mint 4 méterrel előtte pedig egy párhuzamos, keskenyebb árokszakasszal (*titulum*) nehezítették a kapu merőleges megközelítését. A védőárok átjárója mögött 5,5 méter távolságra öt, az árokkal párhuzamosan, egy sorban leásott cölöp már valószínűleg a tábor kapuépítményéhez tartozhatott. A nyugati kapu helyét azáltal sikerült behatárolni, hogy a kerítőárok e kapu előtt is megszakadt.

Belső épületeinek nem került elő nyoma (talán sátrakban szállásolták el a katonákat), ez a tény az egykorú leletek hiányával együtt inkább egy átmeneti tábor feltételez.¹⁴⁶ Korát egyértelműen meghatározó lelet még nem került elő, így egyelőre keltezése is bizonytalan. Eddig egy árkának betöltésében talált Domitianus-kori terra sigillata töredék alapján a késő Flavius-kor vagy a

¹⁴¹ GABLER – KOCZTUR 1976, 65–88; GABLER 1994, 357.

¹⁴² Bánki Zs. in: FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1983, 212 Kat. Nr. 121–135, 215 Abb. 8.

¹⁴³ FITZ 1998, 239–240; végleges alakjához lásd: 241. Abb. 2.

¹⁴⁴ FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1977, 121–122.

¹⁴⁵ Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI – F. PETRES 1979, 194–197.

¹⁴⁶ A katonai- vagy legutóbb beneficiarius territórium (FITZ 2003, 77–78.) nem a legszerencsésebb elnevezése az árokkal határolt területnek.

markomann-szarmata háborúk ideje merült fel. Mivel a tábor földtöltése az északkeleti sarokban ráhúzódott egy félig földbe mélyített 2. századi őslakos házra és a nyugati oldalon egy félköríves, ugyancsak 2. századi építményre, amelyet ráadásul a védőárka is átvágott, inkább az utóbbi lehetőség a valószínűbb.¹⁴⁷ Ráadásul az északi kapu kialakításának térben és időben legközelebbi párhuzamai is a markomann és quad területen Marcus Aurelius északi háborúinak idején létesített átmeneti táborok (például Přebice, Mušov-Břeclav, Iža/Leányvár, Ivaň) kapuiban ismerhető fel. **(16. kép)**¹⁴⁸ Amennyiben ez a keltezés helyes, úgy a tábor építése 178. után a legvalószínűbb, mivel annak pusztulására nincsenek régészeti adataink. (Ha a tábor a háború korábbi szakaszában épült, úgy feltételezhető, hogy 178-ra már kiürítették.) A táci időszakos tábor azoknak a belső pannoniái táboroknak a sorába tartozik, amelyeket a markomann-szarmata háborúk csapatmozgásai, vagy hadműveletei illetve azok előkészületei során létesítettek. Erre az időszakra keltezhető az Ordacsehi-Bugaszeg lelőhely átmeneti római tábora is.¹⁴⁹ A Brigetio hátországában létrehozott időszakos táborok nagy része valószínűleg Marcus Aurelius quadok elleni hadjáratára létrehozott csapatkoncentráció hagyatéka.¹⁵⁰

4.4. A táci-fővenyepusztai település pusztulása a 259/260-as években

A nyitott település a 259/260-ban lezajlott quad-szarmata betörés¹⁵¹ során teljesen elpusztult. A károk súlyosságát jelzi, hogy területén majd csak a 4. században, a település belső erőd periódusában telepednek meg újra. A település elpusztulásának eddig az alábbi táblázatban összefoglalt régészeti nyomait tárták fel:

¹⁴⁷ FITZ 1998, 237.

¹⁴⁸ RAJTÁR 2002, 118 Fig. 16; KOMORÓCZY et al. 2010, 16.

¹⁴⁹ HORVÁTH 2007, 223-226.

¹⁵⁰ Legutóbb: SZABÓ – VISY 2011, 107-112.

¹⁵¹ A 258/260-as évek katasztrófaperiódusának történetéhez és forrásaihoz ld. legutóbb: KOVÁCS 2008, 166-170 (korábbi irodalommal).

Az elpusztult épület	A pusztulásról tanúskodó jelenség leírása	Vonatkozó irodalom
X. épület	A X. épület „északnyugati helységének áttört padlója alatt” 3134 Antoninianust tartalmazó éremlelet (záródása Kr. u. 258). A ház teljesen leégett.	FITZ 1978, 685-686; FITZ 1980, 162. Az éremkincshez: FITZ 1978, 685-757; FMRU 1, 343-.
XVIII. épület	„260-ban pusztult el.”	FITZ 2003a, 54-55.
XXIII. épület	A terrazzo padlós falfestményekkel díszített épület 260-ban pusztult el. Területén „vastag égési réteg” került elő, átégett agyagtéglaikkal.	Bánki Zs. in: FITZ – BÁNKI – KANOSZY – KOCZTÚR 1965-1966, 153 ¹⁵² ; FITZ 2003a, 39.
XXVII. épület	Az épület a IV. számú késő római „kaszányaépület” építése előtt, a 260-as támadás idején elpusztult. Az épület Ny-i oldalán pusztulási réteg elégett gerendákkal, megégett kövekkel.	Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI – PETRES 1979, 192-193.
LV. épület	260-ban elpusztult.	FITZ 2003a, 62.
LXIV. épület	A 260-ban elpusztult város épületeként van említve.	FITZ 2003a, 69.
LXX. épület	A markomann háborúk után újjáépített ház 260-ban megsemmisült.	FITZ 2003a, 49-50.
„III. századi szentély (B)”	„A III. század nagy pusztulása (260-ban) idején megsemmisült.”	Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1975, 291 és II. melléklet.
Épületek a 4. századi ún. észak-dél irányú utca alatt	„Az utca K-i oldalán épületemaradványok húzódnak az útburkolat alá: a IV. századi utca tehát itt is ráépült a III. század közepén elpusztult épületekre.”	Fitz in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1975, 292.
Még nem lokalizált Mithras szentély	A nyugati városfal 1. tornyának omladéka egy átégett Cautopates oltárt tartalmazott, amely eredetileg egy elpusztult, még nem azonosított Mithras szentélyben állhatott.	Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – JUNGBERT – LÁNYI 1987, 180; RIU 1531.

3. táblázat: A 258/260 évek katasztrófaperiódusához köthető pusztulási jelenségek
Table 3: Archaeological records linked to the wartime devastation of the years 258/260

A 258 és 260 közötti polgárháborúktól és külső betörésektől sújtott katasztrófa időszak a tác-fövenypusztai települést is súlyosan érintette. A 3. század

¹⁵² Bánki Zs. itt még „ókeresztény bazilika alatti” III/A épületnek nevezte és pusztulását a markomann-szarmata háborúk idejére tette.

közepén álló házak mindegyike kisebb-nagyobb mértékben megsérült, leégett.¹⁵³ A X. épület területén egy 3134 Antoninianusból álló érmelet került elő (17. kép), amelynek elrejtését a 258-as év polgárháborús eseményeivel indokolták.¹⁵⁴

5. EREDMÉNYEK

1. A tác-fővenypusztai császárkori település I. periódusában a Sárvíz átkelőjének és belső felvonulási út(ak) védelmére egy fa-föld szerkezetű, paralelogramma alaprajzú auxiliáris castellumot (I.) telepítettek. Ennek védművei, köztük *fossájának* egyes szakaszai és északi kapuja a hídkonstrukcióval együtt régészetileg kutatott, belső épületeiből feltárt maradványokból azonban alaprajz nem szerkeszthető ki. Fennállása Pó-vidéki terra sigillata és amphora leletek alapján a Flavius-kortól bizonyított (korábbi építése sem kizárt), feladására Traianus alatt, 100 körül kerülhetett sor. Az itt állomásozó katonákhoz egy sírlelket tudunk még kötni és elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy a Székesfehérvár-Kisfaludon talált sztélé töredék közvetve vagy közvetlenül e castellum helyőrségéhez kötődik. 1899-ben Fővenypusztáról a Magyar Nemzeti Múzeumba került egy 1. századi lószerszámveret (valószínűleg Bishop 6. típusú, kantárszj csathoz tartozó zsanéros rögzítésű hurkos kapcsolótag) félig megmunkált öntvénye, amely a tábor *fabricájában* katonai lószerszámveretek helyi gyártását vagy új öntvényekkel történő javítását bizonyítja. A veret egyben azt is jelzi, hogy a castellum helyőrségét lovascsapat vagy *cobors equitata* alkothatta. Az 1. századi castellum periódusához mai ismereteink alapján más militariát nem tudunk hozzárendelni. Fegyveres sírt sem ismerünk, mivel a település korai temetője még nem kutatott.

2. A település territoriális *vicus* periódusa előtti átmeneti időszakban (100 körül – cca. 120/130) a *legio X Gemina* néhány 105/106 – 118/119 közé keltezhető téglabélyege katonai építkezést vagy a legio téglavetőjéből származó téglaszállítmányt feltételez. Valószínű, hogy az auxiliáris csapat elvezénylése után a település még megtartotta katonai fontosságát (esetleg egy kisebb legiós különítmény állomásozott itt rövid ideig).

3. Aquincum municipiumának megalapítása után Tác az *ager Aquincensis* egyik *vicusa* és valószínűleg *pagus*-központja lett. A 2-3. századból több katonai felszerelési tárgy és fegyver került elő, amelyek egy része (különösen a páncélalkatrészek, töredékek) valóban katonák és/vagy veteránok jelenlétével magyarázható. (Egy veterán lehetett a Kat. 3. díszpáncél tulajdonosa is.) A Kat. 1. Newstead típusú szegmenspáncél valószínűleg a települést ért 178-as szarmata támadás idején, utcai harcok során vesztett el. A nem katonai kontextusból

¹⁵³ FITZ 1972, 33.

¹⁵⁴ FITZ 1978, 685-757.

származó *militaria* másik részét (például a csont kardhüvely koptató által feltételezett kardot) azonban felfegyverzett civilek is birtolhatták, a lándzsák pedig vadászeszközök is lehettek. A katonák övei pedig ebben az időszakban már a határprovinciák férfilakossága körében is kedvelt viseleti tárgyak voltak, ezért katonai és civil használatuk egyaránt elképzelhető. Az átkelőnél fekvő *vicus* katonai szerepe háborús konfliktusok idején felértékelődött. Marcus Aurelius szarmata háborúi alatt, valószínűleg 178-ban a település elpusztult. Ezt követően a közvetlen szomszédságában egy időszakos tábor hoztak létre. 260-ban a *vicus* ugyancsak katasztrófa sújtotta, amelynek régészeti nyomai pusztulási rétegek formájában a település központjában mindenhol előkerültek. A felhagyott település helyén a 4. században egy katonai rendeltetésű belső erőd épült, de ez már egy következő tanulmány tárgyát képezi.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALEXANDRESCU 2010 Alexandrescu, Cr.-G.: *Blasmusiker und Standartenträger im römischen Heer. Untersuchungen zur Benennung, Funktion und Ikonographie.* (Cluj-Napoca, 2010)
- BARKÓCZI 1996 Barkóczi, L.: Grabmäler frühzeitiger Auxiliar-Soldaten aus Gorsium und Intercisa (Dunaújváros). /In/: *Festschrift für Jenő Fitz. Jenő Fitz septuagenario. A Szt. István Király Múzeum Közleményei B/47.* (Székesfehérvár, 1996), 15-27.
- BÁNKI 1972 Bánki Zs.: Az István Király Múzeum gyűjteménye. Római kori figurális bronz, ezüst, ólom tárgyak. *A Szent István Király Múzeum Közleményei B/30.* (Székesfehérvár, 1972)
- BENEA – PETROVSZKY 1987 Benea, D. – Petrovszky, R.: Werkstätten zur Metallverarbeitung in Tibiscum im 2. und 3. Jahrhundert n.Chr. *Germania 65 (1987)*, 226-239.
- BEZECZKY 1994 Bezeczky, T.: Amphorae from Gorsium. *Specimina Nova 8 (1994)*, 39-56.
- BÍRÓ 1987 Bíró, M.: Gorsium Bone Carvings. *Alba Regia 23 (1987)*, 25-63.
- BISHOP 1988 Bishop, M. C.: Cavalry equipment of the Roman army in the first century A.D. /In/: Coulston, J. C. (ed.): *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference. BAR-IS 394.* (Oxford, 1988), 67-195.
- BISHOP 2002 Bishop, M. C.: *Lorica Segmentata Vol. I. A Handbook of Articulated Roman Plate Armour. JRMES Monograph No. 1.* (Braemar, 2002)
- BISHOP – COULSTON 2006² Bishop, M. C. – Coulston, J. C. N.: *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome.* (London, 2006)²
- BOGAERS – HAALBOS 1975 Bogaers, J. E. – Haalebos, J. K.: Problemen rond het Kops Plateau. *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 56 (1975)*, 127-178.
- BORHY 1991 Borhy, L.: Fragment d'une jambière de parade d'époque romaine. Római kori díszlábvert töredéke. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 75 (1991)*, 15-25, 91-97.

- CHEBEN – RUTTKAY 2010 Cheben, I. – Ruttkay, M.: Römische Militärausrüstungsgegenstände aus dem germanischen Grubenhaus in Cifer. *Slovenska Archeológia* 58.2 (2010), 309-336.
- DESCHLER-ERB 1999 Deschler-Erb, E.: Ad Arma! Römischer Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica. *Forschungen in Angst Bd. 28.* (Basel, 1999)
- DOLENZ 1998 Dolenz, H.: *Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg.* (Klagenfurt, 1998)
- DOLENZ – FLÜGEL – ÖLLERER 1995 Dolenz, H. – Flügel, C. – Ölleler, C.: Militaria aus einer fabrica auf dem Magdalensberg (Kärnten). /In/: Czysch et al. (Hrsg.): *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag.* (Espelkamp, 1995), 51-80.
- DRESCHER 1994 Drescher, H.: Römische Giessereifunde vom Auerberg, /In/: Ulbert, G.: *Der Auerberg I. Topographie, Forschungsgeschichte und Wallgrabungen. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 45. (München, 1994), 113-145.
- EIBNER 2000 Eibner, C.: Ein römischer Spangenanpanzer aus Stillfried an der March. *Archäologie Österreichs* 11/2 (2000), 32-34.
- ETTLINGER – HARTMANN 1985 Ettliger, E. – Hartmann, M.: Fragmente einer Schwertscheide aus Vindonissa und ihre Gegenstücke vom Grossen St. Bernhard. *Jahresbericht Gesellschaft Pro Vindonissa 1984 (1985)*, 5-46.
- FEDÁK 1995 Fedák, J.: Archaeological Fieldwork at Tác-Gorsium in 1993-1994. *Echos du Monde Classique/Classical Views n. s. 14 (1995)*, 137-156.
- FEDÁK 1997 Fedák J.: Excavations at Tác-Gorsium in Hungary 1995-1996. *Echos du Monde Classique/Classical Views n. s. 16 (1997)*, 107-126.
- FEKETE – GABLER 1996 Fekete, O. – Gabler, D.: Italische Sigillaten in Gorsium. /In/: *Festschrift für Jenő Fitzg.* (Székesfehérvár, 1996), 71-80.
- FISCHER 2002 Fischer, Th.: Waffen und militärische Ausrüstung in zivilem Kontext – grundsätzliche Erklärungsmöglichkeiten. /In/: *ROMECS XIII. Jahresbericht 2001. Gesellschaft Pro Vindonissa.* (Brugg, 2002), 13-18.
- FISCHER 2012 Fischer, Th.: *Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte.* (Regensburg, 2012)

- FISCHER 2013 Fischer, Th.: Römische Militärgürtel aus Eldmetall. /In/: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.): *Macht des Goldes, Gold der Macht. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Tengelic, 16.-19.11.2011. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2.* (Weinstadt, 2013) 33-45.
- FITZ 1963-1964 Fitz, J.: A Hasta in Gorsium. *Alba Regia 4-5 (1963-1964)*, 222-224.
- FITZ 1970 Fitz J.: Gorsium. *A táci római kori ásatások.* (Székesfehérvár, 1970)
- FITZ 1972 Fitz, J.: The excavations in Gorsium. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 24 (1972)*, 3-52.
- FITZ 1974 Fitz, J.: Römische Lager in Gorsium. /In/: Pippidi, D. M. (ed.), *Actes du Ie congrés international d'études sur les frontières romaines.* (Bucarest–Köln–Wien, 1974) 187–191.
- FITZ 1978 Fitz, J.: *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts.* (Budapest-Bonn, 1978).
- FITZ 1986a Fitz, J.: Das Auxiliarkastell von Gorsium. /In/: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983.* (Stuttgart, 1986) 316–321.
- FITZ 1986b Fitz, J.: Geschichtliche Probleme des Forums von Gorsium. *Oikumene 5 (1986)*, 329-369.
- FITZ 2001 Fitz, J.: Gorsium? – Tác? *Alba Regia 30 (2000) [2001]*, 141–143.
- FITZ 2003a Fitz J.: *Gorsium–Herculia.* (Székesfehérvár, 2003).
- FITZ 2003b Fitz, J.: Gorsium castellum. /In/: Visy, Zs. (ed.) *The Roman Army in Pannonia.* (Pécs, 2003) 114–116.
- FITZ 2004a Fitz, J.: Gorsium. /In/: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (edd.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 42.* (Ljubljana, 2004), 197–207.
- FITZ 2004b Fitz, J.: Gorsium – Herculia. *Alba Regia 33 (2004)*, 25–53.
- FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1976 Fitz J. – Lányi V. – Bánki Zs.: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. *Alba Regia 15 (1976)*, 121–174.
- FITZ – LÁNYI – BÁNKI 1978 Fitz J. – Lányi V. – Bánki Zs.: Kutatások Gorsiumban 1975-ben. *Alba Regia 16 (1978)*, 169–268.

- FITZ – BÁNKI – LÁNYI – PETRES 1979 Fitz, J. – Bánki, Zs. – Lányi V. – F. Petres, É.: Forschungen in Gorsium in Jahre 1976. *Alba Regia* (1979), 191–243.
- FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1981 Fitz, J. – Bánki, Zs. – Lányi, V.: Forschungen in Gorsium im Jahre 1979. *Alba Regia* 19 (1981), 201–249.
- FITZ – BÁNKI – LÁNYI 1983 Fitz, J. – Bánki, Zs. – Lányi, V.: Forschungen in Gorsium im Jahre 1980. *Alba Regia* 20 (1983), 201–228.
- FITZ – BÁNKI – FÜLÖP – LÁNYI 1985 Fitz, J. – Bánki, Zs. – Fülöp, Gy. – Lányi, V.: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1981/1982. *Alba Regia* 22 (1985), 109–160.
- FITZ – BÁNKI – JUNGBERT – LÁNYI 1990 Fitz, J. – Bánki, Zs. – Jungbert, B. – Lányi V.: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1985–1986. *Alba Regia* 24 (1990), 93–97.
- FITZ – FEDÁK – BÁNKI – LÁNYI 1998 Fitz, J. – Fedák, J. – Bánki, Zs. – Lányi, V.: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1990–1997. *Alba Regia* 27 (1998), 237–309.
- GABLER 1994 Gabler, D.: Über die Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zertsörungen in der Provinzen. /In/: Friesinger, H. – Tejral, J. – Stuppner, A. (ed.): *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*. (Brno, 1994), 355–369.
- GABLER 1997 Gabler, D.: Early Roman Occupation in the Pannonian Danube Bend. /In/: Groenman-van Waateringe, W. – van Beek, B. L. – Willems, W. J. H. – Wynia, S. L. (edd.): *Acten des XVI. International Limeskongress in Rolduc 1995. Oxbow Monograph* 91. (Oxford, 1997), 85–92.
- GABLER – KOCZTUR 1976 Gabler, D. – Kocztur, É.: Terra sigillata Depotfund aus Gorsium. *Alba Regia* 15 (1976), 65–88.
- GALIĆ – RADMAN-LIVAJA 2006 Gallic, M. – Radman-Livaja, I.: VTERE FELIX – pojasná garnitura iz Varaždinskih Toplica. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39 (2006), 165–185.
- GROLLER 1901 Groller, M. v.: Römische Waffen. *Römische Limes in Österreich* 2 (1901), 86–132.
- GSCHWIND 1997 Gschwind, M.: Bronzegießer am raetischen Limes. Zur Versorgung mittelkaiserzeitlicher Auxiliäreinheiten mit militärischen Ausrüstungsgegenständen. *Germania* 75 (1997), 607–638.

- GSCHWIND 2004 Gschwind, M., *Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr.* (München, 2004)
- GUDEA 1994 Gudea, N.: Römische Waffen aus den Kastellen von Dacia Porolissensis. /In/: Carnap-Borheim, Cl. von (ed.): *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg A. d. Lahn, 20- bis 24 Februar 1994. Veröffentlichung des vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 8.* (Lubin – Marburg, 1994), 79-89.
- HERZ 2010 P. Herz.: Die Versorgung der römischen Armee mit Waffen und Ausrüstung. /In/: A. Eich (ed.), *Die Verwaltung der kaiserzeitlichen römischen Armee. Studien für Hartmut Wolff. Historia Einzelschriften 211.* (Stuttgart 2010) 111-132.
- HOSS 2006 Hoss, S.: VTERE FELIX und MNHMΩN – zu den Gürteln mit Buchstabenbeschlägen. *Archäologisches Korrespondenzblatt 36 (2006)*, 237-253.
- HORVÁTH 2007 Horváth F.: Terra sigillata-leletek egy átmeneti katonai tábor árkából. /In/: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7 autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között.* (Kaposvár, 2007), 223-226.
- HUMER (ed.) 2004 Humer, F. (ed.): *Marc Aurel und Carnuntum.* (Horn, 2004).
- HUMER (ed.) 2006 Humer, F. (ed.): *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole. Katalogband.* (Horn, 2006).
- JAMES 2004 James, S.: *Excavations at Dura-Europos 1928-1938. Final Report VII. The Arms and Other Military Equipment.* (London, 2004)
- JUNKELMANN 2002 Junkelmann, M.: Waffen für Jagd und Gladiatur. /In/: *ROMEC XIII. Jahresbericht 2001. Gesellschaft Pro Vindonissa.* (Brugg, 2002), 19-21.
- KOCZTUR 1972 Kocztur, É.: Ausgrabungen im Südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác-Margittelep). *Alba Regia 13 (1972)*, 195-243.
- KOMORÓCZY 2000 Komoróczy, B.: Panzerschuppentypen aus der römischen Befestigungsanlage am Burgstall bei Mušov. /In/: Bouzek, J. et al. (edd.): *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Festschrift Jaroslav Tejral.* (Brno, 2000), 79-86.

- KOMORÓCZY et al. 2010 Komoróczy, B. et al.: *Po stopách římských legií v kraji pod pálavou*. (Pasohlávky, 2010).
- KOVÁCS 2006 Kovács P.: A markomann háborúk története és Commodus kora a források fényében. /In/: Kovács P. (ed.): *Fontes Pannoniae Antiquae III.* (Budapest, 2006), 251-316.
- KOVÁCS 2008 Kovács P.: Pannonia története a katonacsászárok korában (Kr. u. 235-285 eleje). /In/: Kovács, P. (ed.): *Fontes Pannoniae Antiquae V.* (Budapest, 2008), 144-190.
- LÓRINCZ 1977 Lőrincz, B.: Die Stempelziegel von Gorsium-Herculia. *Alba Regia 15 (1977)*, 175-191.
- LÓRINCZ 1978 Lőrincz, B.: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. – am Anfang des 2. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 30 (1978)*, 299-312.
- LÓRINCZ 2001 Lőrincz, B.: *Die römischen Hilfstruppen von Pannonien während der Prinzipatszeit. Wiener Archäologische Studien 3.* (Wien, 2001)
- LÓRINCZ 2005 Lőrincz, B.: Zu den Besatzungen der Auxiliarkastelle in Ostpannonien. /In/: Mirković, M. (ed.): *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz Beograd 16–19. Oktober. 2003.* (Beograd, 2005), 54-66.
- MACMULLEN 1967 MacMullen, R.: *Soldier and civilian in the later Roman Empire.* (Cambridge-Massachusetts, 1967).
- MIKS 2007 Miks, Ch.: Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. *Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen Bd. 5.* (Rahden, 2007)
- MRÁV 2006 Mráv, Zs.: Paradeschild, Ringknaufschwert und Lanzen aus einem römerzeitlichen Wagengrab in Budaörs. *Archaeologiai Értesítő 131 (2006)*, 33-73.
- MRÁV 2008 Mráv, Zs.: Beschläge eines flavierzeitlichen Schurzcingulums aus Balácsa (Komitat Veszprém, Ungarn). *Journal of Roman Military Equipment Studies 16 (2008)*, 279-294.
- MRÁV 2010a Mráv Zs.: Egy késő 3. századi, niellóberakással díszített, középgyűrűs bronz szíjvégeret Brigetióból. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 16 (2010)*, 13-40.

- MRÁV 2010b Mráv, Zs.: Roman trifold phalera pendant with metal inlay decoration from Biatorbágy (Pest County, Hungary) - Fémberakással díszített kora császárkori phalercsüngő Biatorbágyról. *F. S. C. H. Yearbook and Review of Archaeological Investigations 2008*. (Budapest, 2010), 139-161.
- MRÁV 2011 Mráv, Zs.: Auf Reisewagen applizierte „Benefiziarierabzeichen“ aus zwei nordostpannonischen Wagengräbern. Die eraviskische Stammselite in Dienste Roms. *Archaeologiai Értesítő 136 (2011)*, 21-61.
- MRÁV 2012 Mráv Zs.: Kora császárkori militaria a Budaörs-Kamaraerdei dűlői vicus területéről – 1st Century Militaria from the Vicus at Budaörs-Kamaraerdei dűlő (Pest County, Hungary) and the Veterans Settled in North-Eastern Pannonia. /In/: Ottományi K. (ed.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti Tanulmányok*. (Budapest, 2012), 529-552.
- MRÁV – OTTOMÁNYI 2005 Mráv Zs. – Ottományi K.: A pagus Herculus és vicusainak Terra Mater oltára Budaörsről. *Specimina Nova 19 (2005)*, 71-118.
- MRÁV – SZABÓ 2006 Mráv Zsolt – Szabó Ádám: Rongál-e a kincsvadász? Egy per és egy ítélet tanulságai. *Magyar Múzeumok 2006/2*, 25-26.
- MÜLLER 2002 Müller, M.: Die römischen Buntmetallfunde von Haltern. *Bodenaltertümer Westfalens 37*. (Mainz, 2002)
- NICOLAY 2002 Nicolay, J.: Interpreting Roman military equipment and horse gear from non-military contexts. The role of veterans. /In/: *ROMECS XIII. Jahresbericht 2001. Gesellschaft Pro Vindonissa*. (Brugg, 2002), 53-65.
- NICOLAY 2007 Nicolay, J.: *Armed Batavians. Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. (Amsterdam, 2007)
- OLDENSTEIN 1976 Oldenstein, J.: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 57 (1976)*, 51-284.

- OLDENSTEIN 1985 Oldenstein, J.: Manufacture and supply of the Roman army with bronze fittings. /In/: Bishop, M. C. (ed.): *The Production and Distribution of Roman Military Equipment. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar. BAR-IS 275.* (Oxford, 1985), 82-94.
- NEUGEBAUER – GRÜNEWALD 1975 Neugebauer, J.-W. – Grünewald, M.: Weitere römische Grabfunde aus Klosterneuburg, P. G. Wien-Umgebung. *Römisches Österreich 3* (1975), 143-165.
- PETCULESCU 1991 Petculescu, L.: 'VTERE FELIX' and 'OPTIME MAXIME CON(SERVA)' Mounts from Dacia. /In/: Maxfield, V. A. – Dobson, M. J. (edd.): *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies.* (Exeter, 1991), 392-396.
- PETCULESCU 1995 Petculescu, L.: Military equipment graves in Roman Dacia. *Journal of Roman Military Equipment Studies 6* (1995), 105-145.
- PFAHL – REUTER 1996 Pfahl, S. F. – Reuter, M.: Waffen aus römischen Einzelsiedlungen rechts des Rheins. Ein Beitrag zum Verhältnis von Militär und Zivilbevölkerung im Limeshinterland. *Germania 74* (1996), 119-167.
- RABEISEN 1990 Rabeisen, E.: La production d'équipement de cavalerie au 1er s. après J.-C. à Alesia (Alise-Sainte-Reine, Côte-d'Or, France). *Journal of Roman Military Equipment Studies 1* (1990), 73-98.
- RADMAN-LIVAJA 2004 Radman-Livaja, I.: *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu.* (Zágráb, 2004)
- RADMAN-LIVAJA 2005 Radman-Livaja, I.: Finds of Roman military equipment from Teutoburgium. /In/: Visy, Zs. (ed.): *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary 2003.* (Pécs, 2003), 941-953.
- RADMAN-LIVAJA 2010 Radman-Livaja, I.: *Finds of Roman Military Equipment in Croatia – Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj.* (Zágráb, 2010)
- RAJTÁR 2002 Rajtár, J.: Nuove testimonianze archeologiche delle guerre dei marcomanni a nord del Danubio. /In/: Buora, M. – Jobst, W. (edd.): *Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra.* (Roma, 2002), 99-120.

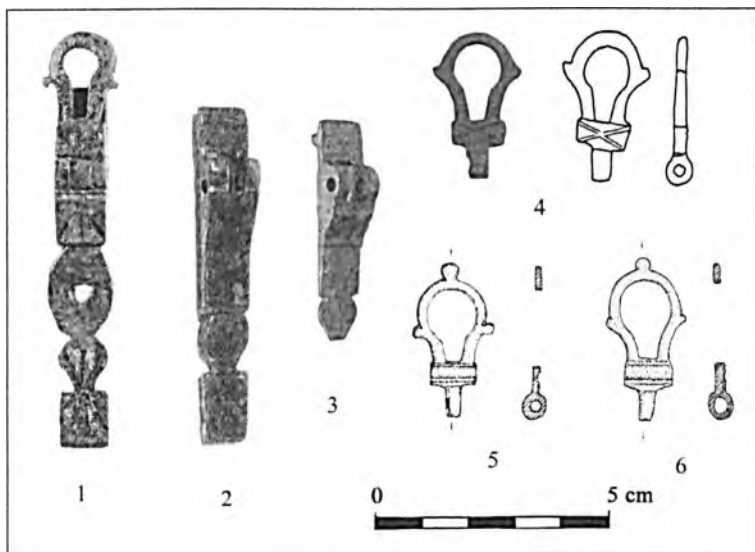
- RAJTÁR 1994 Rajtár, J.: Waffen und Ausrüstungsteile aus dem Holz-Erde-Lager von Iža. /In/: van Driel-Murray, C. (ed.): *Military equipment in context. Proceedings of the Ninth International Roman Military Equipment Conference. Journal of Roman Military Equipment Studies* 5 (Leiden, 1994) 83-95.
- RIEDEL 1987 Riedel, M.: Keulen als industrie- an exportcentrum. /In/: Stuart, P. – de Grooth, M. E. Th. (edd.): *Langs de weg. De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel. Villa Rustica, het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied.* (Heerlen, 1987)
- SCHNURBEIN 1995 Schnurbein, S. von: Merkur als Soldat? Zur Gürtelmode des 3. Jahrhunderts n. Chr. /In/: Czysz et al. (ed.): *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag.* (Espelkamp, 1995), 139-148.
- SELYE 1969 Selye, I.: Recueil des bronzes ajourés de Pannonie faits par les maîtres celtiques à l'époque de l'Empire Romain. /In/: *Hommages à Marcel Renard III. Coll. Latomus 103.* (Bruxelles, 1969) 518-541.
- SELYE 1970 Selye I.: Adatok az arrabonai fémművességhez (Data to the metallurgy of Arrabona). *Arrabona* 12 (1970), 69-82.
- STROBEL 1988 Strobel, K.: Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr. *Tyche* 3 (1988), 193-222.
- SZABÓ – VISY 2011 Szabó M. – Visy Zs.: Menettáborok Brigetio környékén – Marching camps in the vicinity of Brigetio. /In/: Visy Zs. (ed.): *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között.* (Pécs, 2011), 107-111.
- TEJRAL 1994 Tejral, J.: Römische und germanische Militärausrüstungen der antoninischen Periode im Licht norddanubischer Funde. /In/: Carnap-Bornheim, C. von (ed.): *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn.* (Marburg-Lublin, 1994), 27-60.
- TEREI – MRÁV – NOVÁKI – FELD – SÁRKÖZY 2011 Terei Gy. – Mráv Zs. – Nováki Gy. – Feld I. – Sárközy S.: *Várak Fejér megyében.* (Budapest, 2011)
- THOMAS 2003 Thomas, M. D.: *Lorica Segmentata Vol. II. A Catalogue of Finds. JRMES Monograph No. 2.* (Braemar, 2003)

- TÓTH 1991 Tóth E.: Templum provinciae Tácon? (Megjegyzések a táci római település értelmezéséhez). *Tapolca Városi Múzeum Közleményei 2* (1991), 97-112.
- TÓTH 2006 Tóth E.: *Itineraria Pannonica*. (Budapest, 2006)
- TÓTH 2008 Tóth E.: Gorsium? Herculia? Tác-Fövenypuszta. *Studia Epigraphica Pannonica I* (2008), 61-101.
- UBL (ed.) 1997 Ubl, H. (ed.): Katalog zur Schausammlung "Römerzeit" des Museums Lauriacum-Enns. Museum Lauriacum, Enns. Bd. 2: Katalog der Ausstellung. *Forschungen in Lauriacum 12*. (Wien, 1997)
- ULBERT 1969 Ulbert, G.: *Das frühromische Kastell Rbeingönheim. Limesforschungen 9*. (Berlin, 1969).
- UNZ – DESCHLER-ERB 1997 Unz, Ch.– Deschler-Erb, E.: *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa Bd. XIV*. (Brugg, 1997).
- VIČIČ 2002 Vičič, B.: Zgodnjericmsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani Gornji trg 3 – Frühromische Siedlung unter dem Schloßberg in Ljubljana. Gornji trg 3. *Arheološki Vestnik 53* (2002), 193-221.
- WEBER 2007 Weber, M.: Militärische Ausrüstungsgegenstände, Pferdegeschirrbestandteile und Fibeln aus dem römischen Vicus Pons Aeni/Pfaffenhofen. *Bayerische Vorgeschichtsblätter 72* (2007), 151-233.
- WIERSCHOWSKI 1984 Wierschowski, L.: Heer und Wirtschaft. *Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor. Habels Dissertationsdrucke 20*. (Bonn, 1984)
- WUILLEUMIER 1950 Wuilleumier, P.: La bataille de 197. *Gallia 8* (1950), 146-148.
- ZSIDI (ed.) 2005 Zsidi P. (ed.): Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989-2004. (Budapest, 2005)

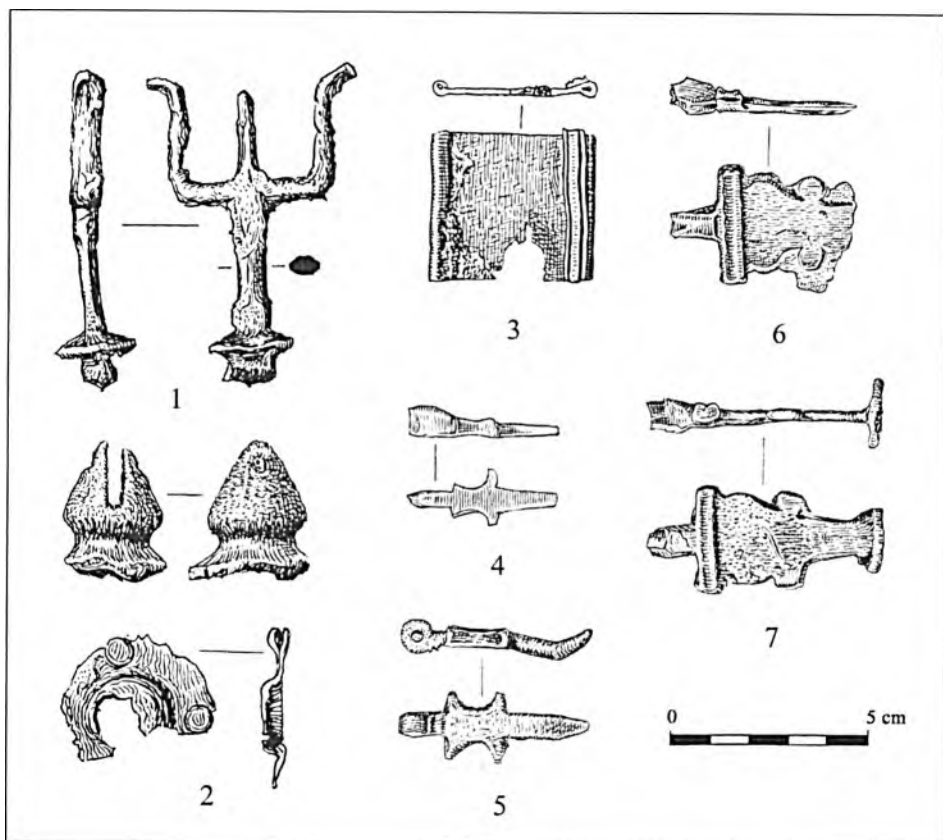
3. kép.: TÁC-Fövenypuszta. Egy 1. századi katonai löszerszámvetet alkatrészének félig megmunkált öntvénye (Magyar Nemzeti Múzeum, fotó és rajz: Mráv Zsolt)

Fig. 3.: TÁC-Fövenypuszta. Semi-manufactured casting of a 1st c. military horse harness strap fastener (Hungarian National Museum, photo and drawing: Zsolt Mráv)

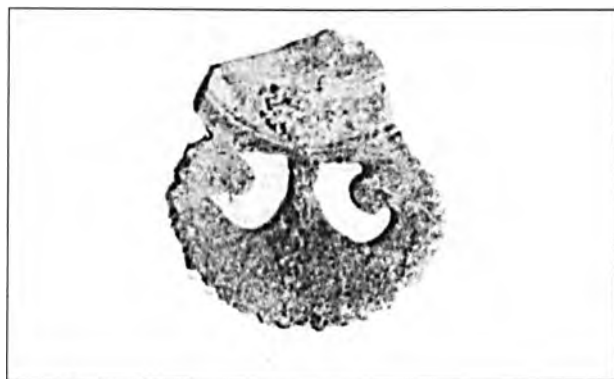
4. kép: A táci félkész öntvény pannoniai típuspárhuzamai. 1.: Carnuntum, auxiliáris castellum (HUMER (ed.) 2006 után); 2.: Budapest 1. kerület, Viziváros (ZSIDI (ed.) 2005 után); 3.: Dél-Dunántúl (Magyar Nemzeti Múzeum); 4.: Lugio (Dunaszekcső) (Magyar Nemzeti Múzeum, fotó: Mráv Zsolt); 5.: Teutoburgium (Dalj, SRB) (RADMAN-LIWAJA 2005 után); 6.: Siscia (Sisak, HR) (RADMAN-LIWAJA 2004 után)

Fig. 4.: The Pannonian analogies of the Tac semi-manufactured strap fastener. 1.: Carnuntum, auxiliary castellum (after HUMER (ed.) 2006); 2.: Budapest-Viziváros (after ZSIDI (ed.) 2005); 3.: Southern Transdanubia (Hungarian National Museum); 4.: Lugio (Dunaszekcső, H) (Hungarian National Museum, photo: Zsolt Mráv); 5.: Teutoburgium (Dalj, SRB) (after RADMAN-LIWAJA 2005); 6.: Siscia (Sisak, HR) (after RADMAN-LIWAJA 2004)

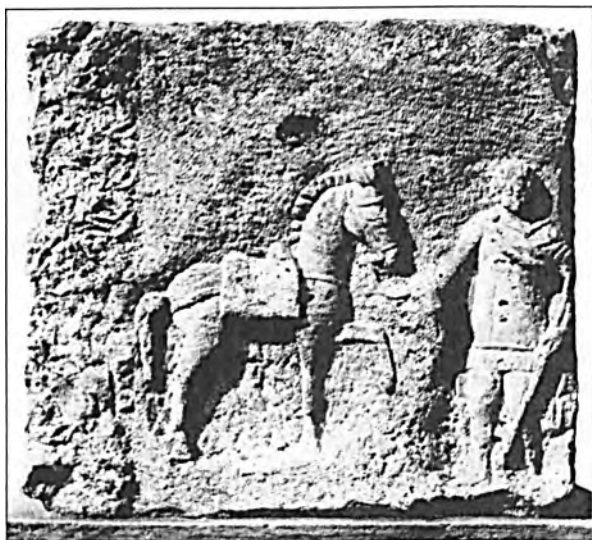

5. kép.: Ludwighshafen-Rheingönheim (D), 1. századi militaria félkész, illetve nyers öntvényei a castellum *fabricájából* (ULBERT 1969 után)

Fig. 5.: Ludwighshafen-Rheingönheim (D), semi-finished and raw castings of 1st c. militaria from the *fabrica* of the castellum (after ULBERT 1969)

6. kép.: Arrabona (Győr). Bishop 3. típusú félkész lószerszámszög rontott öntvénye (SILLYE 1969 után)
Fig. 6.: Spoiled, semi-manufactured casting of a horse harness pendant (type Bishop 3) from Arrabona (Győr, H) (after SILLYE 1969)

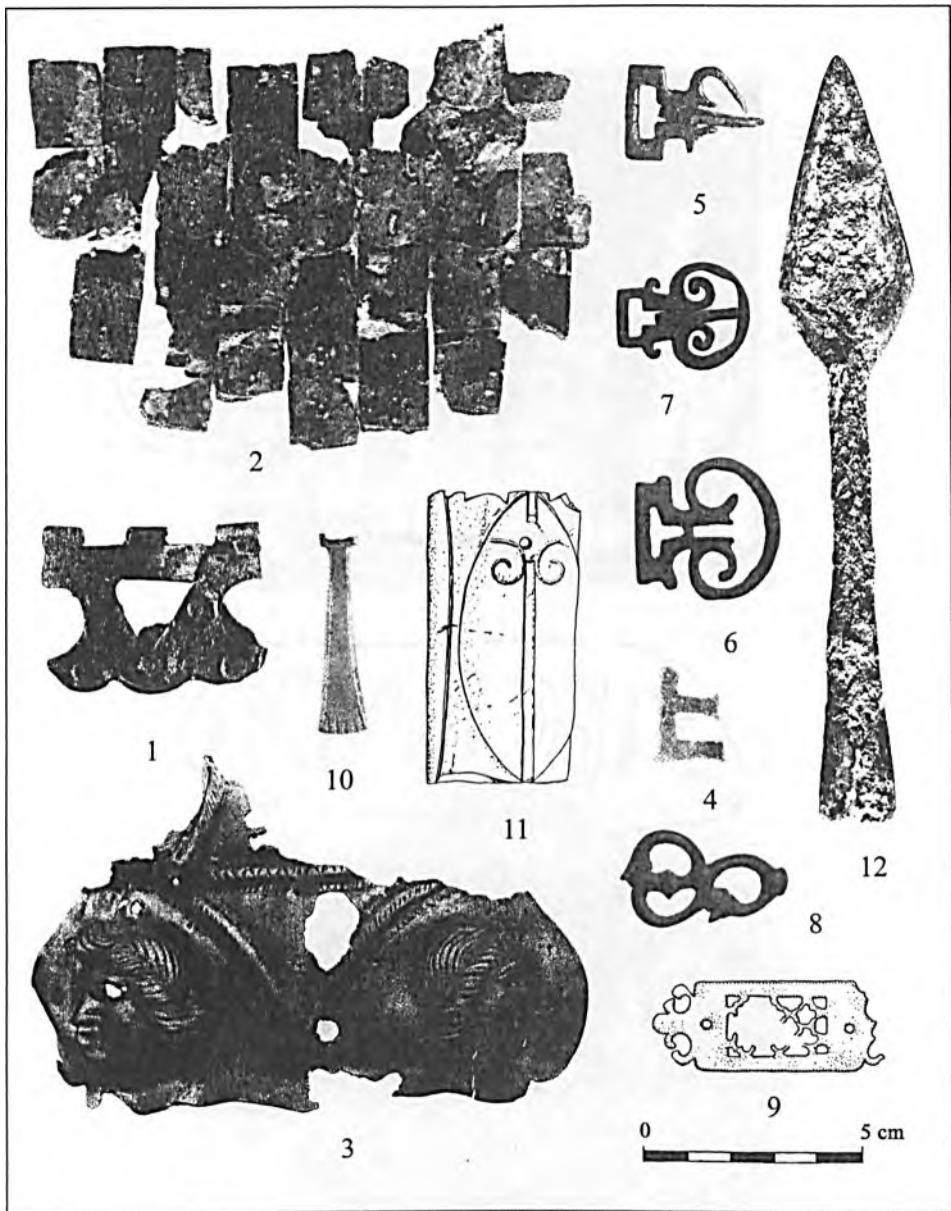
7. kép: Tác-Fövenypusztá. Lovas katona síremlékének töredéke (Fitz 1970 után)
Fig. 7.: Tác-Fövenypusztá. Fragment of the funerary monument of a cavalry soldier (after FITZ 1970)

8. kép: Székesfehérvár-Kisfalud. Auxiliáris lovaskatona
1. századi sírsztéléjének töredéke (foró: O. Harl)
Fig. 8.: Székesfehérvár-Kisfalud. Fragment of the 1st c. funerary stela
of an auxiliary cavalry soldier (photo: O. Harl)

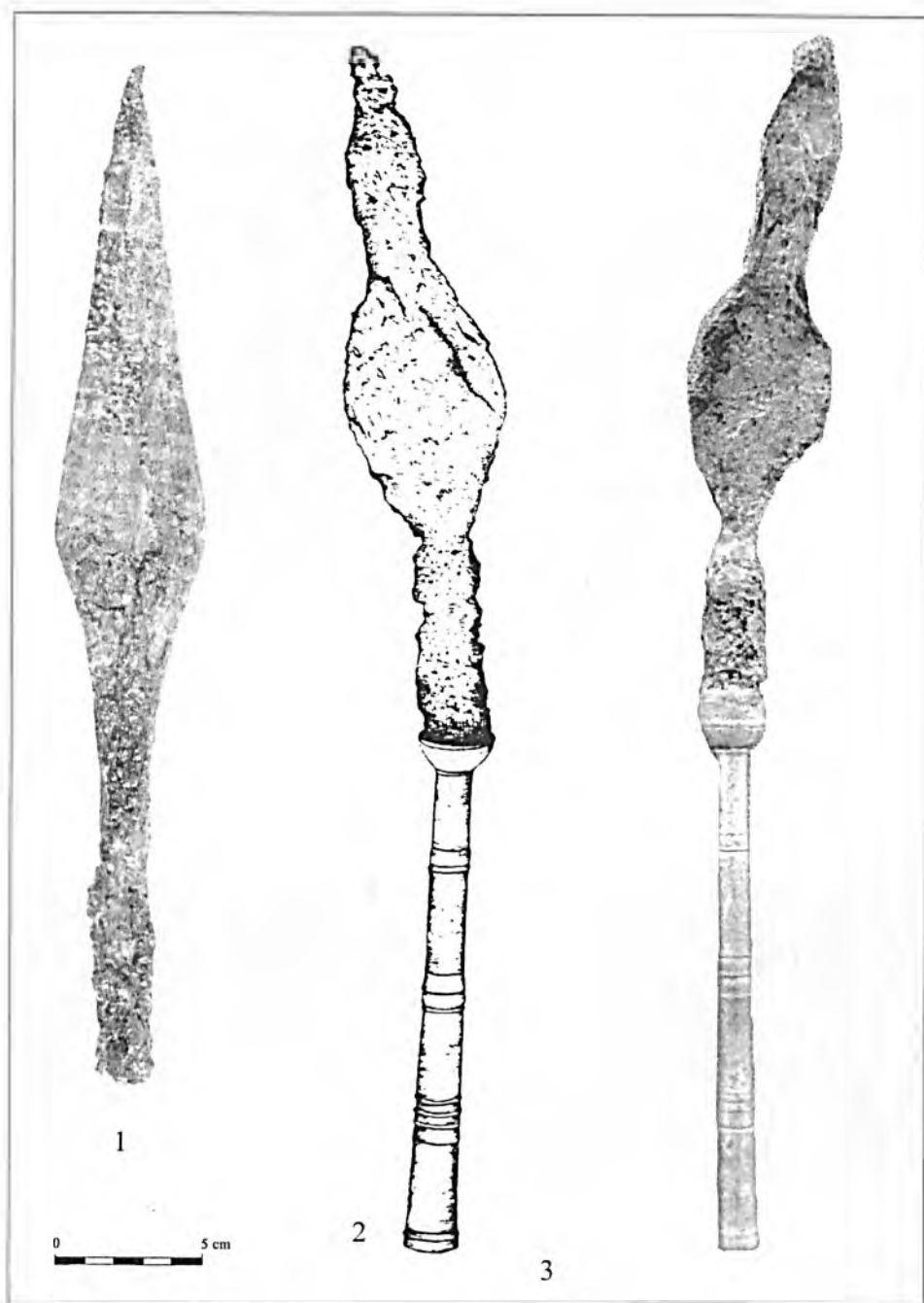

9. kép: Tács-Fövenpuszta. Katonai téglabélyegek a 2. század első feléből.
 1-4.: a *legio X Gemina* bélyegei; 5: a *legio II Adiutrix* bélyege
 Fig. 9.: Tács-Fövenpuszta. Stamped tiles from the first half of the 2nd c. AD.
 1-4.: *legio X Gemina*; 5.: *legio II Adiutrix*

10. kép: TÁC-FÖVENYPUSZTA. 2-3. századi „katonai leletek” a település *vicius* periódusából (számozásuk a 4. 3. fejezet *militaria* katalógusának számozását követi)

Fig. 10.: TÁC-FÖVENYPUSZTA. 2nd-3rd c. „military” finds from the *vicius* period of the settlement (see Chapter 4.3. for the numbering and literature)

11. kép: Tác-Fővenypuszta. 1.: Lándzsacsúcs az XL. épület pincéjének betöltéséből (Kat. 13.); 2-3.: A tévesen összeillesztett vaslándzsa (kat. 14.) és *cornu*-fűvóka (Kat. 15.)
 Fig. 11: Tác-Fővenypuszta. 1.: Spearhead from the fill of the cellar of Building XL (Kat. 13.); 2-3.: The incorrectly assembled iron spear (cat. 14.) and *cornu* mouthpiece (Kat. 15.)

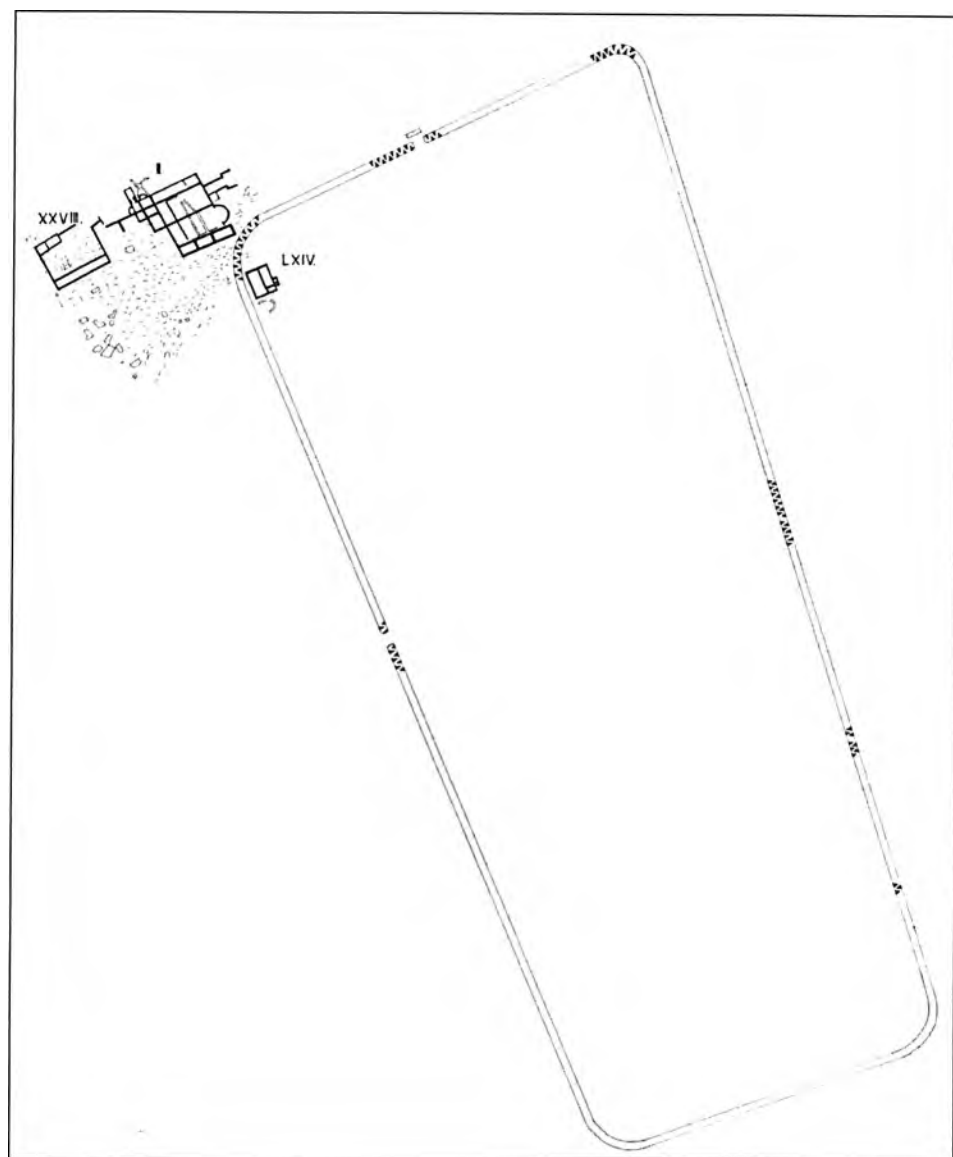
12. kép: Tác-Fövenypusztá. Medúzafőt ábrázoló domborított ezüst lemezkorong (*phalera?*) a XXV. *horreum* területéről (FITZ 1970 után)

Fig. 12.: TÁC-Fövenypusztá. Embossed silver disc (*phalera?*), depicting a Gorgoneion from the territory of *horreum* XXV (after FITZ 1970)

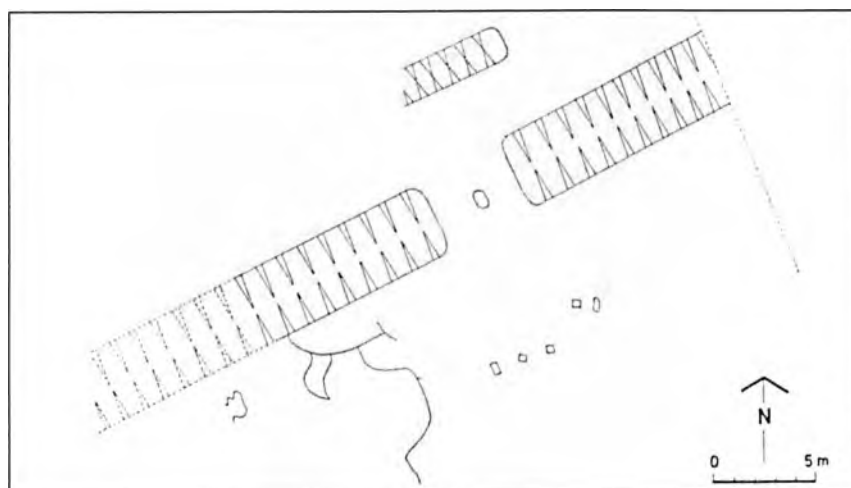
13. kép: Terra sigillatakból és más fémleletekből álló depóelet a margittelepi *vicus* egyik házából (GABLER – KOCZTUR 1976 után)

Fig. 13.: Depot find of terrae sigillatae and metal finds from one of the houses of the TÁC-Margittelep *vicus* (after GABLER – KOCZTUR 1976)

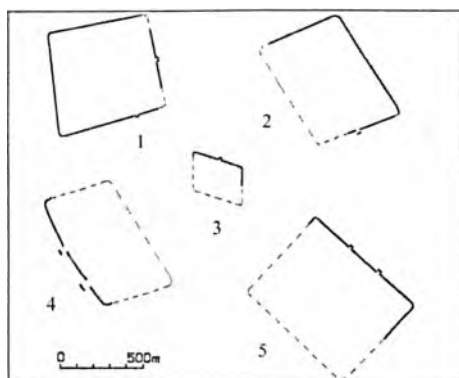

14. kép: Tác-Fövenypusztá. Időszakos tábor (auxiliáris castellum II) alaprajza (Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI – F. PETRES 1979 után)

Fig. 14.: Tác-Fövenypusztá. Layout of the temporary encampment (auxiliary fort II) (after Fitz J. in: FITZ – BÁNKI – LÁNYI – F. PETRES 1979)

15. kép: Tács-Fövenypuszta. Időszakos tábor (auxiliáris castellum II), az északi kapu alaprajza (FITZ 1998 után)
Fig. 15.: Tács-Fövenypuszta. Temporary encampment (auxiliary fort II), plan of the northern gate (after FITZ 1998)

16. kép: Marcus Aurelius északi háború idején létesített, *titulum*mal rendelkező átmeneti táborok: 1.: Musov-Břeclav; 2.: Přebice III; 3.: Iza/Lcányvár; 4.: Charvátská Nová Ves; 5.: Vrt (RAJTÁR 2002 után)
Fig. 16.: Temporary forts with *titula* established during the Marcomannic Wars of Marcus Aurelius 1.: Musov-Břeclav; 2.: Přebice III; 3.: Iza/Lcányvár; 4.: Charvátská Nová Ves; 5.: Vrt (after RAJTÁR 2002)

17. kép: Tács-Fövenypuszta. X. épület. A Kr. u. 258-260 évek katasztróféperiódusában elásott éremkincs (FITZ 1978 után)
Fig. 17.: Tács-Fövenypuszta. Coin hoard buried in Building X, during the events of 258/260 AD (after Fitz 1978)

THE ROMAN ARMY IN TÁC-FÖVENYPUSZTA (1ST-3RD C. AD)

(Abstract)

Despite it was not situated in the vicinity of the ripa Pannonica, the Roman settlement of Tác-Fövenypuszta had many connections with the provincial army. This connection had a strong influence on the settlement during the whole Roman period. An auxiliary fort was established as early as the 1st c. AD to control the important crossing-point of the Sárvíz stream. After the abandonment of this auxiliary fort, the settlement became an important *vicus* of the municipal *territorium* of Aquincum, perhaps even a centre of a *pagus*. The settlement's military connection did not end entirely after the abandonment of the auxiliary fort, and active or discharged soldiers – although with varying intensity – were obviously present in the settlement, especially in times of war and conflict.

In the first period of the Tác-Fövenypuszta settlement, a parallelogram-shaped earth-and-timber auxiliary fort (I.), with palisade walls was established to guard the crossing-point of the Sárvíz stream and to control the military march routes inside the province. Archaeological researches have been conducted on some of the defensive structures, e. g. certain parts of the *fossa* and the northern gate with its bridge-structure (Fig. 1.), but the fort's exact plan could not be drafted with the help of the excavated remains of the inner constructions. Based on the evidence of North Italic terra sigillata and amphora finds, its establishment can be dated to the Flavian period at latest (however, we cannot exclude the possibility of an earlier establishment), and its abandonment most probably occurred during the reign of Trajan, around AD 100. At present, we can link only one funerary monument with certainty to the fort's garrison (Fig. 7.), but it is not unlikely that the stela fragment, found in Székesfehérvár-Kisfalud (Fig. 8.), could also be in (direct or indirect) connection with the fort's yet unknown unit. In 1899, a semi-manufactured casting of a 1st c. Roman horse harness (a so-called 'female' strap fastener of the type Bishop 6.) (Fig. 3.) has been received by the Hungarian National Museum from Tác-Fövenypuszta, which implies that the 1st c. auxiliary fort had a military *fabrica* for making or repairing military horse harness mounts. The object also indicates, that the garrisoning unit of the fort was most probably an *ala* or a *cohors equitata*. At present, there are no more 1st c. weapon and military equipment known from the site, which could be linked to the auxiliary fort. We do not know any weapon burials as well, since the early cemetery of the settlement has never been excavated.

Some stamped tiles of *legio X Gemina* (dated between AD 105/106 and 118/119) found in the site could indicate a military construction or a delivery

from the legionary bricklayer workshops during the short epoch (cca. AD 100 – 120/130) between the fort and the *vicus* period of the settlement (Fig. 9.). After the foundation of the municipality at Aquincum, Tác was one of the *vici* of the *ager Aquincensis* and probably a seat of a *pagus*. Numerous ‘military’ equipment finds, dated to the 2nd and 3rd centuries, are known from the site (Fig. 10-11.), some of them (especially the pieces of armour on Fig. 10.1-3.) could be linked to the presence of active or discharged soldiers. (A veteran could be the owner of the cat. no. 3. parade armour piece [Fig. 10.3].) Cat. no. 1. lobate shoulder hinge of a Newstead-type articulated plate armour (type FViii of M. D. Thomas) (Fig. 10.2.) is from the Antonine-period. This dating is based on the analogous items originating from contexts that can be dated to the Marcomannic Wars. The date and context of the find suggest that it was possibly lost in the settlement during the close quarter battles of the Sarmatian attack of AD 178. The other military equipment finds (e.g. the sword implied by the bone scabbard chape; Fig. 10.11.), however, could be in the possession of armed civilians as well, and the spears could also serve as hunting gear (Fig. 10.12, 11.1). The enigmatic item on Fig. 11.2-3. was created by J. Fitz who joined a special type of spearhead (a *signum* head?) with a bronze mouthpiece of a military tactical signal instrument (*cornu*). The ornamented belt fittings worn by the soldiers in this period (Fig. 10. 4-10.) was also a fashionable wear among the civilian population of the border provinces, thus their appearance in the archaeological material is not conclusive and their interpretation of civilian and military dress is equally possible. The bronze ‘E’ on Fig. 10.4. was a part of a letter set spelling out the ‘*Utere felix*’ (Use in happiness!) motto. The ‘military’ belts with mottos are concentrated mainly in the Middle and Lower Danubian provinces.

The military importance of the *vicus*, situated at an important crossing-point, increased in the times of war. During the Marcomannic-Sarmatian Wars of Marcus Aurelius, probably in 178, the settlement was destroyed. Following this, a temporary fort (II.) was established in the vicinity of the settlement. In AD 260, the *vicus* was devastated by yet another catastrophe, which is well indicated by the destruction layers recovered in the centre of the settlement during different excavations. After the final destruction of the *vicus* in 260, the settlement was abandoned and a military so called inner fortress was established later, only in the 4th c., which forms the subject of a later discussion.

A PANNONIAI SEGÉDCSAPATOK VALLÁSI ÉLETÉHEZ*

Az *alae* vallási feliratai

Szabó Ádám

Magyar Nemzeti Múzeum/PTE-BTK TTI Régészet Tanszék
Budapest/Pécs

A hadsereg vallási életének egységben való vizsgálata az eddigiekben figyelemreméltó eredményeket és összefoglalásokat hozott¹. Azonban a magánvallásosságon kívüleső feliratok csapattípusonként szabályszerűségeket árulnak el a saját kategóriájukban, illetve különbségeket a többihez képest. Ezért célszerű az alakulatípusok – *legio, cohors, ala, numerus* – feliratos hagyatékának csapatfajtánkénti külön vizsgálata is. Egy ilyen kisebb összegzésre teszek kísérletet a pannoniai *alakat* illetően. A principatus korából huszonhat *ala*-t ismerünk Pannoniából². Összesen százhetvenhét feliratot hagytak maguk után, illerve egy *alat* csak téglalélegről ismerünk³. Keltezésüket tekintve ezek a feliratok a Kr. u. I század végétől a 250-es évekig terjednek. A vallási tartalmú feliratok megoszlása rendkívül heterogén. A huszonhat *ala*-ból tizenöt semmilyen vallási feliratos emléket nem hagyott maga után [1, 2, 4, 9-14, 17-20, 22, 25]. A fennmaradt tizenegy *ala* vallási feliratos emlékényaga egytől huszonegy darabig terjed. Összesen negyvennégy vallási feliratos emléket hagyott maga után ez a

* Előadasként elhangzott Pécsen a XIX. Limes-kongresszus alkalmával német nyelven és megjelent a konferenciakötetben is angol nyelven. (Szabó, Á.: Contributions to the Religious Life of Pannonian Auxiliary Units. The religious inscriptions of the *alae*. /In/: Visy, Zs. (ed.): Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, 2003 September. (Pécs, 2005), 457-462.) Jelen szöveg annak módosítás nélküli, magyar nyelvű változata. A pannoniai hadtörténet vonatkozó kérdéseivel kapcsolatban azóta Lőrincz Barnabás aktualizált cikkekből álló két tanulmánykötete jelenti a fontosabb új irodalmat, vö. Lőrincz, B.: Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien I-II. 1975-2009. Hungarian Polis Studies 19-20. (Budapest, 2010-2011)

¹ Ld. DOMASZEWSKI 1895, 110-113. és BIRLEY 1978, 1506-1541. Összefoglalán ld. még HELGELAND 1978, 1470-1505; RICHMOND 1963, 185-197.

² A segédc csapatok történetéhez vö. CHIBESMAN 1914, ehhez ld. még BIRLEY 1966, 54-67. A Duna-vidéken: WAGNER 1938; Pannoniában: LŐRINCZ 2001. A csapatok táboraihoz a rípa mentén ld. KANDLER – VETTERS 1989; VISY 2003; EADIE 1977, 209-222; továbbá KOVÁCS 1999, 47-54. Az *alae*-hoz összefoglalóan ld. KRAFT 1951; SPAUL 1994.

³ A teljes feliratos anyagot ld. LŐRINCZ 2001, 153-306; azon belül uo. 173-224. Kat. Nr. *51-*218; továbbá BESZÉDES – MRÁV – TÓTH 2003, 103-218. Kat. nr. 20-32.

tizenegy csapattest. Általános érvényű következtetéseket nem lehet levonni a forrásanyag alapján, de bizonyos jellegzetességeket meg lehet állapítani.

Szignifikánsabb jellegű a többihez képest az *ala I Cannanefatium civium Romanorum*, amelytől nyolc [6.1-8] és az *ala I Thracum veterana sagittaria*, amelyiktől huszonegy vallási felirat maradt fenn [23.1-21]. A vallási feliratok emlékek típus szerint általában oltárok, de maradtak fenn fogadalmi feliratok illetve egy kispasztikai emlék és egy szoborbázis. Nem találunk közöttük császárbázist és templom vagy szentélyépítési feliratokat, ellentétben a *coborsok* és persze a *legiok* hagyatékával. Természetesen az alátáboroknak is volt szentélyük⁴. Az állítatók személye több adatot hordoz. Az *alae* esetében alapvetően három vallási feliratállítási közeg figyelhető meg. Ezek egyes altiszti rangok képviselői, továbbá a praefectus illetve a teljes csapat. Az általuk állított oltárok szövege többnyire hivatalos színezetű, Iuppiter Optimus Maximusnak állítva a császár üdvéért, de egyéb istenalakok is megjelennek. Egy esetben a helytartó állított a csapatparancsnok által oltárt a csapat keretén belül a császár üdvéért az összes isteneknek és istennőknek Kr. u. 197 és 199 között. A veteránok által hagyott emlékek a magánvallásosság bizonyítékai, a táborvallás szempontjából nem, vagy csak korlátozottan értékelhető⁵. Az oltárállítató veteránusok három kivétellel [5.2, 15.1, 21.1], mind egykori altisztek. A három kivétel közül kettő római polgár volt katonaként is [5.2, 21.1] míg a harmadik leszerelése után vált polgárrá [15.1]. A két ép dedikációjú felirat I. O. M.-nak volt szentelve. A veteránus altisztek által tisztelt istenalakok: *ex duplicario* - Deus Invictus Mithras [7.1], *ex decurione* - I. O. M. [23.1], Liber Pater Augustus [23.3], Deus Sol Invictus [23.8], *ex statore* - Silvanae Augustae [23.5], I. O. M. Dolichenus [23.10]. A helyi érdekű Silvanak kivételével a többiek hivatalos illetve a katonavilághoz közelálló istenségek, vagyis az altisztek hírvilága inkább katonai jellegű maradt. Az *alak* katonáinak egy része Kr. u. 212 előtt nem volt római polgár. A vallási élet szempontjából az I-II. századokban ez fontos jelenség, mert aki nem volt római polgár az nem dedikálhatott oltárt hivatalosan a tábor területén belül. A tartományban a dedikáció⁶ jogának letéteményese az imperiummal rendelkező helytartó volt, tőle kapták a legmagasabb rangú csapatparancsnokok, illetve tovább adhatták az illető egység legmagasabb rangú vezetőjének, ami főleg a peregrinus jogállású egységeknél volt nagyon fontos⁷. A Kr. u. III. század második évtizedétől az általános polgárjogkiterjesztés következtében módosulhattak a szabályok. Az *alae* esetében nehezen körvonalazható ennek mibenléte. A peregrinus katonákra

⁴ Egy összefoglalásként ld. FELLMANN 1983, 17-18.

⁵ Vö. DOMASZEWSKI 1895, 28.

⁶ A dedikációhoz ld. WISSOWA 1912, 385; 394; 473; továbbá WISSOWA 1901, 2356 skk. Ld. még BERGER 1953, 427.

⁷ Ld. DOMASZEWSKI 1895, 110-113.

vonatkozó szabályok a pannoniai *alae* összességére nem vonatkozott. Az ismert huszonhat *alaból* nyolc *civium Romanorum* volt, vagyis katonái állíthattak oltárokat. A tizenegy maga után vallási feliratot hagyó csapatból hat, *alae civium Romanorum* voltak [3; 5; 6; 7; 8; 21]. Az aktív állományú oltárállítók között praefectusok [3.1; 7.2; 8.1-2, 5], decuriók [5.1; 6.5], sesquiplicariusok, duplicariusok [6.5], statorok [6.1-4, 6.6] illetve a csapat egésze szerepelnek [6.7-8; 8.3-4], különböző évekből a Kr. u. II-III. századokból. Ugyanebből az időszakból a nem római polgárjogú katonákból álló *aláknál* az aktív állományú oltárállító a praefectus [23.4, 6, 20] decurio [16.1; 23.2; 24.1; 26.1], duplicarius⁸ [16.1], actarius [23.7], signifer [23.9], eques *alae instantem colon(us)* [23.17], a csapat egésze [23.11-15; 18, 19, 21] illetve a csapat vexillatiója [15.2]. Egy esetben a consularis curante praefecto [23.16] állíttatott oltárt. A kevés adat, illetve a tág keltezési időhatárok nem adnak arra lehetőséget, hogy a két különböző jogállású *alafajta* közötti, Kr. u. 212 előtti biztos különbségek kimutathatók legyenek. Gyakorlatilag mindkét esetben ugyanazokkal a felírástálló közegekkel találkozunk, így egységben lehet őket elemezni a továbbiakban. A csapatparancsnok illetve a csapat által állíttatott oltárok, mint magától értődő jelenségek nem szorulnak semmilyen magyarázatra⁹. Az *alae* aktív altisztjei közül, bizonyosan a táborszentélyben a decuriók [5.1, 6.4, 16.1, 23.2, 24.1, 26.1], duplicariusok [6.5, 16.1], sesquiplicariusok [6.5], statorok [6.1-4, 6.6, 23.9.] állíttatták, illetve egy signifer [23.9] és egy actarius [23.7]. Több altisztű fokozat képviselői közösen állíttattak oltárt: decuriók és duplicariusok [16.1] decuriók és stator [6.4], duplicariusok és sesquiplicariusok [6.5] illetve signifer és stator [23.9]. Az *alae* jellemzően csapat, tiszték és altiszték által állíttatott felíratos hagyatékából kirívó egy aktív lovaskatona¹⁰ oltára a III. sz. első feléből. A katona egy római polgár által állította oltárát fogadalomból I. O. M.-nak [23.17]. A tény arra utalhat, hogy Sept(ímius) Fabinu(s)-nak talán nem állt módjában csak saját nevében oltárt állítani. Fogadalmát csak egy polgár közreműködésével teljesíthette a táborszentélyben, ami Kr. u. 212 előttre javasolja az oltár keltezését. Különlegessége folytán magánvallási okból állíttathatta oltárát a lovas. Az előbbi összegzések nyomán megállapítható, hogy az *alae* beosztott vallási felelőse, *aláknaként* egyik altisztű rang betöltője lehetett. A csoportos dedikációkat kihagyva az egyedi és nem magánindokból felíratot állíttató aktív altiszték a következők: decurio [5.1; 23.2], stator [6.1, 2, 3, 4, 6], actarius [23.7], signifer [23.9]. Ebben az összeállításban több sajátos jelenség mutatkozik. Gyakorlatilag a felíratok által legjobban reprezentált két csapatra

⁸ Vö. SANDER 1959, 239-247.

⁹ Vö. BIRLEY 1978, 1510 sk., mind a két dedikációs formával foglalkozik, vagyis mikor a helytartó neve nominatívusban szerepel a felíraton illetve mikor a csapat jelzi, hogy kinek a parancsnoksága alatt állt az oltár állításakor.

¹⁰ Vö. KEMKES – SCHUEERBRANDT 1997

redukálódik az értékelhetőségi arány. Ebből feltehető hogy az *ala I Cannanefatium civium Romanorum* [6] vallásügyi beosztott altisztje a stator vagy stator praefecti alae volt. Az öt oltár közül három consulkeltezett [6.1-3], Kr. u. 174, 212, 233. évekre. A hosszú időtartam a feladat állandó jellegét mutatja. A consulkeltetés a hivatalos jelleget erősíti az I. O. M. dedikációk mellett. Az *ala I Thracum veterana sagittaria* [23] esetében három különböző altisztű fokozat képviselője – decurio, actarius, signifer - állította az oltárt. Egy esetben pedig az *ala I Brittonum civium Romanorum* decuriója állítottatott oltárt. Mivel elválaszthatatlanok a Kr. u. 212 előtt és után állítottatott oltárok, a jelenség magyarázataként egyelőre feltételezhető, hogy esetleg osztották ki a vallási felelős beosztott altisztnak a feladatot. Más részről az *ala I Cannanefatium civium Romanorum* esete azt mutatja, hogy ugyanazon altisztű rang betöltője – stator¹¹ - folyamatosan vallási feladatokat is ellátott.

Az oltárok állíttatási indokai között a fennmaradt esetekben legnagyobb számban a fogadalomból való állíttatás szerepel egyedül. Több esetben a császár üdvéért állíttatott oltárt - megjegyzendő, hogy csak a legtöbb feliratot hátrahagyó *ala I Thracum veterana* esetében van erre adat [23.11, 12, 14, 16]. A további állíttatási indokok között szerepel az adományként adás, illetve egyszerűen a szentelés vagy állíttatás tényét jelző kifejezés: praefectus - sacrauit [8.2], a csapat - posuerunt [15.2], egy esetben a praefectus a családjával együtt adományozta a szoborbázist a szoborral Mars Victornak – dono posuerunt [7.2]. Ez utóbbit az istenségre és a praefectusra való tekintettel a táborszentélybe el lehet képzelni. A többi magánjellegű felíratállítás. A gyakori *v(orum) s(olvi) l(ibens) m(erito)* formula mellett szerepel a *pro se et suis*, az *ob natalem filii*, *pro salute sua et suorum*, *pro se et coniuge et filia*. Két különböző csapat esetében találkozunk azzal a jelenséggel, hogy több altiszt illetve több altisztű rangfokozat képviselői közösen dedikáltak oltárt Iuppiter Dolichenusnak a Kr. u. III. század első felében [6.5; 16.1]. Közös fellépésük nem csak arra utal, hogy ők saját személyükben Iuppiter Dolichenus tisztelői voltak, hanem az istenségnek a táborvallásban játszott közismerten fontos szerepére is ismételten rávilágítanak¹². Az egyéb fokozatokkal bíró altisztek által állított oltárok nagyobb hányada is Iuppiter Opimus Maximusnak szóló dedikációkkal bírnak, de találunk egy Hercules Augustusnak [5.1] és egy Silvanus Domesticusnak szentelt oltárt is [23.7]. Mindkettő lehet hivatalos. A veteránusok által állíttatott feliratok istenalakjai között Deus Invictus Mithrast [7.1], Deus Sol Invictust [23.8], Iuppiter Dolichenust [23.10]¹³, a Silvanakat [23.5]¹⁴, Liber Patert [23.3] találjuk

¹¹ Vö. KÜBLER 1929, 2228 skk. továbbá HAENSCH 1995, 275. és 54 lj.

¹² Összefoglalóan ld. SPEIDEL 1978.

¹³ Ld. SZABÓ 2003, 229-236. Az oltár közölt szövege (pp. 130-131, Kat. Nr. 21.) 9-10. sorai *v. s. l. | m. rövidítésének feloldását* (pp. 230-231.) korrigálnom kell. A helyes feloldás: *v(orum) s(olvi) l(ibens) m(erito)*.

mint a kiszolgált katona isteneit de Iuppiter Optimus Maximus a veteranusok körében is nagyobb népszerűséggel bírt. A veteranusoként állított feliratok a jóval kisebb hányadot képviselik az összeshez képest. A negyvennégy emlékből kilencet állított veteranus. Ezek a feliratok nem értékelhetők hivatalos indítatásból állított oltároknak, és a táborvallás elemzésének szempontjából sem játszanak szerepet. A veteranusoként oltárt állító azonban ugyanazon altiszti rangok képviselői, mint az aktív katonaként állítók.

A következő nagyobb feliratállító közeg a csapatok parancsnokai. Nyolc vallási felirat maradt a különböző *alae* parancsnokaitól a fent jelzett időtartam alatt. [3.1; 7. 2; 8.1, 2, 5; 23.4, 6, 20]. Egy esetben Aesculapiusnak és Hygieiának dedikált, ezáltal a saját de a csapat egészségéért is fohászkozhatott [23.6]. Két olyan eset fordul elő, mikor biztos, hogy magánindítatásból állította oltárát a csapat parancsnoka. Az emonai praefectus¹⁵ Aecorna Augustanak, tehát hazai istenének állított oltárt [3.1]. A másik praefectus mactari volt, az Apollo Patrius Augustusnak szóló dedikáció szintén hazai istenének szól [23.4]. A röbbi oltár, illetve fogadalmi felirat, amelyet praefectus állított, egy bizonytalan kivétellel [7.2] a táborvallás keretébe tartozik. A többiek Dianának [8.1, 2, 5] és I. O. M.-nak dedikáltak [23.20]. A csapatparancsnok által a helytartó indítatásából állított oltár [23.16], a dedikáció már az A. von Domaszewski által tárgyalt átruházásáról tanúskodik¹⁶. Különösen érdekes az *ala I Ulpia contariorum milliaria civium Romanorum* [8] három különböző parancsnokának egészen nagy idősavot felölelő korszak alatt állított három oltára. Az első oltár Traianus idejéből származik [8.1], a másodikat Kr. u. 130-132 között állította az akkori praefectus [8.2], a harmadikat a Kr. u. III században [8.5]. Mindhárom oltárt Dianának szentelte az illető praefectus. Az azonos dedikáció ugyanannak a csapatnak a különböző parancsnokai részéről semmiképpen nem lehet véletlen. Egy közelebről nem megfogható összefüggés mutatkozik a csapat, illetve a parancsnok táborvallása illetve Diana között. A több, mint száz esztendő időszak alatt a csapat Arrabonában állomásozott végig. A helyi őslakossághoz Silvanus párjaként szorosabban kötődő istennő, mint a hely istene vonulhatott be a táborvallásba¹⁷. A tárgyaltakon kívül a praefectusok részéről egy Iuppiter Optimus Maximusnak dedikált oltár [23.20], illetve egy Mars Victornak emelt szobor bázisa maradt fenn [7.2]; az előbbi hivatalos indítékú lehet. A Mars Victor szobrot a praefectus családjával együtt adományozta, ez esetben a család jelenléte mellett sem zárható ki annak lehetősége, hogy a szobor a táborhely szentély számára készült. Összeségében megállapítható, hogy a praefectusok mint táborvallási

¹⁴ Ld. még SZABÓ 2003, 232-233. a felirat módosított olvasatával.

¹⁵ ŠAŠEL 1992, 451.

¹⁶ DOMASZEWSKI 1895, 110-111.

¹⁷ BIRLEY 1978, 1535-1536.

szereplők alulképviseltek, holott a dedikáció joga őket illette. Ez azt is jelentheti, hogy a pannoniai *alae* esetében nem jutottak olyan kiemelt önálló szerephez a táborvallást illetően, mint az altisztek. Abban nem lehet kételkedni, hogy a csapat egésze által dedikált oltárok állítatói között ő is ott volt. Ő lehetett a kezdeményezője az oltár állíttatásának, amint a neve szerepel is a szövegek nagy részében. A következő nagyobb feliratállító közegünk az előbb mondottaknak megfelelően maga a csapat, név szerint említve a parancsnokot aki éppen akkor az élükön állt. A negyvennégy vallási emlékből tizenháromat a csapat egésze állíttatott és ebbe beleszámoltam azt is, amelyet az *ala I Augusta Ituraeorum sagittaria* egy vexillatioja¹⁸ állíttatott Rómában Kr. u. 193-ban [15.2]. Az oltárt Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanusnak szentelték. Ennek a példának a kivételével nem találtam olyan dedikációt amely a csapattest etnikumjelzőjével bármilyen szorosabb összefüggésben álló istenségnek szólna¹⁹. Ugyanígy nem találtam a jelzett kivételeken túl olyan összefüggést sem, amely a dedikáló neve és az oltáron szereplő istenség között állna. Visszatérve a csapatok által közösen állíttatott oltárokról a következő jelenség a legszembetűnőbb, legalább annyira, mint amennyire természetes. Az oltárokat három kivétellel mind Iuppiter Optimus Maximusnak dedikálták a csapatok. A három kivétel közül egyik a Rómában állíttatott Iuppiter Heliopolitanus oltár; egy az összes isteneknek és istennőknek szóló dedikációt tartalmaz [8.3]; egy pedig töredékes, így nem tudjuk az istenség nevét [23.11]. Nem lenne kirívó ha ez is Iuppiter Optimus Maximusnak lenne szentelve. A tizenhárom közösen állíttatott oltár közül négyet a császár üdvéért állíttatott a csapat, egy pedig töredékes így nem tudni az állíttatási indokot. A többin pedig mind a fogadalom tényének beváltását jelző stereotip formula a *votum solverunt libentes merito* szerepel. Itt is kiemelendő az a tény, hogy a császár üdvéért állíttatott oltárok, mind egy csapatnak: az egykor Camponában állomásozott *ala I Thracum veterana sagittaria*nak a hagyatékából származik [23]. Mint ilyen a császárkultusznak ez a nyoma egyedül e csapat esetében muratható ki. Azonban ez a csapat rendelkezik a többi között a legnagyobb felírtos hagyatékkal (összesen harminchárom felirattal, melyből huszonegy a vallási). A jelenség annak köszönhető, hogy az oltárok nagyobb része – tizenhárom darab – a bölskei kikötőerőd falaiba volt beépítve. Ezek nyilvánvalóan egy helyen voltak akkor, amikor összeszedték és építőanyagként elhurcolták őket Camponából. A Iuppiter Dolichenus bázis kivételével a maradék tizenkettő a tábor-szentélyben állhatott. E tizenkettőből tizenegy Iuppiter Optimus Maximusnak volt szentelve, míg egy az összes isteneknek és istennőknek.

¹⁸ SAXER 1967

¹⁹ A jelenség a cohorsok esetében is feltűnő, jóval kisebb mértékben jelentkezik, mint várható lenne és csak esetleg egyes keleti csapatokkal kapcsolatban vö. pl. BIRLEY 1978, 1516-1517.

Ez a tény a többivel együtt azt is mutathatja (természetesen a kevés forrás miatt alkalmazandó erős kritikával), hogy az *alae* táborvallása majdnem kirekesztő jelleggel Iuppiter Optimus Maximus köré fonódott²⁰, ellentétben a más csapategységeknél megszokott elég változatos és nagyobb számú istenvilággal szemben. Végezetül megállapítható, hogy a pannoniai hadsereg egészét tekintve, de a segédcsapatok összességében is az *alae* feliratos vallási hagyatéka a legszegényesebb, illetve néhány feliratípust eleve nélkülöz is. Ennek oka a Birodalom összes *alaja* vallási feliratos hagyatékának elemzése nyomán válhat világossá.

²⁰ A segédcsapat egésze által állított oltárokkal kapcsolatban a jelenségre Domaszewski is felfigyelt, ld. DOMASZEWSKI 1895, 27 sk. A megállapítással egyetértett E. Birley is – BIRLEY 1978, 1510.

SZABÓ Á., A PANNONIAI SEGÉDCSAPATOK VALLÁSI ÉLETÉHEZ

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
1	0	ala Asaurum II	x	x	x	x	x	Lőrincz 2001, Kat Nr *51- *53	Össz 3 főlel
2	0	ala I Bosporanorum	x	x	x	x	x	Lőrincz 2001, Kat Nr *54	Össz 1 régla- bélyeg
3	1	ala I Fl. Aug. Britannica? c. R. b. t. o. v.	praefectus abc	Főpáháru főlel	107 kőnl	Accoma Augusta	x	Lőrincz 2001, Kat Nr 59; AE, 1980: 496	Össz. 12 főlel
4	0	ala I Britannica c. R.	x	x	x	x	x	Lőrincz 2001, Kat Nr *67	Össz 1 főlel
5	1	ala I Brittonum c. R.	decurio abc	Oblár	120-150	Hercules Augustus	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *68; CH, III, 330f5; RIU, 1025	Össz 2 főlel
6	1	ala I Carnanefatium c. R.	stator abc	Oblár	174	I. O. M.	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *74; AE, 1972: 442	Össz. 14 főlel
	2	ala I Carnanefatium c. R.	stator praefecti abc	Oblár	212	I. O. M., Iuro Regina	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *75; AE, 1972: 444	
	3	ala I Carnanefatium c. R.	stator praefecti abc	Oblár	233	I. O. M.	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *76; AE, 1972: 443	
	4	ala I Carnanefatium c. R.	stator praefecti abc	Oblár	238-244	I. O. M.	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *78; AE, 1973: 438	
5	5	ala I Carnanefatium c. R.	decuniones duplicarii sessequiparii abc	Oblár	200-250	I. O. M. Dolichenus	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *79; AE, 1966: 292; AE, 1972: 446 f.	
6	6	ala I Carnanefatium c. R.	stator praefecti abc	Oblár	III. sz.	I. O. M. Augustus	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *80; AE, 1988: 448	
7	7	ala I Carnanefatium c. R.	A csapat	Oblár	II-III. sz.	I. O. M.	v. s. l. m.	Lőrincz 2001, Kat Nr *81; AE, 1988: 936	
8	8	ala I Carnanefatium c. R.	A csapat	Oblár	II-III. sz.	I. O. M.	[?]]	Lőrincz 2001, Kat Nr *83	

SPECIMINA NOVA SUPPLEMENTUM XII

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
7.	1	ala I c. R.	duplicanus venernus ex duplicatio alae	Olár	200 körül	Deus Invictus Mithras	v. s. l. m.	Lómeze 2001, Kat. Nr. 88; AE, 1912, 129; ILJ, 3015	Össz. 9 felirat
	2	ala I c. R.	praefectus alae és családja	Szobor híztis	200 körül	Mars Victor	domo posuerunt	Lómeze 2001, Kat. Nr. 89; CIL, III, 10256	
8.	1	ala I Ulpia coniariorum? c. R.	praefectus alae	Olár	Trinárus kora	Diana	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. 92; CIL, III, 4361; RIU, 241	
	2	ala I Ulpia coniariorum? c. R.	praefectus alae	Olár	130-132	Diana	sacrauit	Lómeze 2001, Kat. Nr. 95; CIL, III, 4362; RIU, 243	
	3	ala I Ulpia coniariorum? c. R.	A csapat	Olár	150-200	Dii Desaque	[...?]	Lómeze 2001, Kat. Nr. 102; CIL, III, 4359; RIU, 244	Össz. 27 felirat
	4	ala I Ulpia coniariorum? c. R.	A csapat	Olár	150-200	I. O. M.	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. 103; AE, 1908-45; RIU, 246	
	5	ala I Ulpia coniariorum? c. R.	praefectus alae	Olár	? III. sz.	Diana	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. 110; CIL, III, 4361; RIU, 242	
9.	0	ala I Fl. Gaeulorum	x	x	x	x	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. 121	Össz. 2 felirat
	0	ala Gemelliana	x	x	x	x	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. *122	Össz. 1 felirat
11.	0	ala Hispanorum I	x	x	x	x	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. *123 - *128	Össz. 6 felirat
	0	ala I Hispanorum Arvaconum	x	x	x	x	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. 129 - 132	Össz. 4 felirat
13.	0	ala II Hispanorum Arvaconum	x	x	x	x	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. 133 - 137	Össz. 5 felirat
	0	ala I Hispanorum Aurtiana	x	x	x	x	x	Lómeze 2001, Kat. Nr. *138 - *139	Össz. 2 felirat
15.	1	ala I Aug. Iuraconum sag.	venernus alae	Olár	200-220	I. O. M.	v. s. l. m.	Lómeze 2001, Kat. Nr. 140; CIL, III, 3446	Össz. 10 felirat
	2	ala I Aug. Iuraconum sag.	A csapat vesillatioja	Olár	193 körül	I. O. M. Hidropoli- tanus	posuerunt	Lómeze 2001, Kat. Nr. 151; CIL, VI, 421; ILJ, 25-46	

SZABÓ Á., A PANNONIAI SEGÉDCSAPATOK VALLÁSI ÉLETÉHEZ

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
16.	1	ala Pannoniorum	decurio alae et duplicarius alae	Bika szobor	210 körül	I. O. M. Dolicheus	pro se	Lórincz 2001, Kat. Nr. *158; CIL, III, 3252 = 10241	Össz. 8 felirat
17.	0	ala I Pannoniorum Tampiana	x	x	x	x	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 159-160	Össz. 2 felirat
18.	0	ala II Pannoniorum	x	x	x	x	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 161	Össz. 1 felirat
19.	0	ala I praetoria singularem c. R.	x	x	x	x	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 162-163	Össz. 2 felirat
20.	0	ala Scabulorum	x	x	x	x	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 164-167	Össz. 3 felirat
21.	1	ala Siliana b. t. b. a. c. R.	veteranus alae	Ohár	100 körül	[?]	v. s. l. m.	Lórincz 2001, Kat. Nr. *168; RIU 1035	Össz. 4 felirat
22.	0	ala I Thracum Herculiana	x	x	x	x	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 172	Össz. 1 felirat
23.	1	ala I Thracum vet. sig.	decurio veteranus ex decurione alae	Ohár	I hadrionus kori	I. O. M.	v. s. l. m.	Lórincz 2001, Kat. Nr. 177; AE, 1971: 350	Össz. 33 felirat
	2	ala I Thracum vet. sig.	decurio alae	Ohár	II. sz. közepe	I. O. M.	v. s. l. m. - ob naedem filii	Lórincz 2001, Kat. Nr. 178; CIL, III, 10369	
	3	ala I Thracum vet. sig.	decurio ex decurione alae	Ohár	II. sz.	Libert Pater Augustus	posuit	Lórincz 2001, Kat. Nr. 179; CIL, III, 3463 = 10432	
	4	ala I Thracum vet. sig.	praefectus alae	Fogdalmi felirat	180 körül	Apollo Parnus Augustus	[?]	Lórincz 2001, Kat. Nr. 182; CIL, VIII, 619 = 1178; ILS, 2747; Dobó Nr. 535	
	5	ala I Thracum vet. sig.	sacri veteranus (ex sacre) alae	Fogdalmi felirat	222-235	Silvane Aug.	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 186; CIL, III, 3393	
	6	ala I Thracum vet. sig.	praefectus alae	Fogdalmi felirat	222-235	Aesculapius et Hygiea	x	Lórincz 2001, Kat. Nr. 187; CIL, III, 3388	

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
7	da I Thiacum vet. sag.	actarius alae decurio veteranus ex decutione	Olár	200-250	Silvanus Domesticus	v. s. l. m.	Lőrincz 2001 Kat. Nr. 188; CIL, III, 3392		
8	da I Thiacum vet. sag.	signifer alae stator	Olár	200-250	Deus Sol Invictus	v. s. l. m.	Lőrincz 2001 Kat. Nr. 189		
9	da I Thiacum vet. sag.	veteranus alae ex stabire	Olár	200-250	I. O. M.	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 20		
10	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Bázis	225	I. O. M. Dolichenus	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 21		
11	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	198-208	[--]	pro salire Inpp Caess.	Böleske Kat. Nr. 22		
12	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	211 után	I. O. M.	pro salire Inpp Caess.	Böleske Kat. Nr. 23		
13	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	150-250	I. O. M.	x	Böleske Kat. Nr. 24		
14	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	197-199	I. O. M.	pro sal. inpp.	Böleske Kat. Nr. 25		
15	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	197-199	I. O. M.	pro sal. imperatoru m	Böleske Kat. Nr. 26		
16	da I Thiacum vet. sag.	consularis curante praefecto	Olár	197-199	Düdenque	pro sal. inpp.	Böleske Kat. Nr. 27		
17	da I Thiacum vet. sag.	eques alae insistentem color(us)	Olár	200-250	I. O. M.	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 28		
18	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	150-230	I. O. M.	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 29		
19	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	150-230	[--]	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 30		
20	da I Thiacum vet. sag.	praefectus equitum alae	Olár	150-230	I. O. M.	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 31		
21	da I Thiacum vet. sag.	A escapat	Olár	150-230	I. O. M.	v. s. l. m.	Böleske Kat. Nr. 32		

Össz. 33
felirat

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
24.	1	ala I Thracum victrix	decurio alba	Olér	200 körüli	I. O. M. Depulsor	primicerius centurionis filia v. s. l. m.	Lőrincz 2001 Kat Nr. 194; Hlj 339	Össz. 2 férfiat
25.	0	ala III Aug Thracum sag.	x	x	x	x	x	Lőrincz 2001 Kat Nr. 196.-208	Össz. 13 férfiat
26.	1	ala I Tungrorum Frontoniana	decurio alba	Olér	I. sz. vége	I. O. M.	primicerius suis. v. s. l. m.	Lőrincz 2001 Kat Nr. *215;	Össz. 9 férfiat

1. tábla: Pannoniában állomásozó lovass csapatok katonái által állított fogadalmi feliratok
Tavola 1.: Iscrizioni votivi dedicati da soldati ausiliari equini cui erano in stanza a Pannonia

A táblázat oszlopcímeinek rövidítése: A – a felsorolt csapatok sorszáma; B – a felsorolt feliratos emlékek sorszáma; C – a csapatok; D – az állító; E – felirattípus; F – kelezés (Kr. u.); G – istenség; H – a feliratállírás oka; I – irodalom; J – a csapat teljes feliratos hagyatéka

Abbreviazioni dei titoli delle colonne nella tavola: A – numero ordinale delle truppe; B – numero ordinale degli iscrizioni; C – le truppe; D – i dedicatori; E – tipo degli iscrizioni; F – data (d.C.); G – divinità; H – causa dell'innalzamento; I – bibliografia; J – numero totale degli iscrizioni della truppa

A táblázatban az alábbi rövidítések szerepelnek: Aug. – Augusta; b. a. – bis armillata; b. t. – bis torquata; c. R. – civium Romanorum; Fl. – Flavia; o. v. – ob virtutem (appellata); sag. – sagittaria/-iorum; vet. – veterana

RÖVIDÍTÉSEK

- AE L'Année Épigraphique (Paris, 1888-)
- ANRW Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Berlin-New York, 1972-)
- BÖLCSKE Szabó, Á. – Tóth, E. (edd.): Bölcske. Römische Inschriften und Funde. *Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II.* (Budapest 2003)
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1853-
- DOBÓ Dobó, Á.: *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes.* (Amsterdam-Budapest 1975)⁴
- ILJ Šašel, A. – Šašel, J.: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt.* *Situla* 5, 1963; *MCMLX et MCMLXX Situla* 19, 1978; *MXMII et MCMXL Situla* 25, 1986.
- ILS Dessau, H.: (ed.): *Inscriptiones Latinae Selectae I-III.* (Berlin, 1892-1916)
- RIU Die Römischen Inschriften Ungarns I-VI. (Budapest-Bonn, 1972-2001)

IRODALOMJEGYZÉK

- BERGER 1953 Berger, A.: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Transactions of the American Philosophical Society New Series, Vol. 43, Pt. 2.* (Philadelphia, 1953)
- BESZÉDES – MRÁV – TÓTH 2003 Beszédes, J. – Mráv, Zs. – Tóth, E.: Die Steindenkmäler von Bölcske. *Inschriften und Skulpturen. Katalog.* /In:/ Szabó, Á. – Tóth, E. (edd.): *Bölcske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II.* (Budapest, 2003), 103-218.
- BIRLEY 1966 Birley, E.: *Alae and cohortes milliariae.* /In:/ Swoboda-Milenović, R. M. (ed.): *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata. Römische Forschungen in Niederösterreich Bd. 5* (Graz-Köln, 1966), 54-67.
- BIRLEY 1978 Birley, E.: *The Religion of the Roman Army: 1895-1977.* *ANRW II.16.2* (1978), 1506-1541.
- CHEESMAN 1914 Cheesman, G. L.: *The Auxilia of The Roman Imperial Army.* (Oxford, 1914)

- DOMASZEWSKI 1895 Domaszewski, A. von: *Die Religion des römischen Heeres. Westdeutsche Zeitung für Geschichte und Kunst Bd. 14* (Trier, 1895)
- EADIE 1977 Eadie, J. W.: The Development of the Pannonian Frontier South of the Drava. /In/: Fitz, J. (ed.): *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. (Budapest, 1977), 209-222.
- FELLMANN 1983 Fellmann, R.: *Principia - Stabsgebäude. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands Bd. 31*. (Aalen, 1983)
- HAENSCH 1995 Haensch, R.: A commentarius und commentariensis: Geschichte und Aufgaben eines Amtes im Spiegel seiner Titulaturen. /In/: Le Bohec, Y. (ed.): *La hiérarchie de l'armée romaine sous le Haut-Empire: actes du congrès de Lyon* (Lyon, 1995), 267-284.
- HELGELAND 1978 Helgeland, J.: Roman Army Religion. *ANRW II.16.2* (1978), 1470-1505.
- KANDLER – VETTER 1989 Kandler, M. – Vetter, H.: *Der römische Limes in Österreich: ein Führer*. (Wien, 1989)2
- KEMKES – SCHEUERBRANDT 1997 Kemkes, M. – Scheuerbrandt, J.: *Zwischen Patrouille und Parade. Die römische Reiterei am Limes. Schriften des Limesmuseums Aalen 51* (Stuttgart, 1997)
- KOVÁCS 1999 Kovács P.: *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Studia Classica 1* (Piliscsaba, 1999)
- KRAFT 1951 Kraft, K.: *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und der Donau*. (Bern, 1951)
- KÜBLER 1929 Kübler, B.: Statores. /In/: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft Bd. IIIA.6: Sparta - Silippi* (Stuttgart, 1929), coll. 2228-9.
- LÓRINCZ 2001 Lórinicz, B.: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I.: Die Inschriften. Wiener Archäologische Studien 3* (Wien, 2001)
- RICHMOND 1963 Richmond, I. A.: The Roman Army and Roman Religion. *Bulletin of the John Rylands Library 45* (1963), 185-197.
- SANDER 1959 Sander, E.: Zur Rangordnung des römischen Heeres: der Duplicarius. *Historia 8* (1959), 239-247.
- ŠAŠEL 1992 Šašel, J.: *Opera Selecta. Situla 30*. (Ljubljana, 1992)

- SAXER 1967 Saxer, R.: *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diocletian*. (Köln-Graz, 1967)
- SPAUL 1994 Spaul, J. E. H.: *Ala². The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*. (Andover, 1994)
- SPEIDEL 1978 Speidel, M. P.: *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*. (Leiden, 1978)
- SZABÓ 2003 Szabó, Á.: Die Dolichenus-Basis. /In/: Szabó, Á. – Tóth, E. (edd.): *Bölcske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II*. (Budapest, 2003), 229-236.
- VISY 2003 Visy, Zs.: *The Ripa Pannonica in Hungary*. (Budapest, 2003)
- WAGNER 1938 Wager, W.: *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. (Berlin, 1938)
- WISSOWA 1901 Wissowa, G.: Dedicatio. /In/: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft Bd. IV.8: Corniscae - Demodorus* (Stuttgart, 1901), coll. 2356-2359.

SULLA VITA RELIGIOSA DELLE TRUPPE AUSILIARIE DI PANNONIA*

L'iscrizioni religiose delle *alae*

(Riassunto)**

L'indagine intera della vita religiosa militare ha risultato parecchi osservazioni notevoli e sintesi generali. Gli iscrizioni votivi fuori l'area della religione privata si vedono rassomiglianti nei stessi tipi di truppe, ma dissimili tra diversi di quelli. Per questo é pratico compire l'analisi dell'eredità epigrafica dei soldati su base di diversi sorte delle squadre – *legio, cohors, ala, numerus*. Quest'articolo ha il scopo di fare breve sintesi riguardando le *alae* pannoniche.

Avendo esaminato il segmento delle *alae* che dedicava iscrizioni votivi, i risulti ci hanno indicato, che i prefetti, come partecipanti della religione militare sono sottorappresentanti, benché erano proprio loro che avevano avuto il diritto di dedicare. Questo può significare che nel caso delle *alae* pannoniche, i prefetti non ricoprivano un ruolo elevato nella religione militare come i sottufficiali, i quelli potrebbero funzionare come responsabili religiosi. Gli iscrizioni eretti da veterani non possono essere ritenuti are dedicati per motivi ufficiali, perciò non importano nell'indagine della religione militare.

L'analisi epigrafica e quantitativa della materia iscritta mostra, che la religione militare delle *alae* pannoniche rivolgeva primariamente fra Giove Ottimo Massimo, a risconto del pantheon esteso e variegato sorvegliato nei altri tipi di squadri. È chiaro, che considerando l'intero esercito pannonico, anche tra le truppe ausiliari, l'eredità religiosa iscritta delle *alae* é il più povero ed altresì mancano alcuni tipi iscrizioni. La causa di questo fenomeno si può tergere via l'esamine intera dell'eredità iscritta delle *alae* dell'Impero.

* Fu presentato nel XIX^{mo} Congresso sul Limes in tedesco é pubblicato in inglese (Szabó, Á.: Contributions to the Religious Life of Pannonian Auxiliary Units. The religious inscriptions of the *alae*. /In/: Visy, Zs. (ed.): Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, 2003 September. (Pécs, 2005), 457-462.). L'articolo pubblicato in questo volume é un traduzione inalterato dello surriferito studio in inglese. Riguardando la ricerca della storia militare di Pannonia le opere atualizzate di Barnabás Lőrincz, pubblicate in due tomi rappresentano la bibliografia scientifica corrente più importante, cfr. Lőrincz, B.: Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien I-II. 1975-2009. Hungarian Polis Studies 19-20. (Budapest, 2010-2011)

** Ringrazio István Gergő Farkas ed András Szabó per il loro aiuto.

MAXIMINUS THRAX ALFÖLDI HADJÁRATA

Adatok a magyarországi dák népeesség történetéhez

Szabó András
PTE-BTK TTI Régészet Tanszék
Pécs

Az első katonacsászár, Maximinus Thrax (235–238) uralkodásának jelentős részét tette ki az a hadjárat, melyet a Pannonia és Dacia között élő szarmaták (és dákok) ellen viselt. A háború a császár offenzív külpolitikájának részét képezte, a korszakra vonatkozó írott forrásaink azonban csak egy-egy említés erejéig számolnak be az eseményről. A régészeti és felírtos források zömmel még a legújabb történeti munkákban sem kerültek teljes mértékben felhasználásra a hadjárat kronológiai és földrajzi diszkvizíciója során, holott a hiányos auctoradatoknál jóval pontosabb és részletesebb képet mutatnak az eseményekről.

1. A SZARMATA HADJÁRAT ELŐZMÉNYEI ÉS A VONATKOZÓ ÍROTT FORRÁSOK

Maximinus Thrax pannoniai expedícióját közvetlenül az a germaniai büntetőhadjárat előzte meg, amelyet 235 elején,¹ császárrá való kikiáltása után vezetett a Germaniába betörő barbárok ellen. A germánok betörésére még Severus Alexander (222–235) uralkodása alatt került sor Germaniában és Pannoniában,² mely végső soron a perzsák elleni háborújának félbehagyására kényszerítették a császárt. A teljes hadseregével és számos keleti segédcsapattal³ a Rajnához siető uralkodót végül az elégedetlenkedő⁴ katonák megölték⁵ és a *barbaro genitus*⁶ Maximinust kiáltották ki császárrá.⁷ Maximinus nem sokkal a császári bíbor felöltése után megindította a germánok elleni hadjáratát a Rajnán túli bar-

¹ D. Kienast 235. február/március közé helyezi a császárrá való kikiáltás időpontját – v. KIENAST 1990, 183.

² HÉRÓDIANOS, VI, 7, 2-3.

³ HÉRÓDIANOS, VI, 7, 8; SHA *Severus Alexander*, 61, 8.

⁴ HÉRÓDIANOS, VI, 7, 10.

⁵ FPA IV, 176.

⁶ SHA *Maximini duo*, 1, 7.

⁷ HÉRÓDIANOS, VI, 9, 7; SHA *Severus Alexander*, 59, 1-6.

bár területekre.⁸ (235. tavasz) Több forrásunk⁹ és a császár *Germanicus maximus* győzelmi neve¹⁰ is a hadjárat sikeréről tanúskodik, s nagy valószínűséggel ezekhez az eseményekhez köthető a 2008-ban, az alsó-szászországi Kalefeld-Harzhorn közelében felfedezett csatamező is.¹¹ A germaniai hadjárat lezárása (235. tél)¹² után Maximinus Sirmiumba vonult,¹³ hogy háborút viseljen a szarmaták ellen.¹⁴ A kutatás egy része szerint Héródianos (és az őt forrásként használó *Historia Augusta*) vonatkozó beszámolója már a 237–238 telére vonatkozó eseményeket beszéli el,¹⁵ s emiatt zavaros a 236. évi események kronológiája. Ezek szerint, mivel a *Germanicus maximus* cognomen csak 236-ban bukkan fel a császár hivatalos titulatúrájában, így a 236. évben még mindkét hadszíntéren, Pannoniában és Germaniában is folyt a harcok.¹⁶ A germánok legyőzését jelző cognomen feltűnésének pontos időpontja azonban egyfelől nem dönthető el egyértelműen,¹⁷ másfelől pedig figyelembe kell vennünk, hogy a *cognomina devictarum gentium* hiánya a feliratokon nem feltétlenül jelzi azok tényleges hiányát a hivatalos császári titulatúrából, így a feliratokon megfigyelt hiányuknak nem, csak jelenlétüknek tulajdoníthatunk kronológiai szempontú forrásértéket. Továbbá egy *cognomen devictarum gentium* felvételére és a császári titulatúrában való felbukkanására nem feltétlenül került sor közvetlenül a győztes hadjárat után.

Írott forrásaink ezután nem számolnak be részletesen az eseményekről, azt azonban tudjuk, hogy a császár végig Pannoniában tartózkodott,¹⁸ egészen a

⁸ HÉRÓDIANOS, VII, 2, 1-8; SHA *Maximini duo*, 12, 1-6; további vonatkozó forrásokhoz v. FPA V, 144-145.

⁹ HÉRÓDIANOS, VII, 2, 8; SHA *Maximini duo*, 13, 3; EUTROPIUS, IX, 1; AUR. VICT. *Caes.*, 26, 1; RIC IV.2, Nos. 23; 70-74; 90-94.

¹⁰ A *Germanicus maximus* cognomen felvételének időpontja kérdéses, egy 235 végére keltezhető mérföldkő feliratán (AE 1973, 276) még nem tűnik fel, legkorábbi előfordulásai már 236-ban állított mérföldkő (CIL III, 11316) és egy (már szintén 236-ra keltezhető) tisztelgő felirat (AE 1981, 383). A feliratok pontosabb keltezése a császári titulatúra feltüntetésének következetlenségei és a feliratok kisebb-nagyobb töredékessége miatt nehezen lehetséges. Mindenesetre a cognomen használata csak 236-tól mutatható ki biztosan, de felvételének időpontja ismeretlen; cf. KIENAST 1990, 184.

¹¹ GESCHWINDE et al. 2009 – a keltezéshez és a történeti kontextushoz v. CALIUS 2011; WIEGELS et al. 2011; cf. HÉRÓDIANOS, VII, 2, 1-2; HÉRÓDIANOS, VII, 8, 10; SHA *Severus Alexander*, 61, 8; SHA *Maximini duo*, 11, 7-8.

¹² HÉRÓDIANOS, VII, 2, 9.

¹³ HÉRÓDIANOS, VII, 2, 9; SHA *Maximini duo*, 13, 3.

¹⁴ SHA *Maximini duo*, 13, 3. – Héródianos nem említi a szarmatákat, csupán egy későbbi, Maximinusnak tulajdonított fiktív beszédben (HÉRÓDIANOS, VII, 8, 4.); cf. FPA V, 145-146.

¹⁵ FPA V, 144-145. (további vonatkozó irodalommal)

¹⁶ FPA V, 145.

¹⁷ v. sup.

¹⁸ HÉRÓDIANOS, VII, 3, 4.

238. évi eseményekig,¹⁹ itáliai hadjáratának megkezdéséig,²⁰ mely végül a sikertelenül ostromolt Aquileia²¹ falai alatt a császár meggyilkolásával végződött.²² (238. tavasz)²³ Kevésbé valószínű, s egyetlen írott vagy feliratos forrásunk sem támasztja alá, hogy az itáliai hadjárat előtt, 236–238 között Maximinus elhagyta volna Pannoniát.²⁴

2. MAXIMINUS THRAX SZARMATA HADJÁRATÁNAK SZUBLITERÁLIS FORRÁSAI

Az írott forrásokban részletesen tárgyalt germaniai hadjáratral ellentétben a 236 tavaszán megkezdett szarmaták elleni expedícióról ezután kevés említés esik, így ezt a hadjáratot jobbára csak a feliratos források révén ismerjük; a hadjárat sikerességéről elsősorban a cognomina devictarum gentium felbukkanásából és az imperatori salutatiook számának gyarapodásából értesülünk. A *Sarmaticus maximus* és *Dacicus maximus* győzelmi nevek legkorábban 236-ban tűnnek fel²⁵ Maximinus Thrax és fia titulátúrájában. A két győzelmi név egyszerre bukkan fel, legkorábban a harmadik imperatori acclamatioval,²⁶ s a két cognomen – egy bulgáriai lelőhelyű mérföldkő nehezen értelmezhető és minden bizonnyal hibás feliratán²⁷ kívül – mindig együtt szerepel, így felvételük egy időben kellett, hogy történjen. Az említett feliraton (AE 1979, 543) szereplő *co(n)s(uli) IIII* kitételben a sorszám bizonyosan helytelen, a felirat töredékessége miatt pedig a *tribunicia potestas* sorszáma ismeretlen, így a mérföldkő állításának időpontja bizonytalan. Valószínűleg a *Dacicus maximus* győzelmi név kihagyása is a felirat megfogalmazójának hibája, ám ha a győzelmi nevek sorából való hiányának mégis kronológiai jelentőséget tulajdonítunk, a *Sarmaticus maximus* és *Dacicus maximus* nevek felvétele között akkor is csak nagyon rövid idő telhetett el. A feliratok keltezéséhez nem nyújt támpontot Maximus caesarként való említése sem, mivel 236 első felétől már apja mellett uralkodott.²⁸ A cognomina és a harmadik imperatori salutatio pontos idejének meghatározása csak hipotetikusán lehetséges – Héródianos be-

¹⁹ BORM 2008, 72-74.

²⁰ HÉRÓDIANOS, VII, 8, 9; SHA *Maximini duo*, 18, 4.

²¹ HÉRÓDIANOS, VIII, 3; SHA *Maximini duo*, 21, 6.

²² HÉRÓDIANOS, VIII, 5, 9; SHA *Maximini duo*, 23, 6.

²³ KIENAST 1990, 183.

²⁴ cf. HÉRÓDIANOS, VII, 3, 4.

²⁵ CIL III, 3736; AE 1998, 1060

²⁶ cf. CIL III, 5741

²⁷ AE 1979, 543 – *Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) Iul(i)o V(ero) Maximino | [Pi]o Fel[ic]i Aug(usto) Germ(anico) | [ma]x(imo) S(ar)mat(ico) max(imo) p[ro] | [ntiff]ici) m]ax(imo) trib(unicia) po | [test(ate) co(n)]s(uli) IIII | [p(atr) p(atr)iat] e[st] C(aio) Iu]lio V[e]r[us] M[aximo] nobi | [l]i[ssimo] Caes(ari) fi | [l]io eius | a Palmatis m[ilia] [p(assuum)] | II[- - -]*.

²⁸ KIENAST 1990, 185. cf. RIC IV.2, 136.

számolójából tudjuk, hogy a pannoniai offenzíva tavasszal indult,²⁹ így minden bizonnyal a császár harmadik imperatori acclamatiojára is valamikor 236 tavaszán-őszén került sor,³⁰ de már biztosan 236-ban.³¹ A negyedik³², ötödik³³ és hatodik³⁴ imperatori salutatoria csak 237-ben került sor,³⁵ míg a hetedikre valószínűleg már 238-ban.³⁶ A hetedik imperatori acclamatio következetesen tűnik fel a *trib. pot.* V mellett, amelynek sorszáma viszont szabálytalan. Kérdéses, hogy Maximinus hetedik imperatori üdvözlését még a szarmata-dák hadjáratához köthetjük-e, avagy már itáliai hadjáratához.³⁷ A 3. századi császárfeliratokon igen gyakran helytelenül/szabálytalanul feltűnő hatalmi sorszámok egyik lehetséges okának tarthatjuk, hogy azokat egyszerűen lemásolták a forgalomban lévő pénzérmek hátlapjáról.³⁸ Az újonnan vert érmek készítésekor ugyanis sokszor a korábbi császárok hátlapját ábrázoló verőtöveket használták (melyen a tribunicia potestas és a consulság sorszáma tűnik fel).³⁹

Maximinus 235-ös germaniai hadjáratának sikerét a veretei hátlapján megjelenő köriratai is tanúsítják,⁴⁰ a szarmaták elleni háborúhoz azonban biztosabban nem köthetünk egyetlen kibocsátást sem, noha talán erre a 236-238 közötti hadjáratra utalhat az a sestertius-sorozat⁴¹ és azok medaillonok,⁴² melyek hátlapján a *VICTORIA AVGVSTORVM (SC)* körirat olvasható. (1. kép) Ezen érmek hátlapi ábrázolása megegyező – a két császár egymással szemben álló képmása, kezükben globuson álló Victoria látható, a lábuknál pedig két megköttözött barbár fogoly ül, melyek talán a két legyőzött néppel (i. e. szarmaták és dákok) azonosíthatók. Az érmek terminus post quemjét Maximus caesarrá való kinevezése adja meg (236).

²⁹ HÉRÓDIANOS, VII, 2, 9.

³⁰ FPA V, 146.

³¹ v. AE 1975, 700

³² CIL II, 4693 – csak a *trib. pot. III* mellett tűnik fel a feliratokon

³³ e. g. AE 1905, 179 – rendre a *trib. pot. III* mellett tűnik fel

³⁴ CIL VIII, 10047; CIL VIII, 22030

³⁵ cf. KIENAST 1990, 184; FPA V, 145-146.

³⁶ e. g. AE 1966, 218; AE 1971, 201

³⁷ FPA V, 146.

³⁸ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Marcus Aureliust ábrázoló aventicumai (Avenches/CH) aranyportré esetében is (SCHAZMANN 1940, 69-93.), ahol a császár arcképét valószínűleg a forgalomban lévő pénzek ábrázolásairól mintázták meg.

³⁹ RIC IV.2, 148; Maximinus Thrax esetében e. g. CIL II, 4853 & RIC IV.2, No. 99.

⁴⁰ RIC IV.2, Nos. 23; 70-74; 90-94.

⁴¹ RIC IV.2, No. 89.

⁴² RIC IV.2, No. 120.

1. kép: Maximinus Thrax és Maximus "VICTORLA AVGVSTORVM SC" köriratú sestertiusa (RIC IV.2, No. 89.)

Fig. 1.: The "VICTORLA AVGVSTORVM SC" issue of Maximinus Thrax and Maximus (RIC IV.2, No. 89.)

Maximinus Thrax szarmata-dák hadjárata során nyerhette el *Maximiniana* kitüntető epithetonját⁴³ néhány pannoniai és moesiai katonai alakulat is. (2. kép) A duna-vidéki provinciákban állomásozó egységek közül a következők kapták meg a kitüntetést:

Pannonia superior: legio XIV gemina⁴⁴

A legio XIV gemina minden jel szerint csak 236-ban kapta meg a kitüntető jelzőt, mivel egy 235-re keltezhető nevi odunumi feliraton⁴⁵ még az epitheton nélkül szerepel, tehát nem Maximinus császárrá való kikiáltásának (sc. a pannoniai csapatok jelentős szerepet játszottak ebben⁴⁶) vagy a germániai hadjáratok okán nyerték el azt. Ezen kívül egy carnuntumi lelőhelyű, Iuppiter Dolichenusnak szentelt, a császár üdvéért állítottatott oltáron⁴⁷ is az epitheton nélkül szerepel a csapat, amelyen azonban a 236-ban caesarrá kinevezett Maximus nem szerepel társuralkodóként, így talán ez is a szarmata-dák háború előtti időszakra keltezhető.

⁴³ Ezek forrásértékéhez: FITZ 1983, 11.

⁴⁴ FITZ 1983, No. 537.

⁴⁵ AE 1934, 78; FITZ 1983, No. 535.

⁴⁶ FPA IV, 176; FPA V, 144.

⁴⁷ CIL III, 11135

Pannonia inferior:⁴⁸ legio I adiutrix,⁴⁹ legio II adiutrix,⁵⁰ ala III Augusta Thracum sagittariorum,⁵¹ cohors VII Breucorum,⁵² cohors I ∞ Hemesenorum civium Romanorum sagittariorum equitata,⁵³ cohors ∞ Maurorum,⁵⁴ cohors I Thracum Germanica⁵⁵

Az alsó-pannoniai legiok szintén 236-ból származó feliratokon szerepelnek először *Maximiniana* jelzővel, s a legio II adiutrix esetében egy 235-ben állított feliraton⁵⁶ az aquincumi legio még az epitheton nélkül szerepel. Az ala III Augusta Thracum kitüntetését csupán egyetlen, 236 utánra keltezhető feliratról ismerjük.⁵⁷ A cohors VII Breucorum császári jelzője csak bélyeges téglákon tűnik fel, míg az intercisai cohors I ∞ Hemesenorum kirüntetésének emlékét két felirat is őrzi, de ezek közül csak az egyik keltezhető pontosabban, 237-re. A cohors ∞ Maurorum felirata igen töredékes, így nem keltezhető pontosabban, a cohors I Thracum Germanica annamatai felirata pedig szintén 237-re keltezhető. Az itt felsoroltak alapján a Pannonia inferiorban állomásozó csapatok is 236–237-ben nyerhették el *Maximiniana* jelzőjüket, tehát minden bizonnyal a szarmata-dák háború alatt.

Moesia superior: legio IV Flavia Felix⁵⁸

A legio IV Flavia *Maximiniana* jelzőjéről csupán egyetlen singidunumi ol-tár felirata tanúskodik, ám ennek pontosabb keltezése nem lehetséges.

Moesia inferior: cohors I Cisipadensium⁵⁹, cohors I Lusitanorum⁶⁰, numerus civium Romanorum⁶¹

⁴⁸ cf. LÓRINCZ 2001, 147. Abb. 17.

⁴⁹ FITZ 1983, No. 538; LÓRINCZ 1985, No. 538a; CIL III, 10996

⁵⁰ FITZ 1983, Nos. 540-541; AE 1937, 188; CIL III, 14354

⁵¹ KOVÁCS – LÓRINCZ 2010, 280; a csapat állomáshelyéhez v. SPAUL 1994, 234-235; LÓRINCZ 2001, 25-26.

⁵² KOVÁCS 2005a, 245.

⁵³ FITZ 1983, Nos. 543-543a; CIL III, 3728-10636

⁵⁴ FITZ 1983, No. 544; CIL III, 10375

⁵⁵ FITZ 1983, No. 545; CIL III, 10639

⁵⁶ FITZ 1983, No. 539.

⁵⁷ KOVÁCS – LÓRINCZ 2010, 280.

⁵⁸ FITZ 1983, No. 546; AE 1952, 186

⁵⁹ FITZ 1983, No. 547.

⁶⁰ FITZ 1983, No. 548; AE 1964, 180

⁶¹ FITZ 1983, No. 549; AE 1957, 338

A három alsó-moesiai segédcsoport *Maximiniana* kitüntetéséről egy-egy felirat tanúskodik, ám ezek közül egyiknek sem lehetséges pontosabb keltezése. A háborúban részt vevő csapatok közül a *Maximiniana* epitheton feltűnése csak a pannoniai alakulatoknál keltezhető pontosabban, éppen a hadjárat javasolt idejére, így kézenfekvőnek tűnik, hogy a két esemény között összefüggést feltételezzünk. A háború évekig tartó elhúzódása, a legiók és alsó-pannoniai segédcsoportok nagy arányú bevonása, a császár személyes jelenléte mind arra utalnak, hogy súlyos harcok folyhattak a térségben, főleg nyilvánvalóan inkább a szarmaták ellen – éppen ezért nem is lehet véletlen, hogy Maximinus Sirmiumot választotta főhadiszállásaként.

3. DÁKOK AZ ALFÖLDÖN A KR. U. 3. SZÁZADBAN

A császári titulaturában feltűnő cognomen devictarum gentium *Dacicus maximus* értelmezése, pontosabban a *Dacicus* megnevezés alatt értelmezendő népesség meghatározása meglehetősen problematikus. A sirmiumi főhadiszállás és az alsó-pannoniai segédcsoportok részvétele a 236–238-as hadjáratban és a császár titulaturájában felbukkanó *Dacicus maximus* győzelmi névvel egy időben feltűnő *Sarmaticus maximus* cognomen egyértelműen körvonalazzák számunkra a hadműveletek helyét és a Maximinus által indított támadás irányát. Héródianos beszámolójából tudjuk, hogy az uralkodó 236–238 között nem hagyta el Pannoniát, egészen itáliai hadjáratának megkezdéséig, így a *Dacicus maximus* cognomen által megnevezett *Daci* mindenképpen a tartomány közelében keresendőek. A szóban forgó dák népesség közelebbi meghatározásához meg kell vizsgálnunk a dákokra és dák elemekkel bíró népeiségekre vonatkozó 2–3. századi forrásainkat.

3.1. Történeti források

Traianus császár (98–117) hódító háborúi (101–106) nyomán az őslakosság legnagyobb része elmenekült a későbbi Dacia tartomány területéről – ezt írott⁶² és régészeti⁶³ forrásaink egyaránt alátámasztják. Az ezt követő időszakból magukról a dákokról nagyon kevés adattal rendelkezünk, írott forrásaink csak szórványosan említik őket, általában kisebb hadjáratokhoz köthetően,⁶⁴ Hieronymus Chronicon-fordítása pedig a markomann háborúk (166–180) kapcsán említ dákokat.⁶⁵ Cassius Dio a markomann háborúk utáni időszakra vonatkozóan, Commodus uralkodása alatt (180–193) tizenkétezer „hazájából elűzött”

⁶² EUTROPIUS VIII, 2, 6.

⁶³ VISY 2012, 236–238. – további bőséges szakirodalmi áttekintéssel

⁶⁴ SHA *Antoninus Pius*, 5, 4; SHA *Commodus*, 13, 5.

⁶⁵ HIERONYMUS, *Chron.*, 205g. (HELM 1956); cf. KOVÁCS 2005b, 190.

dák Daciába való betelepítéséről számol be,⁶⁶ s talán ehhez az eseményhez köthetjük a Historia Augusta által említett, dákok felett aratott győzelmet is.⁶⁷

A 3. században számos feliraton bukkan fel utalás a dákokra, ám ezek értelmezését rengeteg bizonytalanság övezi a kutatásban. Az egyik legfontosabb feliratos emlékünkhöz egy brigetioi szarkofág, amelyet felirata szerint a legio I adiutrix fizetett (*salariarius*) dák tolmácsa (*interprex Dacorum*) állíttatott.⁶⁸ A szarkofágot készíttető M. Ulpius Celerinus neve egy másik, Caracalla-kori (211–217) feliratról⁶⁹ is ismert, melyen a legio I adiutrix Antoniniana epithetonnal szerepel,⁷⁰ a szarkofágot így szűkebben a 3. század első harmadára – első felére keltezhetjük. A *salariarii* fizetett civilek voltak, akik nem tartoztak a legio kötelékébe, s különféle speciális feladatokat láttak el,⁷¹ így például tolmácsként (*interprex*) működtek. A kutatók véleménye megoszlik abban, hogy hol és miért lehetett szükség dák tolmácsra,⁷² de mindenesetre az utóbbi időkben megegyezik abban, hogy az *interprex Dacorum* jelenlétét a Duna-kanyartól északra élő, eldákosodott kelta⁷³ cotinusokhoz kötik. A cotinusokat a markomann háborúk után betelepítették Pannonia inferiorba, Mursa és Cibalae környékére, a betelepítés pontos idejét azonban nem ismerjük,⁷⁴ ugyanakkor Cassius Dio a háború utáni teljes kipusztulásukról ír.⁷⁵ Róma városi feliratok tanúsítják,⁷⁶ hogy Severus Alexander és Traianus Decius (249–251) idejében ugyanezek a betelepített cotinusok, illetve leszármazottaik a praetorianus gárdában szolgáltak,⁷⁷ csakúgy, mint a brigetioi szarkofágon szereplő M. Ulpius Romanus, akinek apja dák tolmács volt. Az *interprex Dacorum* cotinusokkal való összefüggésbe hozása így igen kézenfekvőnek tűnik, az viszont kevésbé valószínű, hogy a talán már Marcus Aurelius (161–180), de legkésőbb Severus Alexander által Pannoniába betelepített cotinusokra vonatkozna Maximinus Thrax *Dacicus maximus* cognomene (amely egyébként a 3. szá-

⁶⁶ CASSIUS DIO, LXXIII, 3. cf. BICHR 1976, 169.

⁶⁷ SHA *Commodus*, 13, 5.

⁶⁸ AE 1947, 35 = RIU 590

⁶⁹ CIL III, 10988

⁷⁰ FITZ 1983, 54-55; a legio I adiutrix Antoniniana kitüntető címe Elagabalus (218-222) uralkodása alatt nem tűnik fel

⁷¹ MÉA 2012, 212.

⁷² BARKÓCZI 1945, 180-182; ALFÖLDY 1961, 29; MRÁV – OTTOMÁNYI 2004, 70-71.

⁷³ VISY 1993, 9-10.

⁷⁴ KOVÁCS 2005b, 202.

⁷⁵ CASSIUS DIO, LXXI, 12, 3. – „...καὶ μετὰ ταῦτα ἀπόλωτο.”

⁷⁶ CIL VI, 2833+2389+2835 = CIL VI, 32542; CIL VI, 2800+2832+3419 = CIL VI, 32544; CIL VI, 2831+2852 = CIL VI, 32557

⁷⁷ ALFÖLDI 1936, 27. – a betelepített cotinusok kérdéses jogállása miatt negatív véleményt fogalmaz meg.

zadban több uralkodónál felbukkan a későbbiekben is)⁷⁸ vagy a dákok elleni harcokat említő 3. századi feliratok bármelyike.⁷⁹

A *Dacicus maximus* győzelmi név ugyanígy nem vonatkozhat a dák eredetű carpokra⁸⁰ sem, ahogyan azt a kutatás egy része feltételezi,⁸¹ hiszen ennek a népességnek a legyőzését – már Galerius (293–311) carp hadjáratai előtt is – a *Carpicus maximus* név felvételével jelezték a császári titulaturákban,⁸² Aurelianus címei között pedig egy alkalommal (egy egyébként valószínűleg téves felíraton) egymás mellett is feltűnik a *Dacicus maximus* és a *Carpicus maximus* cognomen.⁸³ A carpokat egyébként is minden alkalommal *Carpi* névvel illetik a feliratokon, illetve ugyanígy a cotinusok feliratos említései is a *Cotini* megnevezést használják, így magukon az említett praetorianus-feliratokon⁸⁴ („*cives Cotini*”), de már az Augustus-kori ún. Vinicius-felíraton is név szerint említik őket.⁸⁵ Maximinus alföldi hadjárata egyébként sem érintette a carpok szállásterületét,⁸⁶ akik ekkoriban (a gótokkal szövetségben) a Duna-delta vidékén kezdtek megélni. Kisebb moesiai betörésükre⁸⁷ csak 238-ban, tehát két évvel Maximinus *Dacicus maximus* győzelmi nevének felvétele után került sor, s már a *Historia Augusta* is a Pupienus és Balbinus uralkodása alatti események között említi.

A dák háborúkat említő egyéb 2–3. századi feliratok többnyire nem keltezhetők pontosan, némelyik akár Traianus dák hadjáratára is vonatkozhat.⁸⁸ Egy *bellum Dacicum*-ot említő virunumi sírfelirat⁸⁹ bizonyosan 168 utánra keltezhető, mivel az elhunyt Veponius Quartinus a 165-ben felállított legio II Italica katonája volt, s a felirat szerint négy évig volt szolgálatban. A *bellum Dacicum* kifejezést használja egy intercisai sírfelirat is,⁹⁰ ez azonban a felirat szövege alapján bizonyíthatóan Philippus Arabs (247–249) carp háborújára (247–248) vonatkozik, a *Dacicum* tehát itt Dacia tartományra, nem pedig dákokra utal.⁹¹ Egy 3. század első

⁷⁸ Traianus Decius, legkorábban 250 nyarán (CIL II, 4949); Gallienus (253–268), legkorábban 257-ben (CIL II, 2200)

⁷⁹ v. inf.

⁸⁰ BICHIR 1976, 145–151.

⁸¹ ALFÖLDI 1967, 313–314; TÓTH 1986, 95.

⁸² KIENAST 1990, 198; 232; CIL II, 4506 = ILS 576; CIL III, 7586; CIL VI, 1112; CIL XII, 5548; AE 1979, 409

⁸³ CIL XIII, 8973 = ILS 581; RIC IV.3, 75. No. 66. (*Victoria Carpica*)

⁸⁴ v. sup.

⁸⁵ AE 1895, 122 = AE 1905, 14 = ILS 8965

⁸⁶ v. sup.

⁸⁷ SHA *Maximinus et Balbinus*, XVI, 3; P. PATRICIUS, *frag.* 8.

⁸⁸ c. g. CIL V, 3372

⁸⁹ CIL III, 4857

⁹⁰ AE 1971, 326 = RIU 1155

⁹¹ TÓTH 2010, 300–301; cf. MACREA 1968, 187.

felére keltezhető crumerumi sírsztélé⁹² *incursus hostis Daciae*-t (i. e. "Dacia ellenségének portyázása") említ, ez viszont csak rendkívül hipotetikus lenne azonosítható egy dák népeiséggel, s ennél fogva sokkal inkább egy Dacia tartomány területén vagy közelében végbement barbár betörésre utal. Aelius Iustinus brigetioi sírfelirata⁹³ nem keltezhető pontosan, az általa említett *expeditio Dacisca* így vonatkozhat akár Maximinus Thrax hadjáratára is, különösképpen ha figyelembe vesszük, hogy a feliraton említett legio I adiutrix is részt vett a hadjáratban.⁹⁴

3.2. Régészeti források

A Kr. u. 2–3. századra keltezhető dák leletek viszonylag ritkán kerülnek napvilágra, s értelmezésük ekkor sem problémamentes. A dákokhoz köthető temetkezések teljesen hiányoznak az Alföld területéről, de ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy még a dákok teljes központi szállásterületéről (i. e. a mai Románia területe), a La Tène C2–D időszakból is mindösszesen nagyjából ötven, többé-kevésbé a dákokhoz köthető temetkezés ismert.⁹⁵ A temetkezések ilyen mértékű hiányának nagy valószínűséggel rituális okai vannak.⁹⁶ Csupán néhány telepnym utalhat a dákok jelenlétére, ha elfogadjuk, hogy jellegzetes kézzel formált kerámiájuk felhasználható etnikus elemek meghatározására.⁹⁷ A 3. századra keltezhető leletek egy része szórvány, így forrásértéket csak fenntartásokkal tulajdoníthatunk nekik.⁹⁸ (2. kép) Ennél nagyobb a jelentősége azoknak a korai szarmata⁹⁹ telepeknek, ahol jellegzetes dák kerámia került elő.

Az első szarmata település, ahol ilyen leleteket sikerült megfigyelni, az ún. Gyoma 133 lelőhely. A településrészlet markomann háborúk utáni periódusában nagy mennyiségben bukkannak fel a jellegzetes kézzel formált, kónikus dák csészék¹⁰⁰ és dák fazekak,¹⁰¹ illetve egyéb, a dák kultúrkörhöz tartozó kerámiatípus, amely párhuzam nélkül áll a szarmata telepeken.¹⁰² Mennyiségük és minőségük kizárja az importként való értelmezés lehetőségét, a lelőhelyen pedig nem

⁹² CIL III, 3660 = ILS 2308 = RIU 759

⁹³ AE 1909, 144 = RIU 718

⁹⁴ v. sup.

⁹⁵ POPA 2010, 398–399. – további szakirodalommal

⁹⁶ SÍRBU 1993; POPA 2010, 389.

⁹⁷ VADAY 1991, 78–80; VADAY 1996, 157; VISY 1970, 6; VISY 2012, 236.

⁹⁸ VISY 1970, nos. 7. (Doboz); 13. (Algyő); 28. (Szentes); cf. VADAY 1991, 78–79.

⁹⁹ A kérdéskörhöz v. VADAY – SZÉKERES 2001, 231–234.

¹⁰⁰ VADAY 1996, 133.

¹⁰¹ VADAY 1996, 118–119.

¹⁰² VADAY 1991, 80.

fordult elő korai dák leletanyag,¹⁰³ Vaday A. így ezeket a leleteket egy markomann háborúk után betelepülő dák etnikumhoz kötötte.¹⁰⁴ Ugyanemellett hozta fel érvként, hogy Gyoma 133 lelőhelyen éppen ebben az időszakban kezdődik a szarmata telep ipari fázisa, vasolvasztásra alkalmas, a szarmata telepeken párhuzam nélküli kemencék¹⁰⁵ felbukkanásával, amely talán az újonnan betelepülőkhöz köthető.¹⁰⁶ A dák népesség ezen elemei az Alföldön lezajló, a markomann háborúkat követő politikai átrendeződés és népvándorlás során sodródhattak a szarmata területekre, talán összefüggésbe hozhatók a Cassius Dio által is említett, a háború során „hazájukból elűzött” dákokkal.¹⁰⁷

Gyoma 133 lelőhely szarmata településével egy horizontba tartozik¹⁰⁸ az újhartyáni teleprészlet is, ahonnan szintén dák jellegű leletanyag került elő.¹⁰⁹ Az újhartyáni településrészlet abszolút kronológiája a római exportárúk (terra sigillata) alapján a cca. Kr. u. 180–230 közötti időszakra tehető,¹¹⁰ noha itt is hosszabb életű településről van szó.¹¹¹ Viszonylag újabb eredmény a kiskunhalasi telep feltárása, mely szintén a Gyoma 133 és Újhartyán típusú szarmata lelőhelyek köréhez tartozik.¹¹² Ebben az esetben a viszonylag nagyobb területen feltárt település kronológiailag homogén (római és barbár) leletanyaggal rendelkezik, teleszerkezeti egységei jól elkülöníthetők, nélkülözik a szuperpozíciókat – mindez arra utal, hogy (eltérően a horizontba tartozó más szarmata lelőhelyektől)¹¹³ ebben az esetben nem egy nagyobb település kisebb részletéről van szó, hanem egy rövidebb ideig fennálló telepről.¹¹⁴ A település használatának abszolút kronológiáját a római exportárúk alapján a cca. Kr. u. 180–230 közötti időszakban határozhatjuk meg.¹¹⁵ A telep kerámianyagában a dák jellegű leleteket a kónikus csészék és az ujjbenyomással díszített fazekak, hombárok képviselik,¹¹⁶ noha az ásatók ezeket nem a dákok jelenlétéhez kötötték, hanem csupán a „dákokkal való évszázados szomszédság kulturális hatásaként értékelik.”¹¹⁷ A telep felhagyását

¹⁰³ VADAY 1996, 157. – a dák királyság fennhatósága egyébként is csak politikai értelemben terjedt ki a Tisza vonaláig a szarmaták betelepülésének idejében, v. VADAY 1991, 79.

¹⁰⁴ VADAY 1996, 157.

¹⁰⁵ VADAY 1996, 78-79.

¹⁰⁶ VADAY 1996, 157.

¹⁰⁷ VADAY 1996, 157; NAGY 2009, 204-205; cf. CASSIUS DIO, LXXIII, 3, 2-3.

¹⁰⁸ VADAY 1998, 548.

¹⁰⁹ VADAY – SZEKERES 2001, 242-243; 29. kép, 3; 20. kép, 7.

¹¹⁰ VADAY – SZEKERES 2001, 238.

¹¹¹ VADAY – SZEKERES 2001, 239-240.

¹¹² ROSTA – LICHTENSTEIN 2011, 85.

¹¹³ VADAY 1998, 549.

¹¹⁴ ROSTA – LICHTENSTEIN 2011, 99.

¹¹⁵ ROSTA – LICHTENSTEIN 2011, 93.

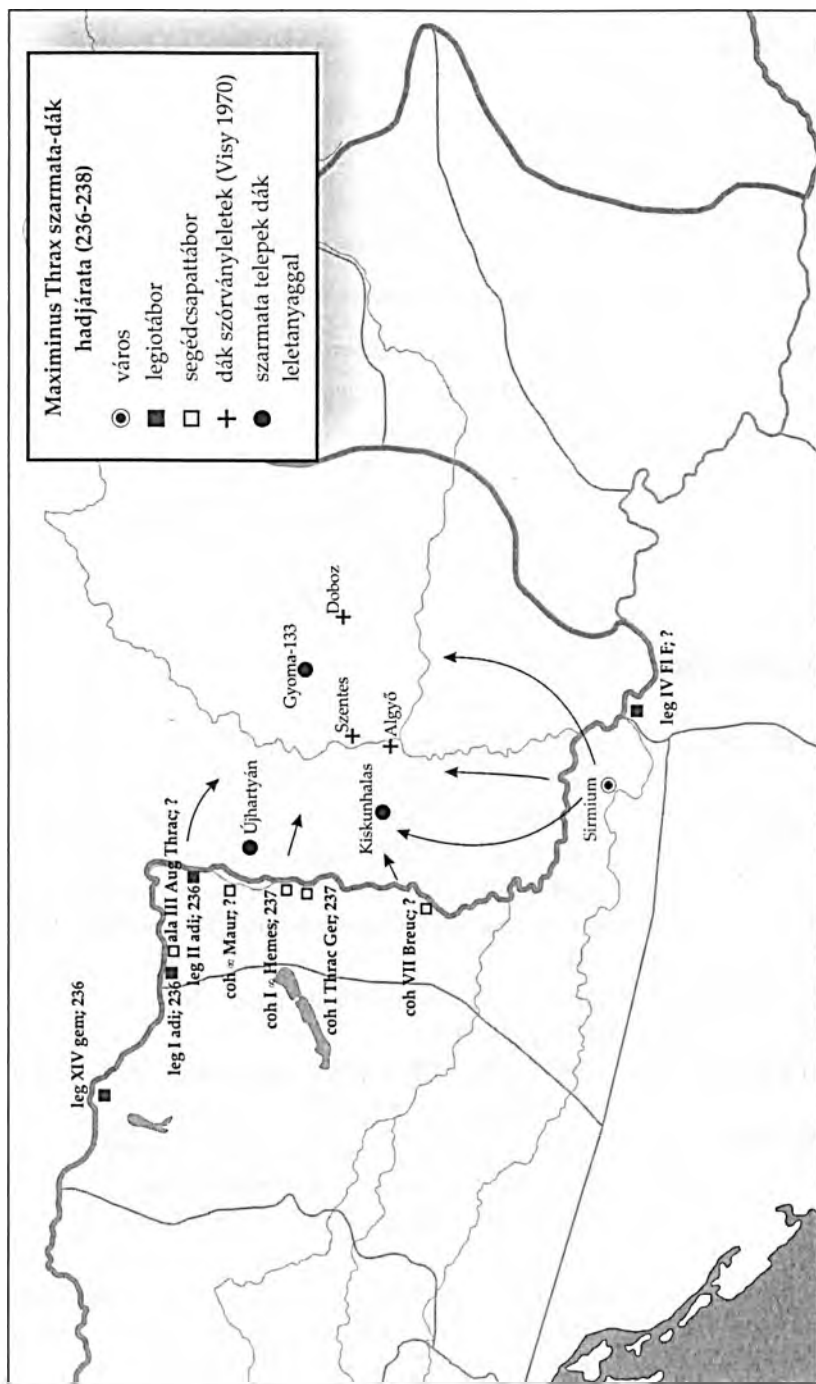
¹¹⁶ ROSTA – LICHTENSTEIN 2011, 95; 5. kép, 5.

¹¹⁷ ROSTA – LICHTENSTEIN 2011, 95.

esetleg összefüggésbe hozhatjuk Maximinus Thrax 236–238. évi szarmata-dák hadjáratával.

4. EREDMÉNYEK

A dák népeket említő 2–3. századi feliratos emlékek egy része (különösen az *interprex Dacorum*-ot említő bridgetioi szarkofág) éppúgy vonatkozhat a cotinusokra is, mint bármely más dák népre (ún. szabad dákok, illetve feltehetőleg a carpok), de a 3. század középső harmadában, először Maximinus Thrax titulátúrájában felbukkanó cognomen *devictarum gentium Dacicus maximus* bizonyosan nem a cotinusokra vagy a carpokra vonatkozik. A carpok ellen semmiképpen nem irányulhatott Maximinus hadjárata, mivel forrásaink ennek mind kronológiai, mind földrajzi szempontból egészében ellentmondanak. Ugyanígy nem irányulhatott a hadjárat a cotinusok ellen sem, akiket a rómaiak legkésőbb a Severus-korban Cibalae és Mursa közelébe telepítettek, s polgárjogot nyerve a praetorianus gárdában is szolgálatot teljesítettek. Az egyetlen lehetőség tehát, hogy a császár *Dacicus maximus* győzelmi neve mögött megbúvó népeiséget a Vaday A. által azonosított alföldi dák népeiséghez kössük, akiknek a szarmata telepeken, éppen ebben az időszakban régészeti nyomaik is kimutathatók. Ugyanennek a következtetésnek a helyességére mutat, hogy Maximinus egyszerre, egy időben vette fel titulátúrájába a *Sarmaticus maximus* és *Dacicus maximus* cognominát, a hadjárat iránya tehát már 236-ban kizárólag az alföldi szarmata szállásterület felé irányult, melyet az alsó-pannoniai rípa mentén állomásozó katonai alakulatok császári kitüntető jelzői is jól mutatnak. Mindezt figyelembe véve a 2–3. században – noha régészeti nyomuk egyelőre csekélynek tűnhet – mindenképpen számolnunk kell a dákok jelenlétével az Alföldön és a szarmata szállásterületen.

2. kép: Maximinus Thrax szarmata-dák hadjárata (236-238)
 Fig. 2.: The Sarmatian-Dacian campaign of Maximinus Thrax (236-238)

RÖVIDÍTÉSEK

AUR. VICT. CAES.	Aurelius Victor, <i>Liber de Caesaribus</i>
CASSIUS DIO	Cassius Dio, <i>Historia Romana</i>
EUTROPIUS	Eutropius, <i>Breviarium ab Urbe condita</i>
HÉRÓDIANOS	Héródianos, <i>Ab excessu divi Marci libri VIII</i>
HIERONYMUS, CHRON.	Hieronymus, <i>Chronicon seu Temporum liber</i>
P. PATRICIUS	Petrus Patricius, <i>Historiae (fragmenta)</i>
SHA	<i>Scriptores Historiae Augustae</i>
AE	<i>L'Année épigraphique</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i>
RIC	<i>Roman Imperial Coinage</i>
RIU	<i>Die römischen Inschriften Ungarns</i>

IRODALOMJEGYZÉK

ALFÖLDI 1936	Alföldi A.: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. <i>Századok</i> 70 (1936), 1-37.
ALFÖLDI 1967	Alföldi, A.: Die Bewegungen der dakischen und germanischen Völker am Pontus, an der Donau und am Rhein. /In:/ Alföldi, A.: <i>Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus</i> . (Darmstadt, 1967), 312-341.
ALFÖLDY 1961	Alföldy G.: Studia Pannonica. <i>Archaeológiai Értesítő</i> 88 (1961), 23-31.
BARKÓCZI 1945	Barkóczi L.: Dák tolmács Brigetioban. <i>Archaeológiai Értesítő, Új Fohyám</i> 5-6 (1944-1945), 178-189.
BICHIR 1976	Bichir, G.: The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A. D. <i>British Archaeological Reports International Series 16 (I-II)</i> (Oxford, 1976)
BÖRM 2008	Börm, H.: Die Herrschaft des Kaisers Maximinus Thrax und das Sechskaiserjahr 238. Der Beginn der "Reichskrise"? <i>Gymnasium</i> 115 (2008), 69-86.

- CALLIES 2011 Callies, H.: Historische Überlegungen zum römisch-germanischen Schlachtfeld am Harzhorn. *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* 2011/1, 28-32.
- FITZ 1983 Fitz, J.: *Honorific titles of Roman military units in the 3rd century*. (Budapest, 1983)
- FPA IV Kovács P. (ed.): *Fontes Pannoniae Antiquae IV. - in aetate Severorum*. (Budapest, 2007)
- FPA V Kovács P. (ed.): *Fontes Pannoniae Antiquae V. - Ab a. D. CCXXXV usque ad a. CCLXXXIV*. (Budapest, 2008)
- GESCHWINDE et al. 2009 Geschwinde, M. - Haßmann, H. - Lönne, P. - Meyer, M. - Moosbauer, G.: Roms vergessener Feldzug. Das neu entdeckte römische Schlachtfeld am Harzhorn in Niedersachsen. /In:/ Varusschlacht im Osnabrücker Land GmbH (ed.): *Ausstellungskatalog: 2000 Jahre Varusschlacht. Band 2. Konflikt*. (Stuttgart, 2009), 228-232.
- HELM 1956 Helm, R.: *Ensebius Werke VII: Die Chronik des Hieronymus. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* 47. (Berlin, 1956)
- KIENAST 1990 Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. (Darmstadt, 1990)
- KOVÁCS 2005a Kovács, P.: A new imperial epithet of the cohorts VII Breucorum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56 (2005), 245-249.
- KOVÁCS 2005b Kovács P.: Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk. *Specimina Nova Suppl. V*. (Pécs, 2005)
- KOVÁCS – LÓRINCZ 2010 Kovács, P. – Lőrincz, B.: Neue lateinische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom I. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 174 (2010), 277-287.
- LÓRINCZ 1985 Lőrincz, B.: Zu den Kaiserbeinamen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985), 177-189.
- LÓRINCZ 2001 Lőrincz, B.: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I.: Die Inschriften. Wiener Archäologische Studien* 3. (Wien, 2001)
- MACREA 1968 Macrea, M.: Dacii liberi in epoca Romana. *Apulum* 7 (1968), 184-188.
- MÉA 2012 Méa, C.: Le salararius: un contractuel de l'armée romaine. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 181 (2012), 207-213.

- MRÁV – OTTOMÁNYI 2004 Mráv Zs. – Ottományi K.: De {i} fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aco) morte sua. Egy Caracalla alamann expedíciója során elhunyt katona szarkofágja Budaörsről. *Specimina Nova* 18 (2004), 49-98.
- NAGY 2009 Nagy, M.: Die ungarische Tiefebene nach den Markomannenkriegen. *Specimina Nova* 13 (2009), 203-218.
- POPA 2010 Popa, C. N.: A New Framework for Approaching Dacian Identity. The Burial Contribution. /In/: Bereczki, S. (ed.): *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 11-9 October 2009.* (Cluj-Napoca, 2010), 395-424.
- ROSTA – LICHTENSTEIN 2011 Rosta Sz. – Lichtenstein L.: Egy szarmata telep a 2-3. sz. fordulóján. /In/: Somogyvári Á. - V. Székely Gy. (edd.): *A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben rendezett konferencia előadásai. Archaeologica Cumanica* 1. (Kecskemét, 2011), 85-117.
- SCHAZMANN 1940 Schazmann, P.: Buste en or représentant l'empereur Marc-Aurèle trouvé à Avenches en 1939. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 2.2 (1940), 69-93.
- SÎRBU 1993 Sîrbu, V.: *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de descoperirile arheologice din Câmpia Brăilei).* (Galați, 1993)
- SPAUL 1994 Spaul, J. E.: *Ala². The auxiliary cavalry units of the pre-Dioctletianic Roman Imperial Army.* (Andover, 1994)
- TÓTH 1986 Tóth E.: Dacia római tartomány. /In/: Makkai L. - Mócsy A. (edd.): *Erdély története I. - A kezdetektől 1606-ig.* (Budapest, 1986), 46-106.
- TÓTH 2010 Tóth E.: A pannoniai késő római besimított kerámia eredetéről (Carpok a Dunántúlon). /In/: Körösfői Zs.: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korban. Molnár István Múzeumi Kiadványai* 3. (Cristuru Secuiesc, 2010), 293-320.
- VADAY 1991 Vaday, A.: The Dacian question in the Sarmatian Barbaricum. *Antaens* 19-20. (1990-1991), 75-83.
- VADAY 1996 Vaday, A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. /In/: Vaday, A. et al. (edd.): *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary* 2. *Prehistoric, Roman Period Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133. Archaeolingua* 5. (Budapest, 1996), 51-305.

- VADAY 1998 Vaday, A.: Sarmatian settlements in the Great Hungarian Plain. *Antaeus* 24 (1997-1998), 547-563.
- VADAY - SZEKERES 2001 Vaday A. - Szekeres Á: Megjegyzések az Alföld korai szarmata telepeinek kérdéséhez. A jazyg bevándorlás és megtelepedés kérdésköre. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei Studia Archaeologica* 7 (2001), 231-298.
- VISY 1970 Visy, Zs.: Die Daker am gebiet von Ungarn. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1970), 5-29.
- VISY 1993 Visy, Zs.: Cotini in Pannonia. *Specimina Nova* 9 (1993), 5-12.
- VISY 2012 Visy Zs.: "Dacia...diurno bello Decibali viris fuerat exhausta." Alföldi András és a daciai kontinuitás. *Antik Tanulmányok* 56 (2012), 233-255.
- WIEGELS et al. 2011 Wiegels, R. - Moosbauer, G. - Meier, M. - Lönne, P. - Geschwinde, M.: Eine römische Dolabra mit Inscriften aus dem Umfeld des Schlachtfeldes am Harzhorn (Lkr. Northeim). *Niedersachsen. Archäologisches Korrespondenzblatt* 41 (2011), 561-570.

**THE CAMPAIGN OF MAXIMINUS THRAX
IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN**

(Abstract)

During most of his reign, the first of the so-called barracks emperors, Maximinus Thrax (235–238 AD) conducted a lengthy military campaign against the Sarmatians in the Great Hungarian Plain (236–238 AD). The war was no doubt part of the Emperor's belligerent foreign policy, but our literary sources fail to mention any details about this important event. In this treatise, we are trying to resolve some of the chronological problems occurred in earlier scholarly discussions (mainly concerning imperial acclamations and the *cognomina devictarum gentium*) through the reconsideration of our epigraphic sources. We also aimed to determine the exact geographical location of the Sarmatian campaign.

A somewhat more controversial question about the campaign is the appearance of the *cognomen devictarum gentium Dacicus maximus* in the titlature of Maximinus in 236 AD. This *cognomen* appears later on in the 3rd c. AD as well, in the titlature of other, later emperors. Its usage has been interpreted by modern scholars to mark victories over the *Carpi*, a people of Dacian origin, living east of the Carpathians, between the Prut and Siret rivers. Other inscriptions mentioning Dacians in the 2nd and 3rd c. AD are believed to refer to the *Cotini*, an originally Celtic, dacianized people north-east from the Danube Bend, so it would be obvious to link the *cognomen Dacicus maximus* to them as well, especially because most of these 2nd and 3rd c. AD inscriptions mentioning Dacians were found close to the Danube Bend, in the vicinity of Brigetio. However, neither of these suggestions are correct, since there are serious chronological and geographical discrepancies when one tries to attune the available sources. Our suggestion is, that the *cognomen devictarum gentium Dacicus maximus* refers to an other Free Dacian population, who lived in the Sarmatian Barbaricum since after the Marcomannic Wars, and whose archaeological heritage can be identified on early Sarmatian settlements (cca. 180–230 AD) such as Gyoma 133, Újhartyán and Kiskunhalas.

A KONFERENCIA PROGRAMJA

ÓKORI HAD- ÉS FEGYVERTÖRTÉNETI KONFERENCIA
PTE-BTK TTI Régészet Tanszék, Tóth István Terem (Ró 106-107.)
2013. február 22-23.

1. NAP

2013. február 22. (péntek)

Moderátor: Dr. Vity Zsolt DSc

- 14.00 – 14.10** Megnyitó (Dr. Szabó Ádám, tanszékvezető egyetemi docens, PTE-BTK TTI Régészet Tanszék)
- 14.10 – 14.35** Bacsa Balázs Antal: Athénaios Mékhanikos és az ókori ostromművészet
- 14.35 – 15.00** Forisek Péter: Arrianos taktikai értekezése és az antik hadtudományi irodalom
- 15.00 – 15.25** Kákóczi Balázs: Vegetius *Epitoma rei militaris* című munkájának utóélete a középkorban és hatása a magyar hadtörténeti irodalomra
- 15.25 – 15.40** Szünet
- 15.40 – 16.05** Horti Gábor: A Római Birodalom védelmi rendszere Britanniában és Pannoniában
- 16.05 – 16.30** Farkas István Gergő: A római hadsereg dislocatiója Raetiában
- 16.30 – 16.55** Bíró Szilvia: A római katonaság környezetátalakító tevékenysége Északnyugat-Pannoniában
- 16.55 - 17.20** Vita

2. NAP

2013. február 23. (szombat)

Moderátor: Dr. Vaday Andrea DSc

- 10.30 – 10.55** Fazekas Ferenc - Szabó Antal - Váradyné Péterfi Zsuzsanna: Újabb militaria-leletek Lussoniumból
- 10.55 – 11.20** Merczi Mónika: Katonai felszerelés elemei a Balassa Bálint Múzeum gyűjtőterületéről
- 11.20 – 11.45** Csiki József Attila: Állt-e állandó híd Aquincumban?
- 11.45 – 12.10** Zsonda Márk: Szikével Rómáért - római katonákon végzett gyakoribb operatív beavatkozások és sebészeti eszközeik
- 12.10 - 13.30** Szünet
- 13.30 - 13.55** Mráv Zsolt: Germán fegyverek a pannoniai őslakos elit 2. századi temetkezéseiben
- 13.55 - 14.20** Hullám Dénes: Mi mellett törünk lándzsát? Kísérlet a Kárpát-medencei Barbaricum lándzsáinak új szempontú vizsgálatára
- 14.20 - 14.45** Szabó András: Maximinus Thrax alföldi hadjárata
- 14.45 - 15.00** Vita
- 15.00 – 15.05** Zárszó (Dr. Szabó Ádám, tanszékvezető egyetemi docens, PTE-BTK TTI Régészet Tanszék)

